

॥ श्री वीतरागाय नमः ॥

याकिनीमहतरासूनु-तर्कसम्राट् -अध्यात्मयोगी
सुरिपुरन्दर-आचार्यमहर्षि-श्री हरिभद्रसूरिभु
विरचित स्वोपज्ञटीका संयुक्त

श्री योगदृष्टि समुच्चय

उपोद्घात

“आत्माने मोक्षनी साथे जे जोडे ते योग” अर्थात् आत्मानो आन्तरिक आध्यात्मिक विकास कम. तेने योग कहेवाय छे. आ योग आत्मा उपर अनादिकाणना लागेलां कर्मोना क्षय करनार छे. कर्मग्रंथ, कम्मपयडी आदि ग्रंथोमां मन-वचन-कायानी शुभ-अशुभ प्रवृत्तिने जे योग कहेवाय छे. ते योग कर्मबंधनो छेतु छे ते ग्रंथोमां योग अटले युंजन-स्फुरण-प्रवृत्ति कायादि द्वारा आत्मप्रदेशोनुं आन्दोलन अेवो अर्थ छे. जे आत्माप्रदेशोनी अस्थिरता द्वारा कर्मबंध करावे छे. अने अही वपरातो योगशब्द कर्मक्षय करावनार छे तेथी बने जग्याअे “योग” शब्दनो प्रयोग समान होवा छतां पण अर्थ भिन्न-भिन्न छे.

आत्मा उपर लागेलां कर्मोना वादणने दूर करी प्रगट थयेली गुणवत्ता-गुणोना विकास, गुणोना आविर्भाव-पोताना निर्माण सहजस्वरूपनी प्राप्ति तरफनुं जे गमन तेने अही योग कहेवामां आवशे. मोक्षेण योजनादिति योग:- आवो योग जे मछात्मांमां होय ते योगि कहेवाय छे.

तत्त्वनो साथो बोध ते सम्यग्ज्ञान छे ते ज्ञान द्वारा तत्त्वमां डेय-उपादेयरूपे यथार्थ निवृत्ति अने प्रवृत्ति अे ज सम्यग्यारित्र छे. वस्तुनुं यथार्थ स्वरूप जाणवुं प्रथम जरूरी छे के जेथी ते वस्तु उपकारी छे अेम जणाय तो प्रवृत्ति करी शकाय अने ते वस्तु अपकारी छे अेम जणाय तो निवृत्ति करी शकाय, माटे प्रथम सम्यग्ज्ञान प्राप्त करवुं आवश्यक छे ज्ञान प्राप्त कर्या पछी “आ वस्तु आम ज छे” अेवी रुचि-प्रीति-विश्वास करवो आवश्यक छे. रुचिने सम्यग्दर्शन कहेवाय छे के जेनाथी निवृत्ति-प्रवृत्ति निर्भयपणो अदम्य उत्साहथी थाय छे.

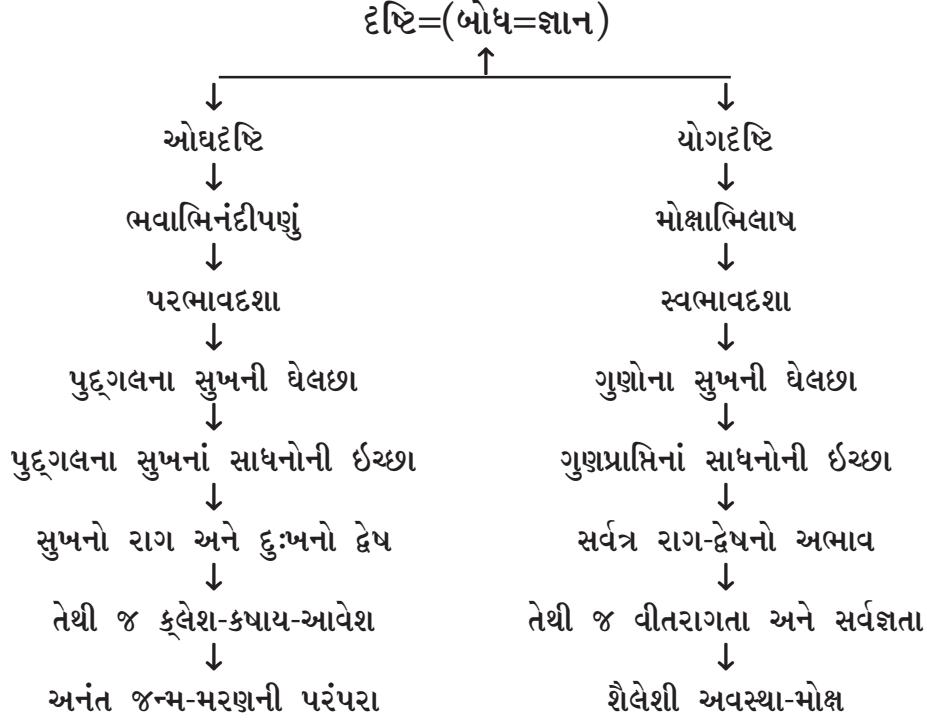
ज्ञान तथा रुचि मेणव्या पछी कराती निवृत्ति-प्रवृत्तिने “सम्यक्यारित्र” कहेवाय छे. आ प्रमाणे सम्यग्ज्ञान-सम्यग्दर्शन अने सम्यक्यारित्र अेम रत्नत्रयीनो मूल आधार “ज्ञान” ज छे. आ ज्ञानने (समजणशक्तिने) शास्त्रोमां बोध कहेवाय छे. अने जे बोध छे ते ज दृष्टि कहेवाय छे. आ आत्मानी जे तरफ दृष्टि ढणे छे ते तरफ ज वधारे ने वधारे रुचि अने निवृत्ति-प्रवृत्ति होय छे.

यो. १

વળી જે આત્માની જે બાજુની દૃષ્ટિ (જ્ઞાન-બોધ) જેટલી જોરમાં હોય છે. તે આત્માની તે બાજુની રુચિ અને નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ તેટલી જ જોરથી હોય છે. માટે દૃષ્ટિ (જ્ઞાન-બોધ) એ જ રુચિ અને નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનો (એટલે કે દર્શન અને ચારિત્રનો) મૂલાધાર છે માટે જ આ ગ્રંથમાં દૃષ્ટિઓનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા જીવોની દૃષ્ટિ બે જાતની હોય છે. (૧) સાંસારિક સુખો તરફ અર્થાત્ ભોગ સુખ તરફ દૃષ્ટિ અને (૨) મોક્ષ તરફ દૃષ્ટિ અર્થાત્ આત્માના ગુણવિકાસના સુખ તરફ. પ્રથમ દૃષ્ટિ પ્રાય સર્વજીવોમાં હોય જ છે. અનાદિકાલીન મોહની પરવશતાના લીધે પૌદ્ગલિક સુખોની તીવ્ર ઘેલછા, અને દુઃખોથી ભયભીતતા સર્વજીવોમાં સદા સહજ હોય છે તેને જ ભવાભિનન્દિતા પણ કહેવાય છે. આવી દૃષ્ટિના કારણે જીવ સદા સાંસારિક સુખનો રાગી, સુખનાં સાધનોનો રાગી, સુખનાં સાધનોના પરિગ્રહવાળો, અને સુખ કે સુખનાં સાધનોમાં વિક્ષેપ કરનારા ઉપર સદા દ્વેષવાળો હોય છે તથા દુઃખ ઉપર, દુઃખનાં સાધનો ઉપર, કે દુઃખ આપનાર ઉપર સદા દ્વેષવાળો હોય છે. અને દુઃખ કે દુઃખનાં સાધનો દૂર કરનાર-કરાવનાર ઉપર સદા રાગવાળો હોય છે. આ રીતે આ જીવ સદા રાગ-દ્વેષ યુક્ત હોવાના કારણે તેનું ચિત્ત સદા ક્લેશ-કંકાસ-કડવાશ અને આવેશોથી ઘેરાયેલું જ રહે છે. આવી સંસારાભિમુખ દૃષ્ટિને “ઓઘદૃષ્ટિ” કહેવાય છે. આ જે દૃષ્ટિ છે તે આ આત્માને દુઃખ ન જ આવે એવા સદાકાળના સુખને આપનારી બનતી નથી. આવા જીવો પથ્થર એટલા દેવ માનીને પૂજે, ધર્મ કરે, બાધા-નિયમો કરે, મંત્ર તંત્ર જડીબુટ્ટી કરે. પરંતુ ભોગાભિલાષુક દૃષ્ટિ હોવાથી તે ધર્મારાધન પણ પૌદ્ગલિક સુખની લિપ્સાથી અને દુઃખના ભયથી જ કરેલું છે તેથી તે આત્મિક સુખને આપનાર બનતું નથી માટે ભોગસુખ તરફની દૃષ્ટિ એ “ઓઘદૃષ્ટિ” કહેવાય છે સંસારના અર્થી એવા સર્વજીવોમાં તરતમભાવે આ દૃષ્ટિ હોય છે. આ દૃષ્ટિ જીવને સદા સુખદાયી બનતી નથી. કારણકે સંસારનું પૌદ્ગલિક સુખ દુઃખથી મિશ્રિત જ હોય છે અને અંતે પણ દુઃખ આપનારું જ થાય છે તેથી આ શાસ્ત્રમાં આવી ઓઘદૃષ્ટિનું વર્ણન બહુ આવશે નહીં. આ ઓઘ દૃષ્ટિ કોઈને સમજાવવી પડતી જ નથી. અર્થનું સંવર્ધન કેમ કરવું ? અને ભોગસુખો કેવી રીતે મેળવવાં અને ભોગવવાં ? તેની સમજ કોઈને આપવી પડતી નથી તથા તે સદા સુખદાયી પણ નથી. મોહની પરવશતાથી સહેજે આવડી જ જાય છે. પુણ્યના યોગે પ્રાથમિક અલ્પ પૌદ્ગલિક સુખ આપે તો પણ સંરક્ષણકાળે અને વિયોગાદિકાળે દુઃખમાં જ પરિણામ પામે છે.

બીજી જે દૃષ્ટિ છે. તે પુદ્ગલોના સુખોથી નિરપેક્ષ, આત્મિક ગુણોના વિકાસની, અને તેના સુખના આનંદવાળી દૃષ્ટિ છે. તે દૃષ્ટિ આ આત્માને કાળક્રમે મોક્ષની સાથે યુંજન (જોડાણ) કરનાર હોવાથી “યોગદૃષ્ટિ” કહેવાય છે. આ દૃષ્ટિ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી તથા મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમ-ઉપશમ- અને ક્ષયથી આવે છે. એટલે સમજાવવી પડે છે. આ દૃષ્ટિના અનાદિકાળના સંસ્કાર ન હોવાથી તેના માટે પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. માટે જ પૂર્વના મહાગીતાર્થ આચાર્યો આ યોગની દૃષ્ટિઓને સમજાવતા આવ્યા છે.

આ રીતે ઓઘદૃષ્ટિવાળો જીવ (મોહને પરવશ થયો હતો) સંસાર તરફ આગળ વધે છે અને અંતે અનંત જન્મ-મરણની ગર્તામાં ધકેલાઈ જાય છે. જ્યારે યોગદૃષ્ટિ યુક્ત જીવ ગુણવિકાસ કરતો હતો કદાપિ દુઃખ ન જ આવે એવા શાશ્વત સુખને પામે છે. તેવી દૃષ્ટિને “યોગદૃષ્ટિ” કહેવાય છે. જેનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં સવિસ્તરપણે આવશે.

ચરમ પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં પ્રવેશેલા જીવને ત્યાંથી પ્રારંભીને આ યોગદૃષ્ટિ (સાચો બોધ-સાચી જ્ઞાનદશા) અંશે અંશે પ્રાપ્ત થતી જાય છે જે તેરમા-ચૌદમા ગુણસ્થાનકે પરિપૂર્ણ ચરમ સીમાને પામે છે. તે યોગદૃષ્ટિના પ્રત્યેક જીવવાર, અને પ્રત્યેક ગુણસ્થાનક વાર, તરતમભાવે=હીનાધિકભાવે અસંખ્ય ભેદો થઈ શકે છે. એક જ ગુણસ્થાનકવર્તી જીવોમાં પણ જ્ઞાનાવરણીય અને મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમની હીનાધિકતાના કારણે અસંખ્ય-અસંખ્ય ભેદો આ યોગદૃષ્ટિના થાય છે. તથાપિ સર્વજીવોને સરળતાથી સમજાય તે માટે ગ્રંથકારશ્રી આ ગ્રંથમાં યોગદૃષ્ટિના આઠ ભેદ પાડીને તેમાં સર્વ પ્રતિભેદોનો સમાવેશ કરીને આપણને સમજાવે છે. યોગની પ્રથમદૃષ્ટિમાં જીવને થયેલો બોધ (જ્ઞાન) બહુ જ નિસ્તેજ અને દુર્બળ હોય છે. મોહનાં પ્રબળ કારણો આવે છતાં જ્ઞાન દબાઈ જાય છે. તે બોધને સમજાવવા “તૃણના અગ્નિની” ઉપમા આપી કલ્પિતદૃષ્ટાન્તથી ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે કે- જેમ તૃણના અગ્નિનું તેજ અલ્પ અને દુર્બળ હોય છે. થોડો પણ પવન આવતાં અથવા સહેજે સહેજે જલદી બુઝાઈ જાય છે. તેવું જ્ઞાન (તેવો બોધ) પ્રથમદૃષ્ટિ-કાળે હોય છે. ત્યારપછીની દૃષ્ટિઓમાં જ્ઞાન-બોધની તીવ્રતા

અને બળવત્તરતા વૃદ્ધિ પામતાં તે જ્ઞાન ધીરે ધીરે અપરાભવનીય બને છે. માટે આગળ આવતી દૃષ્ટિઓમાં છાણાનો અગ્નિ, કાષ્ઠનો અગ્નિ અને દીપકનો અગ્નિ ઇત્યાદિ ઉપમાઓ આપી બોધની તેજસ્વિતા અને પ્રબળતા ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે. આઠે દૃષ્ટિઓમાં રહેલા બોધને (જ્ઞાનને) તીવ્ર-તીવ્રતર પ્રકાશવાળી આઠ ઉપમાઓથી અહીં સમજાવાશે.

જેમ જેમ સાચી દૃષ્ટિનો (સાચા બોધનો) વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ આ જીવમાંથી તે તે દૃષ્ટિના (જ્ઞાનના) પ્રભાવે સહેજે-સહેજે ધર્મકાર્ય કરવામાં ખેદ (અરુચિ) ઉદ્વેગ (કંટાળો) અને ક્ષેપ (ચિત્તનું બીજે મૂકવું) ઇત્યાદિ દોષો નષ્ટ થતા જાય છે. ખેદ-ઉદ્વેગ-ક્ષેપ વગેરે જે ચિત્તના આઠ દોષો છે તે દોષો દૃષ્ટિઓના પ્રભાવે દૂર થતા જ જાય છે. અને જેમ વસ્ત્રનો મેલ દૂર થતાં તેમાં ઉજ્જવળતા સ્વતઃ જ ચમકે છે ઉજ્જવળતા લાવવી પડતી નથી તથા વાસણનો કાટ દૂર થતાં તેમાં ચમક આપોઆપ સ્વતઃ જ આવે છે, સુવર્ણમાં મિશ્ર કરેલો ત્રાંબા-રૂપાનો (પરદ્રવ્યનો) અંશ દૂર થતાં સુવર્ણ આપોઆપ સ્વતઃ જ ઝળકે છે તેમ યોગદૃષ્ટિઓના પ્રતાપે ખેદ-ઉદ્વેગ-ક્ષેપ આદિ મેલ-કાટ-પરભાવદશારૂપ દોષો દૂર થયે છતાં અખેદ (ધર્મકાર્યોમાં રુચિ) તત્ત્વજિજ્ઞાસા (તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા), અને તત્ત્વશુશ્રૂષા (એટલે તત્ત્વ સાંભળવાની ઇચ્છા) ઇત્યાદિ ગુણોરૂપી ચમક આપોઆપ સ્વતઃ જ ઝળકે છે. જેમ જેમ આત્મામાંથી દોષો દૂર થાય છે અને ગુણો પ્રગટે છે તેમ તેમ યોગનાં યમ-નિયમ-આસન અને પ્રાણાયામ આદિ અંગો પ્રાપ્ત થતાં જાય છે કે જેથી છેલ્લી દૃષ્ટિ આવતાં યોગ પૂર્ણપણે ખીલતાં આ આત્મા પૂર્ણ સમાધિ રૂપ ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે આ ગ્રંથમાં યોગની આઠ દૃષ્ટિ, તેમાં થતા બોધને સમજાવવા આઠ ઉપમા, આઠ દોષોનો નાશ, આઠ ગુણોની પ્રાપ્તિ, અને યોગનાં ક્રમશઃ આઠ અંગોનું યુંજન વર્ણવવામાં આવશે.

યોગની દૃષ્ટિઓનું ચિત્ર

ક્રમ	યોગદૃષ્ટિ	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણ-સ્થાન	બોધ-ઉપમા	વિશેષતા
૧.	મિત્રા	યમ	ખેદ	અદ્વેષ	તૃણાગ્નિકણ	મિથ્યાત્વ
૨.	તારા	નિયમ	ઉદ્વેગ	જિજ્ઞાસા	ગોમય અગ્નિકણ	”
૩.	બલા	આસન	ક્ષેપ	શુશ્રૂષા	કાષ્ઠ અગ્નિકણ	”
૪.	દીપ્રા	પ્રાણાયામ	ઉત્થાન	શ્રવણ	દીપપ્રભા	”
૫.	સ્થિરા	પ્રત્યાહાર	ભ્રાંતિ	બોધ	રત્નપ્રભા	સમ્યક્ત્વ
૬.	કાંતા	ધારણા	અન્યમુદ્	મીમાંસા	તારાપ્રભા	”
૭.	પ્રભા	ધ્યાન	રુગ્ (રોગ)	પ્રતિપત્તિ	સૂર્યપ્રભા	”
૮.	પરા	સમાધિ	આસંગ	પ્રવૃત્તિ	ચંદ્રપ્રભા	”

“યાકિની મહત્તરા સૂનુ” નામને ધારણ કરનાર અને ૧૪૪૪ અદ્ભુત ગ્રંથોના રચયિતા સૂરિપુંગવ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ જૈનશાસ્ત્રોના અભ્યાસની સાથે અન્યદર્શનનાં પણ શાસ્ત્રોનો સચોટ અભ્યાસ કરી તેના નવનીત રૂપે યોગવિષયકદર્શનિક સર્વ શાસ્ત્રોનો સમન્વય કરનાર અનાદિકાલીન મોહનિદ્રાનો ત્યાગ કરાવી આ આત્માને યોગમાર્ગમાં સબળ પ્રવેશ કરાવનાર, અને યોગમાર્ગમાં પ્રવેશેલા જીવોને સ્થિર કરી વિકાસ સધાવનાર મહામૂલ્યવાન આ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. યોગના વિષય ઉપર શાસ્ત્રો લખનારા અન્યદર્શનકારો (જેમકે પતંજલિઋષિ, ગોપેન્દ્રમુનિ ઇત્યદિ યોગાચાર્યો) પ્રત્યે પણ અત્યંત બહુમાન યુક્ત, આદરભાવવાળી આ ગ્રંથકર્તાની જે દૃષ્ટિ છે તે સાથે જ તેઓશ્રીની ઉદારતા, દીર્ઘદૃષ્ટિતા અને પરમકૃતજ્ઞતા જણાવે છે. (જુઓ આ જ ગ્રંથની ગાથા-૧૦૦ની ટીકા તથા ચાહ મહામતિ: પતંજલિ:, તથા યોગબિન્દુ ગાથા ૨૦૦ની ટીકા વિદ્વદ્ધિ:-વિચક્ષણે:, ગોપેન્દ્રેણ-યોગશાસ્ત્રકૃતા-ઇત્યાદિ) આ આચાર્યશ્રીએ યોગના અભ્યાસી જીવોના કલ્યાણ માટે યોગના વિષયને સમજાવતા ૪ ગ્રંથો બનાવ્યા છે. (૧) વિંશતિવિંશિકામાં યોગવિંશિકા, (૨) યોગશતક સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત, (૩) યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત, અને (૪) યોગબિંદુ. આ ચારે ગ્રંથો ઉત્તરોત્તર અનુપમ વિષયવાળા મહાકાય ગ્રંથો છે. જે ચાર ગ્રંથોમાંથી પ્રથમના બે યોગગ્રંથો, તથા તેની ટીકાનું સરળ ગુજરાતી ભાષાન્તર લખી પ્રકાશિત કર્યા બાદ હવે આ તેઓશ્રીનો ત્રીજો “યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય” નામનો જે યોગગ્રંથ છે તેનું, તથા તેની ટીકાનું શક્ય બને તેટલું સરળ બનાવીને આ ગુજરાતી ભાષાન્તર અમે લખ્યું છે. જે અમારા અને અભ્યાસકવર્ગના ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ કરનારું બનજો. પરંપરાએ બન્નેના કલ્યાણનું કારણ થજો.

૭૦૨, રામસા ટાવર્સ, અડાજણ પાટીયા.

ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા.

સુરત-૩૯૦ ૦૦૯. ફોન : ૬૮૮૯૪૩

ઉપોદ્ધાત સંપૂર્ણ

मङ्गलाचरणम्

स्तौमि सर्वज्ञवामेयं, शङ्खेश्वरविराजितम् । अश्वसेनकुले जातं, पद्मावतीसुसेवितम् ॥ १ ॥
उत्तमयोगसाम्राज्यं, प्राप्यावर्ण्यं बुधैरपि । पवित्रं जीवनं यस्य, जगदाश्चर्यकारकम् ॥ २ ॥
यस्य योगप्रभावेण, गाढं वैरं हि नश्यति । वैरिणां जन्मजातानां, घनं सूर्यात्तमो यथा ॥ ३ ॥
कनकासनभापुञ्ज-च्छत्रचामरवानपि । अलिप्तोऽयं महायोगी, सेव्यमानोऽमरैरपि ॥ ४ ॥
महोपसर्गकर्ताऽयं, प्रनष्टो मेघमाल्यपि । ईदृशं योगमाहात्म्यं, को हि वर्णयितुं क्षमः ॥ ५ ॥
मोक्षेण योजनाद् योगश्चित्रा सा मोहमन्दता । आत्मनोऽध्यवसायोऽयं, दृष्टिभेदेन चाष्टधा ॥ ६ ॥
मिथ्यादृष्टिगुणस्थानात्स्थानं यावच्चतुर्दशम् । उत्तमात्मविकासोऽयमूर्ध्वारोहेण दर्शितः ॥ ७ ॥
दृष्टिरेव प्रधानात्र, संसारमुक्तिहेतवे । प्रथमौघा परा योगा, हेयोपादेयभाविनी ॥ ८ ॥
अनादिमोहमालिन्यं, योगाभावे न नश्यति । तीव्रत्वाद् दीपलक्षैर्हि, सूर्यनाशयं तमो यथा ॥ ९ ॥
योगो महौषधिख्यातो, योगो हि परमामृतम् । योगो दुःखक्षयायालं, योगश्च मुक्तिसाधनम् ॥ १० ॥
तत्प्राप्त्यै कृतयत्ना हि, **धैर्यधना** महाजनाः । योगाभिलाषमात्रेण, भवात्तरन्त्यसंशयम् ॥ ११ ॥
शास्त्रोदधेरसौ नीतः, श्रीहरिभद्रसूरिभिः । अल्पाक्षरमहार्थत्वात्, दुर्बोध्यः कोविदैरपि ॥ १२ ॥
संस्कृतप्राकृताख्यानां, भाषाणां लुप्तभावतः । कालदोषेण तस्यार्थः, कर्तव्यो मातृभाषया ॥ १३ ॥
योगाध्ययनरागेण, स्वकर्मक्षयहेतवे । प्रारब्धोऽयं महायासो, प्रसन्नास्तु सरस्वती ॥ १४ ॥
क्व चाल्पविषया मे धीः, हरिभद्रेश्च वाक् क्व च । तथापि भक्तिरागेण, समाप्तौ मे न संशयः ॥ १५ ॥
श्रीयोगविंशिकायोगशतकार्थं विवेच्य तु । प्रारप्स्येऽहं महाग्रन्थं, योगदृष्टिसमुच्चयम् ॥ १६ ॥
तुष्यन्तु सज्जनास्तत्र, परमार्थाभिलाषिणः । स्वपरेभ्यो हितायायं, भवितात्र न संशयः ॥ १७ ॥
स्खलीभूतं यदत्र स्यात्, छद्मस्थत्वप्रमादतः । अनुपयोगभावेन, तच्छोध्यं च सुबुद्धिभिः ॥ १८ ॥

-धीरजलाल ऽहलाल महेता

શ્રી શંભેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ

ગ્રંથ-પ્રારંભ

યોગતન્ત્રપ્રત્યાસન્નભૂતસ્ય યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયસ્ય વ્યાખ્યા પ્રારંભ્યતે । ઇહ
ચાદાવેવાચાર્યઃ (૧) શિષ્ટસમયપ્રતિપાલનાય (૨) વિઘ્નવિનાયકોપશાન્તયે (૩)
પ્રયોજનાદિપ્રતિપાદનાર્થં શ્લોકસૂત્રમુપન્યસ્તવાન્ -

યોગના સિદ્ધાંતને સમજાવનારા અર્થાત્ “યોગ”ના વિષયને સમજાવનારા અન્ય
શાસ્ત્રોમાં અતિશય પ્રધાન હોવાથી નિકટતમ બનેલા એવા આ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયની ટીકા
શરૂ કરાય છે. અહીં પ્રારંભમાં જ આચાર્યશ્રી (૧) શિષ્ટપુરુષોની સમયમર્યાદા-શાસ્ત્રીય
આચાર મર્યાદાનું પાલન કરવા, (૨) વિઘ્નોના સમૂહની શાન્તિ કરવા, અને (૩) વિદ્વાન
પુરુષોની પ્રવૃત્તિ કરાવવા પ્રયોજનાદિ જણાવવા સારુ શ્લોકસૂત્રને (પ્રથમગાથાને) ઉપન્યસ્ત
(૨૪) કરે છે.

ભાવાર્થ :- યોગના વિષયને સમજાવતા જૈનદર્શનમાં તથા અન્ય દર્શનમાં અનેક
ગ્રંથો અનેક મહાત્માઓએ બનાવ્યા છે. પરંતુ સર્વના સારભૂત હોય તેવો, સર્વ દર્શનકારોનો
સમન્વય કરે તેવો, સર્વને ઉપાદેય લાગે તેવો, અને સર્વને પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરાવનારો એવો
આ યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય ગ્રંથ છે તેથી જ આ ગ્રંથ યોગના વિષયવાળાં અન્ય શાસ્ત્રોમાં
આસન્નતમ = પ્રધાનતમ = નિકટતમ બનેલો છે. તેની આ ટીકા લખાય છે. કોઈ પણ
ગ્રંથ પ્રારંભાય ત્યારે પ્રારંભમાં સર્વે ગ્રંથકર્તાઓ (૧) મંગલાચરણ, (૨) વિષય, (૩)
સંબંધ અને (૪) પ્રયોજન આ ચાર ભાવો પહેલી જ ગાથામાં જણાવે છે. તેમ અહીં
પણ ગ્રંથકારશ્રી ગ્રંથની આદિમાં જ મંગલાચરણાદિ ચારને જણાવતી પ્રથમ ગાથા રજૂ
કરે છે. જે મંગલાચરણાદિ ચાર ભાવો જણાવાય છે તેનાં મુખ્યત્વે ત્રણ કારણો છે. (૧)
શિષ્ટ પુરુષોના આચારનું પાલન (૨) વિઘ્નોના સમૂહની શાન્તિ, અને (૩) વિદ્વાન્ પુરુષોનો
ગ્રંથ પ્રવેશ. આ ત્રણે કારણો આગળ સમજાવવામાં આવે જ છે.

નત્વેચ્છાયોગતોડયોગં, યોગિગમ્યં જિનોત્તમમ્ ।

વીરં વક્ષ્યે સમાસેન, યોગં તદ્દૃષ્ટિભેદતઃ ॥૧॥

ગાથાર્થ :- (કર્મબંધમાં હેતુભૂત એવા મન-વચન અને કાયાના યોગથી રહિત
હોવાથી) અયોગિ, તથા યોગિઓ વડે જ પ્રાપ્ય, અને જિનોત્તમ એવા વીર પ્રભુને
ઈચ્છાયોગથી નમસ્કાર કરી તે યોગની દૃષ્ટિઓના ભેદથી હું સંક્ષેપમાં યોગને
સમજાવીશ. ૧.

ટીકા -(૧) તત્ર શિષ્ટાનામયં સમયો યદુત “શિષ્ટાઃ ક્વચિદિષ્ટે વસ્તુનિ પ્રવર્તમાનાઃ સન્ત ઇષ્ટદેવતાનમસ્કારપૂર્વકં પ્રવર્તન્તે” । અયમપ્યાચાર્યો ન હિ ન શિષ્ટ ઇતિ, અતસ્તત્સમયપ્રતિપાલનાય । તથા ચોક્તમ્-

શિષ્ટાનામેષસમયસ્તે સર્વત્ર શુભે કિલ ।

પ્રવર્તન્તે સદૈવેષ્ટ-દેવતાસ્તવપૂર્વકમ્ ॥૧ ॥ ઇત્યાદિ ॥

(૨) તથા “શ્રેયાંસિ બહુવિઘ્નાનિ, ભવન્તિ” ઇતિ, ઉક્તં ચ-

શ્રેયાંસિ બહુવિઘ્નાનિ, ભવન્તિ મહતામપિ ।

અશ્રેયસિ પ્રવૃત્તાનાં, ક્વાપિ યાન્તિ વિનાયકાઃ ॥૧ ॥ ઇતિ ॥

ઇદં પ્રકરણં તુ સમ્યગ્જ્ઞાનહેતુત્વાચ્છ્રેયોભૂતમ્ । અતો “મા ભૂદ્ વિઘ્ન” ઇતિ વિઘ્નવિનાયકોપશાન્તયે ।

(૩) તથા પ્રેક્ષાવતાં પ્રવૃત્ત્યર્થં પ્રયોજનાદિપ્રતિપાદનાર્થં ચ । તથા ચોક્તમ્ -

સર્વસ્યૈવ હિ શાસ્ત્રસ્ય, કર્મણો વાપિ કસ્યચિત્ ।

યાવત્પ્રયોજનં નોક્તમ્, તાવત્તત્કેન ગૃહ્યતે ॥૧ ॥

ન ચાપ્યવિષયસ્યેહ, શક્યં વક્તું પ્રયોજનમ્ ।

કાકદન્તપરીક્ષાદેસ્તત્પ્રયોગાપ્રસિદ્ધિતઃ ॥૨ ॥

અસ્યેદં ફલમિત્યેવં, યોગઃ સમ્બન્ધ ઉચ્યતે ।

તદુક્ત્યન્તર્ગતત્વેન, ન પૃથક્ કૈશ્ચિદિષ્યતે ॥૩ ॥ ઇત્યાદિ ॥

વિવેચન :- (૧) “શિષ્ટ પુરુષો કોઈ પણ ઈષ્ટકાર્યમાં પ્રવર્તતા છતા ઈષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવા પૂર્વક જ પ્રવૃત્તિ કરે છે” આવા પ્રકારનો શિષ્ટપુરુષોનો આ આચાર જ છે એટલે કે મહાત્મા પુરુષોનો સહજસિદ્ધ આ આચાર છે કે કોઈપણ ઈષ્ટકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં પ્રારંભમાં ઈષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવા પૂર્વક જ પ્રવૃત્તિ કરવી. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય નામના આ મહાગ્રંથનો આરંભ કરનાર આ આચાર્ય પણ શિષ્ટ નથી એમ નહીં અર્થાત્ શિષ્ટ જ છે. આ કારણથી શિષ્ટ પુરુષોના આચારનું પાલન કરવા સારુ પ્રારંભમાં મંગલાચરણ કરે છે. અન્યશાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે-“શિષ્ટ પુરુષોનો આ આચાર જ છે કે તેઓ સર્વ શુભ કાર્યમાં ઈષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવા પૂર્વક જ પ્રવૃત્તિ કરે છે.” મંગલાચરણનું આ એક કારણ (શિષ્ટાચારનું પાલન) પ્રથમ સમજાવ્યું.

(૨) મંગલાચરણનું બીજું કારણ એ છે કે “કલ્યાણકારી કાર્યો સદા બહુવિધોવાળાં હોય છે.” માટે કલ્યાણકારી એવા આ મહાગ્રંથના આરંભમાં વિધ્નોના વિધ્વંસ માટે પણ મંગલાચરણ કરવું જોઈએ. આ માટે અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે “મહાત્મા પુરુષોને પણ કલ્યાણકારી કાર્યો બહુવિધવાળાં હોય છે. અને અકલ્યાણકારી કાર્યોમાં પ્રવર્તેલાઓને” તો વિધ્નો (આપોઆપ) ક્યાંય ચાલ્યાં જાય છે. “આ કલિકાલનો દુષ્પ્રભાવ કહી શકાય” તેથી વિધ્નવિનાશ માટે પણ મંગલાચરણ કરવું જોઈએ. મંગલાચરણનું આ (વિધ્નવિનાશ એ) બીજું કારણ સમજાવ્યું.

(૩) મંગલાચરણનું ત્રીજું કારણ એ છે કે વિદ્વાન્ માણસોની પ્રવૃત્તિને માટે પણ આરંભમાં મંગલાચરણ કરવું જોઈએ અને પ્રયોજનાદિ પણ પ્રતિપાદન કરવાં જોઈએ, કારણ કે વિદ્વાન્ પુરુષો (એટલે કે વિચાર પૂર્વક કાર્ય કરનારાઓ) જે ગ્રંથમાં મંગલ-પ્રયોજન-વિષય અને સંબંધ હોતા નથી તેવા ગ્રંથોમાં પ્રવેશ કરતા નથી.

પ્રયોજન = આ ગ્રંથ શા માટે બનાવ્યો ? બનાવવાનું કારણ શું ?

વિષય = આ ગ્રંથમાં કયો વિષય ચર્ચાશે ? શું સમજાવાશે ?

સંબંધ = આ ગ્રંથમાં સમજાવાતો વિષય કયા ગ્રંથોના આધારે સમજાવાશે ?

ગ્રંથના આરંભમાં આ ત્રણે બાબતો પણ જણાવવી જરૂરી છે. તો જ પોતાને આવશ્યક અને ઉપયોગી લાગવાથી વિદ્વાન્ પુરુષો તે તે ગ્રંથને ભણે, વાંચે, વંચાવે, અને જ્ઞાન પ્રસારણ કરે. માટે પ્રથમશ્લોકમાં મંગલાદિ ચારે કહેવાં જોઈએ. અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે -

સર્વે શાસ્ત્રોમાં અથવા કોઈ પણ વિવક્ષિત કાર્યમાં પ્રયોજન આદિ જ્યાં સુધી કહેવામાં આવ્યું ન હોય ત્યાં સુધી તે શાસ્ત્ર અથવા તે કાર્ય કોના વડે સ્વીકારાય ? અર્થાત્ તે શાસ્ત્રને કોણ વાંચે ? કોઈ વાંચે નહીં. તથા તે કાર્યને કોઈ કરે નહીં.

જે શાસ્ત્ર વિષય વિનાનું હોય છે. તેનું પ્રયોજન કહેવું શક્ય નથી. જેમ કાગડાને દાંત હોતા જ નથી, તો તેની પરીક્ષાદિના પ્રયોગોની પણ અપ્રસિદ્ધિ છે. સારાંશ કે દાંત હોય તો તેની પરીક્ષા કરવાનું પ્રયોજન સંભવી શકે કે તે દાંત સફેદ છે કે શ્યામ છે ? અણીદાર છે કે સ્થૂલ છે ? સવિષ છે કે નિર્વિષ છે ? ઇત્યાદિ પરીક્ષા તો જ સંભવે કે જો દાંત રૂપ વિષય હોય તો, પરંતુ જ્યાં દાંત જ નથી = અર્થાત્ અવિષય છે ત્યાં પરીક્ષાના પ્રયોગો થતા નથી. તેમ જે શાસ્ત્રોમાં અભિધેયરૂપ વિષય ન હોય તે શાસ્ત્રોની પરીક્ષાદિના પ્રયોગો કેમ સંભવે ? માટે ગ્રંથમાં વિષય અવશ્ય કહેવો જોઈએ.

“આ ગ્રંથનું આ ફળ છે” ઇત્યાદિ રૂપ ગ્રંથ એ વાચક છે અને તેનાથી થતું જ્ઞાનરૂપ જે ફળ તે વાચ્ય છે. એમ વાચ્ય વાચક સ્વરૂપ જે યોગ તેને જ સંબંધ કહેવાય છે. વાચ્ય-વાચકભાવને જ ઉપેય-ઉપાય અથવા સાધ્ય-સાધન રૂપ સંબંધ પણ કહેવાય છે. તે સંબંધ જુદો જણાવવો જોઈએ. છતાં વાચક રૂપે લખાતા-કહેવાતા આ ગ્રંથના વચનોમાં જ અંતર્ગત હોવાથી ભિન્નરૂપે કોઈ કોઈ ગ્રંથકારો વડે તે સંબંધ કહેવાતો નથી.

આ ત્રણે ગાથા અનુક્રમે પ્રયોજન-વિષય અને સંબંધને સમજાવનારી છે. આ પ્રમાણે શિષ્ટ પુરુષોના આચાર પાલન માટે, નિર્વિઘ્ન ગ્રંથ સમાપ્તિ માટે, અને વિદ્વદ્વર્ગના પ્રવેશ માટે પૂજ્ય ગ્રંથકાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજશ્રી પણ પ્રથમ શ્લોકમાં મંગલ-પ્રયોજન-વિષય-અને સંબંધ જણાવે છે

તત્ર “નત્વેચ્છાયોગતોઽયોગં યોગિગમ્યં જિનોત્તમં વીરં” ઇત્યનેનેષ્ટદેવતાસ્તવમાહ ।
“વક્ષ્યે સમાસેન યોગં તદ્દૃષ્ટિભેદતઃ” ઇત્યનેન તુ પ્રયોજનાદિત્રયમિતિ
શ્લોકસૂત્રસમુદાયાર્થઃ ॥

આ પ્રથમ ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રીએ નત્વા થી આરંભીને વીરં સુધીના પદોવડે વિઘ્નવિનાયકની ઉપશાન્તિ માટે, ગ્રંથસમાપ્તિ માટે અને શિષ્ટાચારના પાલન માટે, ઇષ્ટદેવતાની સ્તુતિ કરવા રૂપ મંગલ કહ્યું છે. તથા વક્ષ્યે થી આરંભીને દૃષ્ટિભેદતઃ સુધીનાં પદોવડે પ્રયોજનાદિ ત્રણનું (પ્રયોજન-વિષય અને સંબંધનું) પ્રતિપાદન કરેલ છે. પૂર્વાર્ધવડે મંગલ, અને ઉત્તરાર્ધવડે પ્રયોજનાદિ ત્રણ, એમ ચારે બાબતો પ્રથમ ગાથામાં કહી છે. આ સંક્ષિપ્ત અર્થ કહ્યો. વિસ્તારથી અર્થ હવે આવે જ છે. એટલે અહીં અમે વધારે ચર્ચા કરતા નથી.

અવયવાર્થસ્તુ નત્વા-પ્રણમ્ય, વીરં ઇતિ યોગઃ । કથમિત્યાહ-ઇચ્છાયોગતઃ
ઇતિ ક્રિયા-વિશેષણમાહ-“ઇચ્છાયોગેન” શાસ્ત્રયોગ-સામર્થ્યયોગવ્યવચ્છેદાર્થમેતત્ ।
ઇષ્ટવ્યવ-ચ્છેદશ્ચાયં તદનધિકારિત્વેન પ્રકરણારમ્ભે મૃષાવાદપરિહારેણ સર્વત્રૌચિત્યારમ્ભ-
પ્રવૃત્તિ- પ્રદર્શનાર્થઃ । એતેષાં ચ ત્રયાણામપિ યોગાનાં સ્વરૂપમનન્તરમેવ વક્ષ્યતિ ।
કિંવિશિષ્ટં વીરમિત્યાહ-“જિનોત્તમં” ઇતિ વસ્તુવિશેષણમ્ । ઇહ રાગાદિજેતૃત્વાત્ સર્વ
એવ વિશિષ્ટ-શ્રુતધરાદયો જિના ઉચ્યન્તે, તદ્વથા-શ્રુતજિનાઃ અવધિજિનાઃ
મનઃપર્યાયજ્ઞાનજિનાઃ, કેવલિજિનાશ્ચ, તેષામુત્તમઃ કેવલિત્વાત્તીર્થકરત્વાચ્ચ । અનેન
ભગવતસ્તથાભવ્યત્વાક્ષિ-સવરબોધિલાભગર્માર્હદ્વાત્સલ્યોપાત્તાનુત્તરપુણ્યસ્વરૂપ-
તીર્થકરનામકર્મવિપાકફલરૂપાં પરમ્પરાર્થસમ્પાદનીં કર્મકાયાવસ્થામાહ ।

પ્રથમ શ્લોકના એકેક અવયવનો (પદનો) અર્થ આ પ્રમાણે છે નત્વા વીરં=પ્રણમ્ય
વીરં=મહાવીર પરમાત્માને પ્રણામ કરીને, દૃષ્ટિઓના ભેદથી યોગનું હું વર્ણન કરીશ એમ

યોગ: એટલે આવા અર્થનો બોધ કરવા માટે **નત્વા** પદનો **વીરં** પદની સાથે યોગ (સંબંધ) કરવો. **કથમિત્યાહ** = હું મહાવીર પ્રભુને નમસ્કાર કેવી રીતે કરીશ? તેનો ઉત્તર આપે છે કે **ઇચ્છાયોગત:** = મારી પોતાની અંતરિચ્છાથી હું મહાવીરપ્રભુને પ્રણામ કરીને દૃષ્ટિઓના ભેદથી આ યોગનું વર્ણન કરીશ. અહીં “ઇચ્છાયોગ” શબ્દ વાપરીને ગ્રંથકારશ્રી પોતાનો સાચો નિષ્કપટ ભક્તિભાવ, પ્રભુ પ્રત્યેનો પરમ પ્રેમ, નિરભિમાનતા, નિખાલસતા, પરમઉદારતા, અને ઔચિત્યાચરણતા ધ્વનિત કરે છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં (૧) ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એમ ત્રણ પ્રકારનો યોગ આવે છે. (જેનું વર્ણન ગાથા ૨ થી ૫ માં કહેવાશે) તેમાંથી પોતાનો આત્મા શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ માટે અનધિકારી છે. તેથી તે બન્ને વ્યવચ્છેદ માટે આ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આવા મહાન શાસ્ત્રકર્તા પણ પોતાના આત્માને શાસ્ત્રયોગાદિ માટે અનધિકારી કહે છે. તે કેટલી નિરભિમાનતા અને નિખાલસતા કહેવાય ? તો સામાન્ય માનવીને અભિમાન કરવું કેમ શોભાસ્પદ કહેવાય ?

(૧) વીતરાગ પ્રભુ પ્રત્યે પોતાની ભાવ નમસ્કાર કરવાની પરમ ઈચ્છા છે. હાર્દિક-વાસ્તવિક ઈચ્છા છે. અલ્પ પણ માયા વિના, બાહ્ય માનાદિની લેશમાત્ર પણ વૃત્તિ રાખ્યા વિના નમસ્કાર કરવાની ઈચ્છા છે. માટે સાચો નિષ્કપટ ભક્તિભાવ સિદ્ધ થાય છે. (૨) સંસારમાં અનેક દેવ-દેવી છે. તે સર્વને ત્યજીને હું તો વીરપ્રભુને જ નમવા ઈચ્છું છું. કારણ કે તે જ યથાર્થ જ્ઞાની અને સાચા વીતરાગ છે આવા પ્રભુ પ્રત્યે પોતાનો પરમપ્રેમ છે. (૩) બહુશાસ્ત્રજ્ઞ, અનેકગ્રંથકર્તા, પરમયોગી અને પરમસંવેગ-નિર્વેદવાનું હોવા છતાં પણ પોતાની જાતને નમસ્કારના વિષયમાં માત્ર ઈચ્છાયોગના જ અધિકારી ગણાવે છે તે કેટલી નિરભિમાનતા, કેવી નિખાલસતા અને નિરવધિક કેવી પરમ ઉદારતા કહેવાય ? અલ્પ પણ મહત્તા દર્શાવવાનું મન નથી. અતિશય પરમ લઘુતા જણાવી છે. (૪) પોતાની લઘુતા બતાવવા પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતા હોવાથી ઉચિત આચરણવાળા છે. આવા ગુણોથી ગુન્ધિત એવા **શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી** વીરપ્રભુને નમસ્કાર કરીને હવે યોગનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ માટે પોતાનો આત્મા પોતાને હજુ યોગ્ય (અધિકારી) ન લાગવાથી અર્થાત્ અનધિકારી લાગવાથી જ આ ઈચ્છાયોગનું કથન ઈષ્ટવ્યચ્છેદ રૂપ છે. એટલે કે જે વિષયમાં પોતાની યોગ્યતા પોતાને જણાતી નથી તેનો વ્યવચ્છેદ કરવો તે ઉચિત જ છે. તેટલા માટે આ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. જો એમ ન કરે તો એટલે કે જે વિષયમાં પોતાની યોગ્યતા (અધિકારિતા) ન હોય તેમાં પોતાની જાતને જણાવે તો પ્રકરણના આરંભમાં જ મૃષાવાદ બોલવાનો દોષ લાગે. તેવા પ્રકારના મૃષાવાદ બોલવાના દોષનો પ્રકરણારંભમાં પરિહાર કરવો છે. તેટલા માટે આ વ્યવચ્છેદ કર્યો છે.

વળી જેટલી પોતાની યોગ્યતા હોય તેટલા જ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એ જ “ઉચિતાચરણ” કહેવાય છે. ઉત્તમપુરુષોએ સર્વત્ર ઉચિત આચરણથી જ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. આ અર્થદર્શન માટે પણ આ ઈચ્છાયોગ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને ઈતરનો વ્યવચ્છેદ જણાવ્યો છે. પોતે મહાજ્ઞાની, મહાયોગી, મહાત્મા, અને મહાસંત હોવા છતાં પોતાને અલ્પ પણ મૃષાવાદનો દોષ ન લાગી જાય તે માટે અને સજ્જન પુરુષોએ સર્વત્ર ઉચિત જ (પોતાના અધિકાર પ્રમાણે જ) પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ આવો ગંભીર સંકેત જણાવવા ગ્રંથકારશ્રીએ “ઈચ્છાયોગ” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. **एतेषां=** આ ત્રણે યોગોનું વર્ણન હમણાં જ ગાથા ૨ થી ૫ માં જણાવાશે.

किंविशिष्टं वीरमित्याह=ગ્રંથકારશ્રી જે વીરપરમાત્માને નમસ્કાર કરવા ઈચ્છે છે તે વીરપરમાત્મા કેવા છે? તે જણાવવા માટે ગ્રંથકારશ્રી વીરપ્રભુનાં ત્રણ વિશેષણો જણાવે છે-

૧ અયોગ, ૨ યોગિગમ્ય, ૩ જિનોત્તમ

(૧) ત્યાં પ્રથમ જિનોત્તમ વિશેષણનો અર્થ પ્રગટ કરે છે કે આ **जिनोत्तम** વિશેષણ વીરપરમાત્માનું જે “શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય” છે, તેનું છે. આ સંસારમાં જે જે આત્માઓ “રાગાદિ દોષોને” જીતે છે. તે સર્વે જિન કહેવાય છે આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે વિશિષ્ટશ્રુતજ્ઞાની (શ્રુતકેવલી) આદિ અનેક મહાત્મા પુરુષો પોતપોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર અધિક-અધિકપણે દોષોને જીતે જ છે. તેથી વિશિષ્ટશ્રુતજ્ઞાની હોય અને શ્રુતજ્ઞાનના બળે મોહાદિ દોષોને જીતતા હોય એવા તે શ્રુતકેવલી આદિ પણ શ્રુતજિન કહેવાય છે. એવી જ રીતે અવધિજ્ઞાની, મન:પર્યાયજ્ઞાની, અને કેવલજ્ઞાની મહાત્માઓ પણ પોતાના ઉત્તમ સમ્યગ્જ્ઞાનાદિગુણો દ્વારા રાગાદિ દોષોને જીતે જ છે તેથી તેઓને પણ અવધિજિન, મન:પર્યવજિન અને કેવલીજિન કહેવાય છે. તેવા તેવા અનેકપ્રકારના જિનોમાં મહાવીર પ્રભુ સર્વથી ઉત્તમ છે. માટે મહાવીરપ્રભુને **जिनोत्तम** એવા વિશેષણથી વિશેષ નમસ્કરણીય તરીકે ભિન્ન જણાવે છે. જિનોત્તમ કહેવાનાં બે કારણો છે. (૧) કેવલિ હોવાથી, અને (૨) તીર્થંકર હોવાથી વીરપ્રભુ જિનોત્તમ છે. શ્રુતજિન, અવધિજિન, અને મન:પર્યવજિનથી વીરપ્રભુને ઉત્તમ કહેવામાં **केवलित्वात्** (કેવલી હોવાથી) એ હેતુ લગાડવો અને કેવલીજિનની અંદર ઉત્તમ કહેવામાં **तीर्थंकरत्वात्** (તીર્થંકર હોવાથી) આ હેતુ લગાડવો.

प्रश्न = સામાન્ય કેવલી અને તીર્થંકર કેવલી આ બન્ને પ્રકારના કેવલીઓમાં સર્વજ્ઞતા અને વીતરાગતા એક સરખી છે તથા બન્ને કેવલીઓ મોક્ષે જાય છે અને અશરીરી બને જ

છે. તથા આઠેકર્મોના ક્ષય જન્ય શુદ્ધાત્મદ્રવ્યના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ સમાન જ હોય છે. તો મહાવીરપ્રભુને કેવલીઓમાં (કેવલિજિનોમાં) ઉત્તમ એમ કહેવાનો શો અર્થ છે ?

ઉત્તર = આ વિશેષણ મોક્ષાવસ્થાગત અશરીરી અવસ્થાને આશ્રયી નથી. પરંતુ તેરમા ગુણસ્થાનકવર્તી સશરીરી અવસ્થાને આશ્રયી કર્મકાયાવસ્થા (પરોપદેશ આપવા રૂપ **કર્મ** કાર્ય કરતી **કાય** કાયાવાળી **અવસ્થા**= અવસ્થા)ને આશ્રયી છે.

પ્રશ્ન = તેરમા ગુણસ્થાનકે પણ જ્ઞાનાવરણીયાદિ ચાર ઘાતીકર્મોના ક્ષયજન્ય અનંતજ્ઞાનાદિ ચાર અનંતચતુષ્ટયરૂપ આત્મગુણો બન્ને કેવલીઓમાં સમાન જ હોય છે. અલ્પ પણ ભેદ નથી તો તેરમા ગુણસ્થાનકને આશ્રયી પણ “જિનોત્તમ” વિશેષણ કેમ ઘટે ?

ઉત્તર = બન્ને કેવલીઓમાં ઘાતિકર્મોના ક્ષયજન્યગુણોની સમાનતા હોવા છતાં પણ “અઘાતિકર્મોના” ઉદયજન્ય પુણ્યાઈ હીનાધિક હોય છે. તીર્થંકર પરમાત્માઓની તીર્થંકરનામ કર્મના ઉદયજન્ય વિશિષ્ટ પરોપકારને કરનારી કાયા હોય છે. તેને આશ્રયી આ “જિનોત્તમ” વિશેષણ સાર્થક છે. **અનેન ભગવતઃ** = આ વિશેષણ વડે ભગવાનની આવી **કર્મકાયાવસ્થા** ગ્રંથકારશ્રીએ જણાવી છે.

પ્રશ્ન = આવા પ્રકારનું તીર્થંકરનામકર્મ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ?

ઉત્તર = **તથાભવ્યત્વાક્ષિપ્ત-ઇત્યાદિ** જેમ બીજામાં ઉત્પત્તિકાળથી જ અંકુરોત્પાદનની યોગ્યતા હોય છે. સ્ત્રીજીવમાં ગર્ભકાળથી જ ગર્ભાધાનાદિની યોગ્યતા હોય છે. તેમ આ જીવ સંસારમાં જ્યારથી છે ત્યારથી અર્થાત્ અનાદિકાળથી આત્મામાં પારિણામિકભાવે રહેલી તેવા પ્રકારની જે યોગ્યતા તેને **તથાભવ્યતા** કહેવાય છે. આવા પ્રકારની **તથાભવ્યતા** પાકવાથી=(તેનો કાળ પૂર્ણ થવાથી) આ જીવે દ્વિર્બંધક-સકૃદ્બંધક-અપુનર્બંધક-ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ-અપૂર્વકરણ--અનિવૃત્તિકરણ અને અંતરકરણ આદિ યોગ્ય પ્રક્રિયા કરવા દ્વારા **આક્ષિપ્ત** = પ્રાપ્ત કરેલા **વરબોધિલાભગર્ભ** = શ્રેષ્ઠ સમ્યક્ત્વરૂપ વરબોધિના લાભથી ગર્ભિત એવો **અર્હદ્વાત્સલ્ય** = અરિહંતાદિ પરમ ઉપકારી વીશસ્થાનકો પ્રત્યે જે પરમવાત્સલ્યભાવ= પરમ ભક્તિભાવ છે તેના કારણે, તથા સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા સર્વજીવોને હું ધર્મ રસિક કરું. કલ્યાણના માર્ગે ચડાવું એવી પરમકરૂણામય પરોપકારની ભાવનાના કારણે **ઉપાત્તાનુત્તરપુણ્યસ્વરૂપ**= બાંધેલા અદ્વિતીય પુણ્યસ્વરૂપ એવા તીર્થંકરનામકર્મના વિપાકોદયના ફળસ્વરૂપ, અને અવર્ણનીય એવા પરોપકારને કરનારી તથા તેરમા ગુણસ્થાનકે જ આવનારી, સંસારીજીવોને તારવામાં પ્રવહણ સમાન તથા તીર્થની સ્થાપના કરવા રૂપ કાર્યને કરનારી એવી કાયાની જે અવસ્થા છે. તેવી કાયાવસ્થાવાળા ભગવાન છે. એમ આ વિશેષણ વડે સૂચવવામાં આવ્યું છે. આવી પુણ્યાઈ સામાન્યકેવલી ભગવંતોમાં તીર્થંકરનામ કર્મના

વિપાકોદયના અભાવે સંભવતી નથી. માટે તીર્થંકરત્વાત્ આ હેતુ જિનોત્તમમાં જે જણાવ્યો છે તે બરાબર ઉચિત જ છે.

અયમેવ વિશિષ્યતે “અયોગ” ઇતિ । “કાયવાઙ્ મનઃકર્મ યોગઃ” અવિદ્ય-માન-યોગોઽ યોગઃ, તમ્ । અનેન ચ ભગવતઃ શૈલેશ્યવસ્થોત્તરકાલભાવિનીં સમસ્તકર્માપગમરૂપાં તથાભવ્યત્વપરિક્ષયોદ્ભૂતપરમજ્ઞાનસુખલક્ષણાં કૃતકૃત્યતયા નિષ્ઠિતાર્થાં પરમફલરૂપાં તત્ત્વકાયાવસ્થામિતિ ।

(૨) વળી આ જ મહાવીર પ્રભુનું બીજું વિશેષણ કહેવા દ્વારા જિનોત્તમમાં પણ વિશેષતા જણાવે છે કે “અયોગ” કાયા-વચન-અને મનની શુભ-અશુભ જે છે. પ્રવૃત્તિ-ચેષ્ટા તે આત્માને કર્મની સાથે જોડનાર હોવાથી યોગ કહેવાય છે. કે જે યોગ કર્મબંધનું કારણ છે. આવા પ્રકારનો યોગ જે મહાત્માઓને વિદ્યમાન નથી, અર્થાત્ કર્મબંધના કારણભૂત ત્રણે પ્રકારના યોગનો જેઓએ નિરોધ કર્યો છે તેવા વીરપ્રભુને હું પ્રણામ કરું છું. આ વિશેષણ વડે શૈલેશી અવસ્થા (ચૌદમા ગુણસ્થાનક) પછીના કાળે આવનારી, ઘાતી-અઘાતી એમ સર્વે કર્મોના અપગમ (વિનાશ) રૂપવળી તથાભવ્યત્વના પરિક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા પરમજ્ઞાનાનંદરૂપ, કૃતકૃત્ય થવાથી સમાપ્ત થયેલા પ્રયોજનવાળી પરમપ્રકર્ષાત્મક ફળવાળી એવી ભગવાનની તત્ત્વકાયાવસ્થા (શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ માત્ર વાળી અવસ્થા) જણાવી છે.

અયોગ વિશેષણ વડે સિદ્ધાવસ્થા જણાવી છે. તે કાલે પ્રભુનો માત્ર શુદ્ધ આત્મા જ હોય છે. એટલે આત્મતત્ત્વ એ જ જાણે કાયા હોય તેવી શુદ્ધ-બુદ્ધ-નિરંજન-નિરાકારવાળી આત્માની “તત્ત્વકાયાવસ્થા” જણાવી છે. આ અવસ્થામાં પ્રભુને મન-વચન- અને કાયા એમ ત્રણમાંથી એક પણ પ્રકારનો યોગ હોતો નથી. આ અવસ્થા કેવી છે ? તે પાંચ વિશેષણો વડે સમજાવાય છે.

(૧) આ અવસ્થા ચૌદમા ગુણસ્થાનકરૂપ શૈલેશી અવસ્થા આવ્યા પછી જ આવે છે. (૨) સર્વકર્મોના અપગમથી જ જન્ય છે. (૩) અનાદિકાળથી આ જીવમાં મોક્ષે જવાની “યોગ્યતા” રૂપ જે તથાભવ્યતા હતી, તે આ જીવ જ્યારે મોક્ષે જાય છે ત્યારે નષ્ટ થાય છે. એટલે તથાભવ્યત્વના પરિક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનના પરમાનંદરૂપ સુખમય આ અવસ્થા છે. (૪) જે જે કાર્ય કરવાનાં હતાં તે તે તમામ કાર્યો (ક્ષપકશ્રેણિ-મોહનાશ-ઘાતીકર્મનાશ-સર્વજ્ઞતા-અબંધકતા-સર્વસંવરભાવ-શૈલેશીકરણ મુક્તિપ્રાપ્તિ આદિ સર્વકાર્યો) કરાયાં હોવાથી નિષ્ઠિતાર્થ=સમાપ્ત પ્રયોજનવાળી આ અવસ્થા છે. (૫) તથા પરમફલસ્વરૂપ=ઉત્કૃષ્ટફલાત્મક અંતિમ સાધ્યની સિદ્ધિસ્વરૂપ એવી આ અવસ્થા છે. આ પ્રમાણે અયોગ વિશેષણથી પરમાત્માની આવા પ્રકારનાં પાંચ વિશેષણોવાળી તત્ત્વકાયાવસ્થા જણાવી છે.

અત એવાહ “યોગિગમ્ય” ઇતિ, યોગિનાં ગમ્યઃ=યોગિગમ્યઃ, તમ્ । યોગિનોઽત્ર શ્રુતજિનાદયો ગૃહ્યન્તે, અનેનાપિ ભગવતોઽયોગિમિથ્યાદૃષ્ટિગમ્યત્વવ્યવચ્છેદમાહ । એતજ્જિજ્ઞાસાયા અપિ ચરમયથાપ્રવૃત્તકરણભાવિત્વાદન્યદા તદનુપપત્તિરિતિ ।

(૩) હવે મહાવીર પ્રભુના “યોગિગમ્ય” એવા ત્રીજા વિશેષણની સાર્થકતા સમજાવે છે કે- આ કારણથી જ (એટલે કે મન-વચન અને કાયાના યોગથી રહિત એવા અયોગિ ભગવાન હોવાથી જ) તેમનું સ્વરૂપ યોગિઓજ માત્ર જાણી શકે છે. યોગદશા ન પામેલા જીવો પરમાત્માના સ્વરૂપને જાણી-ઓળખી શકતા નથી. યોગશતક્રમાં અપુનર્બંધક, સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશચારિત્રવાન અને સર્વચારિત્રવાન એમ ચાર પ્રકારના યોગીપુરુષો કહ્યા છે. આ ચારે પ્રકારના યોગિ અહીં લેવાના નથી. પરંતુ તેમાં જે શ્રુતજિન આદિ વિશિષ્ટ યોગિ પુરુષો છે. તે જ અહીં લેવાના છે. તેથી કહે છે કે અહીં શ્રુતજિન આદિ યોગિઓ જ લેવાના છે. તેઓની જ દૃષ્ટિ આત્મતત્ત્વ તરફ વિકસિત હોવાથી તેઓને જ “શુદ્ધાત્મતત્ત્વ”નું સ્વરૂપ સમજાય છે. અચરમાવર્તી આદિ ગાઢ મિથ્યાત્વીજીવોને તો ભવાભિનંદિતા જ હોય છે. તેથી તેઓ તો આત્મતત્ત્વને જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળા પણ હોતા નથી. તો જાણપણું આવવાની વાત તો ઘણી દૂર છે. માટે **અનેનાપિ** = યોગિગમ્ય એવા આ વિશેષણ વડે અયોગિ એવા (જેનામાં યોગદશા નથી પ્રગટી એવા અર્થાત્ ગાઢ) મિથ્યાત્વી જીવોને ભગવાનના સ્વરૂપના જાણપણાનો વ્યવચ્છેદ સૂચવે છે. શુદ્ધાત્મતત્ત્વને જાણવાની જિજ્ઞાસા પણ ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ કાલથી જ (જે યથાપ્રવૃત્તકરણ કર્યા પછી અપૂર્વ-અનિવૃત્તિ-અંતરકરણ અને સમ્યક્ત્વ નિયમા થવાનું જ છે તેવા યથાપ્રવૃત્તકરણ કાલથી) સંભવે છે. તેનાથી અન્યકાલે (પૂર્વકાલે=ગાઢ મિથ્યાત્વકાલે) શુદ્ધાત્મતત્ત્વની જિજ્ઞાસાની પણ અનુપપત્તિ છે. ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ આવ્યા પહેલાં મિથ્યાત્વાદિ દોષોનું પ્રાબલ્ય એવું હોય છે કે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના સ્વરૂપને જાણવાની જિજ્ઞાસા પણ થતી નથી. તો તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા અને પુરુષાર્થની તો વાત જ કેવી? એમ જણાવવા આ ત્રીજું વિશેષણ કહ્યું છે. જિનોત્તમ, કાયાદિના યોગથી રહિત, અને યોગિગમ્ય એવા વીરપ્રભુને નમીને હું યોગ સમજાવીશ.

“વીર” ઇતિ ચાન્વર્થસંજ્ઞેયં, મહાવીર્યરાજનાત્તપઃકર્મવિદારણેન કષાયાદિશત્રુ-જયાત્કેવલ-શ્રીસ્વયંગ્રહણેન વિક્રાન્તો વીરઃ, તમ્ । ઇત્યમનેન યથાભૂતાન્યાસાધારણ-ગુણોત્કીર્તનરૂપત્વાદ્ ભાવસ્તવસ્યેષ્ટદેવતાસ્તવમાહેતિ । ઇષ્ટત્વં ચ ગુણપ્રકર્ષરૂપત્વાદ્ ભગવતઃ, દેવતાત્વં ચ પરમગત્યવાપ્ત્યેતિ ।

યોવીસમા તીર્થંકર પ્રભુશ્રી મહાવીરદેવને પ્રણામ કરીને હું આ ગ્રંથ કહીશ. અહીં યોવીસમા તીર્થંકર પ્રભુનું “વીર” એવું જે નામ છે તે આ નામ પણ સાચે જ અન્વર્થક (અર્થયુક્ત) સંજ્ઞાવાળું છે. અર્થ રહિત આ નામ નથી. વીર શબ્દની વીર્ ધાતુ ઉપરથી, અથવા વિ ઉપસર્ગ પૂર્વક ઈર્ ધાતુ ઉપરથી ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે અન્યશાસ્ત્રોમાં કહેલી સમસ્ત વ્યુત્પત્તિઓથી થતા અર્થો તેઓમાં ઘટે છે.

- (૧) ઉત્કૃષ્ટ આત્મવીર્ય વડે બીરાજમાન હોવાથી.
  - (૨) તપશ્ચર્યા દ્વારા કર્મોનું વિદારણ કરનાર હોવાથી,
  - (૩) કષાયાદિ ભાવશત્રુઓનો વિજય કરનાર હોવાથી,
  - (૪) કેવલજ્ઞાન રૂપ લક્ષ્મીને સ્વયં વર્યા હોવાથી=અર્થાત્ સ્વયંસંબુદ્ધ હોવાથી.
- આવા પરાક્રમવાળા જે વીરપ્રભુ થયા, તેમને હું નમસ્કાર કરું છું.

યથાભૂત = યથાર્થ, પ્રભુમાં સાચે સાચ ગુણો છે. અને તેવા યથાભૂત = સાચા ગુણો ગાવા એજ ભાવસ્તવનરૂપ છે. તથા અન્ય દેવોમાં (અન્યદર્શનોને માન્ય દેવોમાં) ન સંભવી શકે તેવા અસાધારણ ગુણો પ્રભુમાં છે. તેથી તેવા ગુણો ગાવા એ જ પરમાત્માના ભાવસ્તવનું સ્વરૂપ છે. માટે અહીં પણ જિનોત્તમ, અયોગ, અને યોગિગમ્ય આદિ વિશેષણો વડે તથા વીર શબ્દના વિવિધ અર્થો કરવા રૂપ મહાવીરપ્રભુના યથાર્થ અને અસાધારણગુણોનું ઉત્કીર્તન કરવા દ્વારા “ઈષ્ટદેવતાની સ્તુતિ કરવા રૂપ” મંગલાચરણ કર્યું છે.

પ્રશ્ન - ગ્રંથકારશ્રીને પ્રભુ મહાવીરસ્વામીમાં જ ઈષ્ટદેવતાપણું કેમ દેખાયું ? અન્ય દેવો કરતાં પ્રભુ મહાવીરસ્વામીમાં જ ઈષ્ટદેવત્વ કલ્પવાનું કારણ શું ?

ઉત્તર- ગુણપ્રકર્ષરૂપત્ત્વાદ્ ભગવતઃ ઇષ્ટત્વમ્ = અન્ય સર્વે દેવો કરતાં પ્રભુ મહાવીરસ્વામીમાં “ગુણપ્રકર્ષ” ગુણોનો પ્રકર્ષ = અતિશયગુણો હોવાથી તેમના પ્રત્યે ઈષ્ટત્વ ગ્રંથકારને યોગ્ય લાગ્યું છે. સજ્જનોની આ જ નીતિ-રીતિ છે કે ગુણવાનુ વ્યક્તિ હોય તેના પ્રત્યે આકર્ષાવું, તેનો જ પક્ષ કરવો, તેને જ ઈષ્ટ માનવા. તેથી મહાવીરપ્રભુમાં આવો ગુણોત્કર્ષ હોવાના કારણે ગ્રંથકારે ઈષ્ટત્વ માન્યું છે.

તથા પરમગત્યવાપ્ત્યા દેવત્વમ્ પ્રભુ પરમગતિને = મુક્તિગતિને પામ્યા હોવાથી તેઓમાં દેવપણું માન્યું છે. સંસારની ચારગતિમાં વધુ સુખ-આનંદનું જે ક્ષેત્ર છે. તેમાં વર્તતા જીવોને જેમ “દેવ” કહેવાય છે. તેમ મુક્તિ સહિત પાંચગતિ પૈકી આત્મિક પરમ સુખ અને પરમાનંદનું ક્ષેત્ર મુક્તિ માત્ર હોવાથી તેમાં રહેલા જીવોને પણ દેવ કહેવાય છે. એટલે પરમગતિની પ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ પ્રભુમાં દેવત્વ કલ્પ્યું છે. આ પ્રમાણે

ઈષ્ટત્વ અને દેવત્વ માનવાનાં કારણો સમજાવ્યાં છે. ગ્રંથના પ્રારંભમાં મંગળ કર્તવ્ય છે. તે સંબંધી ચર્ચા સમાપ્ત થઈ.

“વક્ષ્યે સમાસેન યોગં તદ્દૃષ્ટિભેદતઃ” ઇત્યનેન તુ પ્રયોજનાદિત્રયમાહ । કથ-મિત્યુચ્યતે-વક્ષ્યે=અભિધાસ્યે-યોગં=મિત્રાદિલક્ષણં, “સમાસેન”=સંક્ષેપેણ, વિસ્તરેણ તુ પૂર્વાચાર્યૈરેવાયમુક્તોઽપ્યુત્તરાધ્યયન-યોગનિર્ણયાદિષુ “તદ્દૃષ્ટિભેદતઃ”= ઇતિ યોગદૃષ્ટિભેદેન । તદત્ર સમાસતો યોગાભિધાનં કર્તુરનન્તરં પ્રયોજનમ્, પરમ્પરા-પ્રયોજનં તુ નિર્વાણમેવ । શુદ્ધાશયતસ્તથા સત્ત્વહિતપ્રવૃત્તેરસ્યાશ્ચાવન્ધ્યનિર્વાણબીજ-ત્વાદિતિ ।

અભિધેયં “યોગઃ” એવ । સાધ્યસાધનલક્ષણઃ સમ્બન્ધઃ ઇતિ ક્ષુણ્ણોઽયં માર્ગઃ । શ્રોતૃણાં ત્વનન્તરપ્રયોજનં પ્રકરણાર્થપરિજ્ઞાનં, પરમ્પરાપ્રયોજનં ત્વમીષામપિ નિર્વાણમેવ । પ્રકરણાર્થપરિજ્ઞાનાદૌચિત્યેનાઽત્રૈવ પ્રવૃત્તેરસ્યાશ્ચાપ્યવન્ધ્યનિર્વાણબીજત્વા-દિતિ ॥૧॥

મંગળની વાત પૂર્ણ કરીને હવે વિષય-સંબંધ અને પ્રયોજન એ ત્રણને સમજાવતાં કહે છે કે- “યોગ સંબંધી મિત્રાદિ આઠ દૃષ્ટિઓના ભેદથી હું તમને સંક્ષેપમાં યોગ કહીશ” આ પદવડે પ્રયોજન આદિ ત્રણ કહ્યાં છે આ ઉત્તરાર્ધવાળા અર્ધપદવડે પ્રયોજનાદિ ત્રણ કેવી રીતે કહેવાય છે ? તે વાત સ્પષ્ટ કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે-

- (૧) વક્ષ્યે=અભિધાસ્યે = હું કહીશ, આ પદ ક્રિયાપદ માત્ર છે.
- (૨) યોગં=મિત્રાદિલક્ષણં = મિત્રા-તારા-બલા આદિ દૃષ્ટિરૂપ યોગ.
- (૩) સમાસેન=સંક્ષેપેણ = અતિશય સંક્ષિપ્ત રીતે કહીશ.

અહીં “સમાસેન” પદથી ગ્રંથકાર એમ સૂચવે છે કે અલ્પજ્ઞજીવોનું પણ કલ્યાણ થાય તે માટે આ ગ્રંથમાં સંક્ષેપથી જ આઠ દૃષ્ટિઓ દ્વારા યોગ સમજાવાશે, કારણ કે વિસ્તારરુચિ જીવોના કલ્યાણ માટે પૂર્વાચાર્યો વડે આ જ યોગ વિસ્તારથી ઉત્તરાધ્યયન અને યોગનિર્ણય આદિ મહાગ્રંથોમાં કહ્યો જ છે. તેથી હું તો સંક્ષિપ્તરુચિજીવોના કલ્યાણ માટે સંક્ષેપથી જ કહીશ. અને તે પણ મિત્રા-તારા-બલા-દીપ્રા આદિ આઠ દૃષ્ટિઓના ભેદો દ્વારા સમજાવીશ.

અહીં “સંક્ષેપથી યોગનું કથન” એ ગ્રંથકર્તા શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીનું અનંતર પ્રયોજન છે. ગ્રંથરચનાની પાછળ તુરંત ફળ આપે એવો આશય આ જ છે. અને પરંપરા પ્રયોજન નિર્વાણ=મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરવી એ જ છે. કારણકે શુદ્ધાશયથી (માન-પાન-પ્રતિષ્ઠા-પુણ્યબંધ-સ્વર્ગ કે યશાદિની કામના વિના) સ્વ-પરના હિતરૂપે કરાતી આ પ્રવૃત્તિ શુદ્ધાત્માર્થે હોવાથી

થો. ૨

નિર્વાણ પ્રાપ્તિનું અવન્ધ્ય=નિષ્ફળ ન જાય તેવું બીજ હોવાથી અવશ્ય કારણ થાય જ છે. જેમ અવન્ધ્ય બીજ હોય તો કાળ પાકે છતે તે બીજ શાખા-પ્રશાખા-ફૂલ-ફળરૂપે ફાલ્યું ફૂલ્યું થાય જ છે. તેમ આ યોગ એ નિર્વાણનું અવન્ધ્ય બીજ છે. અને મુક્તિ એ તેનું ફળ છે.

“યોગ” એ આ ગ્રંથનું અભિધેય છે અર્થાત્ વિષય છે. આ ગ્રંથમાં યોગનું જ વર્ણન આવશે. એટલે તેના જ અર્થી વિદ્વાનો આ ગ્રંથ સુખે સુખે પ્રીતિપૂર્વક ભણે-ગણે, વાંચે અને વંચાવે. આવા ગ્રંથોમાં “સાધ્યસાધનભાવવાળો” સંબંધ હોય છે. આ માર્ગ ક્ષુણ્ણઃ=પ્રસિદ્ધ જ છે. અર્થાત્ પરિચિત છે અભ્યસ્ત છે. એટલે કે કોઈક ગ્રંથોમાં ગુરુપર્વકમ સંબંધ જેમ હોય છે તેમ કોઈ કોઈ ગ્રંથોમાં (ગ્રંથમાં લખાયેલ) શબ્દ સમૂહ એ સાધન (વાચક-ઉપાય) અને તેનાથી પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન એ જ સાધ્ય (વાચ્ય-ઉપેય) એમ સાધ્યસાધનભાવવાળો (અર્થાત્ વાચ્યવાચક ભાવવાળો કે ઉપેય-ઉપાયભાવવાળો) સંબંધ પણ હોય છે એ વાત સત્શાસ્ત્રોમાં ઘણી જ જાણીતી છે. માટે અહીં તે સંબંધ સમજી લેવો.

શ્રોતાનું અનંતર પ્રયોજન પ્રકરણના અર્થનું જ્ઞાન મેળવવું એ છે અને પરંપર પ્રયોજન શ્રોતાનું પણ મોક્ષ જ છે એમ સમજવું. કારણ કે આવા પ્રકારના યોગપ્રકરણના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવાથી આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવો (યોગ અમારા જીવનમાં કેમ જલ્દી આવે ?) એવી ઉચિત પ્રવૃત્તિ જ આચરે છે. અને ઉચિત આચરણ આચરવા વડે યોગમાં જ કરાયેલી આ પ્રવૃત્તિ અવશ્ય મુક્તિ પ્રાપ્તિનું અવન્ધ્યબીજ બને જ છે. તેનાથી નિશ્ચિત મુક્તિ પ્રાપ્તિ થાય જ છે.

આ પ્રમાણે આ પ્રથમગાથામાં મંગળ, કર્તાનું અનંતર-પરંપર પ્રયોજન, વિષય= અભિધેય, સંબંધ અને શ્રોતાનું અનંતર-પરંપર પ્રયોજન ઇત્યાદિ પ્રાસંગિક વાતો કહી. ॥૧॥

एवं सम्पादितेषुस्तवः प्रयोजनाद्यभिधाय प्रकरणोपकारकं प्रासङ्गिकमभिधातुमाह-

આ પ્રમાણે હાર્દિક ભાવથી સંપાદન કર્યું છે (પ્રાપ્ત કર્યું છે) ઇષ્ટ દેવતાનું સ્તવન જેઓએ એવા શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી પ્રયોજનાદિને કહીને યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય નામના આ મૂલગ્રંથમાં ઉપકારક એવું ઇચ્છાયોગાદિ યોગત્રયનું પ્રાસંગિક કંઈક સ્વરૂપ સમજાવવા માટે કહે છે કે-

इहैवेच्छादियोगानां, स्वरूपमभिधीयते ।

योगिनामुपकाराय, व्यक्तं योगप्रसङ्गतः ॥૨॥

ગાથાર્થ :- અહીં જ (પ્રારંભમાં જ યોગની ભૂમિકા મજબૂત કરવા માટે) યોગ સમજાવવાનો પ્રસંગ હોવાથી ઇચ્છાયોગાદિ ત્રણયોગનું સ્વરૂપ યોગિ પુરુષોના ઉપકાર માટે સ્પષ્ટપણે કહેવાય છે. ॥૨॥

ટીકા - “ઙ્ઙૈવ” ઙ્ઙતિ પ્રક્રમે, કિમિત્યાહ-“ઙ્ઙચ્છાદિયોગાનાં” ઙ્ઙતિ ઙ્ઙચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગસામર્થ્યયોગાનામ્, કિમત આહ-“સ્વરૂપમભિધીયતે” ઙ્ઙતિ સ્વલક્ષણમુચ્ચતે । કિમર્થમેતદિત્યાહ-“યોગિનામુપકારાય” ઙ્ઙતિ । યોગિનોઙ્ઙ કુલયોગિનઃ પ્રવૃત્તચક્રા ગૃહ્યન્તે વક્ષ્યમાણલક્ષણાઃ, ન નિષ્પન્નયોગા એવ, તેષામત ઉપકારાભાવાત્, તદિતરેષામેવોપકારાર્થમ્ । ઉપકારશ્ચાતો યોગહૃદયાવબોધઃ । કથમભિધીયત ઙ્ઙત્યાહ “વ્યક્તં”=સ્પષ્ટં, ન ચાપ્રસ્તુતમપ્યેતદિત્યાહ “યોગપ્રસન્નત” ઙ્ઙતિ । મિત્રાદિયોગપ્રસન્નેન પ્રસન્નાચ્ચ-તન્નયુક્ત્યાક્ષિપ્તમિત્યર્થઃ ॥૨ ॥

વિવેચન = “ઙ્ઙૈવ” એટલે આ જ પ્રકરણમાં અર્થાત્ આ જ ગ્રંથના પ્રારંભમાં (૧) ઈચ્છાયોગ (૨) શાસ્ત્રયોગ અને (૩) સામર્થ્યયોગ. એમ યોગત્રયનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. સ્વરૂપ એટલે સ્વલક્ષણ ત્રણે યોગનાં પોતપોતાના શું શું લક્ષણો છે ? તે કહેવાય છે. કારણ કે આ યોગત્રયનું સ્વરૂપ કથન યોગિઓને ઉપકાર કરનારું છે. આ ગ્રંથમાં કહેવાતું યોગત્રયનું સ્વરૂપ જાણીને પોતાની સાધકદશામાં વિકાસ પામી પૂર્ણપણે યોગ પ્રગટ કરી યોગિ બની શકે તે માટે અમે અહીં પ્રારંભમાં જ યોગત્રયનું સ્વરૂપ કહીશું.

પ્રશ્ન = યોગિઓના પ્રકાર કેટલા ! અને કયા યોગિઓના ઉપકાર માટે તમે આ યોગત્રયનું સ્વરૂપ લખો છો !

ઉત્તર = યોગિઓના કુલ ચાર ભેદ છે. (૧) ગોત્રયોગી, (૨) કુલયોગી (૩) પ્રવૃત્તચક્રયોગી, અને (૪) નિષ્પન્નયોગી, (જુઓ આ જ ગ્રંથની ગાથા ૨૦૮થી ૨૧૨) તે ચાર યોગીનું સંક્ષિપ્તસ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

(૧) ગોત્રયોગી = અહીં ગોત્ર એટલે નામમાત્ર, જેઓ નામમાત્રથી યોગિ છે. પરંતુ યોગિની સાથે જેઓને કંઈ સંબંધ નથી. અથવા જેના પૂર્વજો કેટલાક વર્ષો પહેલાં યોગિ થયા હોય તેના ગોત્રમાં=કુળમાં જેઓ જન્મ્યા છે. પરંતુ અંશમાત્રથી પણ યોગની અપેક્ષા જેમનામાં નથી તે ગોત્રયોગી કહેવાય છે. નામમાત્રથી જ જે યોગિ છે તે.

(૨) કુલયોગી = જેઓ યોગિઓના પ્રસિદ્ધકુળમાં જન્મ્યા છે. યોગદશા અમારામાં કેમ આવે ? એવી ભાવનાવાળા છે અને યોગપ્રાપ્તિના પ્રવેશને યોગ્ય (૧) સર્વત્ર અદ્વેષ, (૨) ગુરુપ્રિય (૩) દેવપ્રિય, (૪) દ્વિજપ્રિય, (૫) દયાવાન, (૬) વિનીત, (૭) જ્ઞાનવાન અને (૮) ઈન્દ્રિયદમન આદિ ગુણગણગુચ્છિત છે તે કુલયોગી કહેવાય છે.

સારાંશ કે જેઓ યોગ દશા પ્રાપ્ત કરવાના અર્થી છે તે કુલયોગી છે.

(૩) પ્રવૃત્તચક્રયોગી = જે યોગદશા સાધવાના ચક્રોમાં (સાધનોમાં) પ્રવૃત્તિશીલ

છે. અને ઈચ્છાયોગ તથા પ્રવૃત્તિયોગ જેણે સાધ્યો છે તથા સ્થિરતા અને સિદ્ધિયોગના જે અર્થી છે અર્થાત્ યોગદશા સાધવામાં બુદ્ધિના શુશ્રૂષા આદિ આઠગુણો પૂર્વક જેઓ સતત પ્રવૃત્તિશીલ છે કે પ્રવૃત્તચક્રયોગિ કહેવાય છે. યોગદશાની સાધનામાં વર્તનારા તે પ્રવૃત્તચક્રયોગિ જાણવા.

(૪) નિષ્પન્નયોગી = જેઓ યોગદશા સાધી ચુક્યા છે. સાધવાનું પ્રયોજન જેનું સમાપ્ત થયું છે કે નિષ્પન્નયોગી કહેવાય છે.

આ ચાર પ્રકારના યોગિમાંથી અહીં કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગિ જ ગ્રહણ કરાય છે. કારણ કે ગોત્રયોગી તો નામમાત્રથી જ યોગિ છે. પરંતુ તેઓને યોગદશાની સાથે કંઈ જ સંબંધ નથી. યોગ સાધવાની અલ્પ પણ મનોવૃત્તિ નથી. તેઓ આ ગ્રંથ ભણવાના અર્થી નથી. તેથી તેઓને આ ગ્રંથથી ઉપકાર થવાનો નથી. તથા મૂળશ્લોકમાં “યોગિનામુપકારાય” પદમાં “યોગિઓના ઉપકાર” માટે એમ જે લખ્યું છે, તેથી જેઓ યોગિ બની ચૂક્યા છે. એવા નિષ્પન્ન યોગિ જ લેવાની શંકા થાય. તેવા નિષ્પન્નયોગી પણ અહીં લેવાના નથી. કારણ કે તેઓએ તો યોગ સાધી લીધેલ હોવાથી આ ગ્રંથથી તેઓને પણ ઉપકાર થવો અસંભવિત છે. માટે તે બન્નેથી ઈતર એવા કુલયોગી (યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ પામતા એવા યોગિ) અને પ્રવૃત્તચક્રયોગિ (યોગમાર્ગને સાધવામાં વિકાસ પામેલા એવા યોગિ)ના ઉપકાર માટે જ અહીં પ્રારંભમાં ઈચ્છાયોગાદિનું સ્વરૂપ સમજાવાય છે. (ટીકામાં ન નિષ્પન્નયોગા એવ પદમાં લખેલો એવ શબ્દ અપિ અર્થમાં જાણવો.)

પ્રશ્ન = યોગિઓના ઉપકાર માટે ઈચ્છાયોગાદિનું સ્વરૂપ તમે કહો છો ત્યાં “ઉપકાર” એટલે શું ? વળી ઈચ્છાદિયોગોનું સ્વરૂપ તમે કેવી રીતે કહેશો ? શું સ્પષ્ટ-સમજાય તેમ કહેશો કે અસ્પષ્ટ ? વળી મિત્રાદિ આઠ દૃષ્ટિઓ કહેવાનો આ ગ્રંથમાં પ્રસંગ છે. કારણ કે ગ્રંથનું નામ યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય છે તો આઠદૃષ્ટિઓના વર્ણનના પ્રસંગે અપ્રાસંગિક એવું આ ઈચ્છાયોગાદિનું સ્વરૂપ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર = યોગના મર્મનો બોધ થવો તે જ ઉપકાર કહેવાય છે. જે કુલયોગી છે અને પ્રવૃત્તચક્રયોગિ છે. તેઓને યથાર્થ યોગનો મર્મ=યોગદશાનું હાર્દ સમજાય તેના દ્વારા તેઓ નિષ્પન્નયોગી બની શકે, એ જ સાચો તેઓનો ઉપકાર છે. તે માટે અમે આ વર્ણન કરીશું. તથા વ્યક્તં = સ્પષ્ટપણે વર્ણન કરીશું. બરાબર યથાર્થ બોધ થાય તે રીતે જ અમે ઈચ્છાયોગાદિનું સ્વરૂપ સમજાવીશું. પરંતુ જરા પણ અસ્પષ્ટ નહીં કહીએ. સ્પષ્ટ અર્થબોધ થાય તેમજ સમજાવીશું. તથા અમે અહીં જે આ ઈચ્છાયોગાદિનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ તે કંઈ અપ્રાસંગિક નથી. પરંતુ પ્રાસંગિક જ છે. કારણકે ઈચ્છાયોગાદિ આ યોગત્રયને મિત્રાદિ આઠ યોગદૃષ્ટિઓની સાથે અતિશય નિકટપણે સંબંધ છે. તે આઠે દૃષ્ટિઓ આ યોગત્રયમાં

અંતર્ભાવ પામે છે. મિત્રાદિ આઠ યોગની દષ્ટિઓનું વર્ણન કરવું એ જ આ ગ્રંથનો વિષય છે. પ્રસંગ છે. આખો આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ યોગના જ પ્રસંગોને સમજાવનારો ગ્રંથ છે. તેથી પ્રસંગાચ્ચતન્ન્ર= મિત્રા આદિ યોગની દષ્ટિઓનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રસંગ (અવસર) છે. તો તે પ્રસંગે=અવસરે ઈચ્છાયોગાદિ યોગોનું પણ નિરૂપણ કરવું તે યોગ્ય ગણાય. આવા પ્રકારની “પ્રસંગ” નામની શાસ્ત્રીય યુક્તિ (નીતિ-રીતિ)થી આક્ષિપ્ત એટલે વર્ણન માટે પ્રાપ્ત થયેલા એવા તે યોગોનું વર્ણન કરીશ.

સારાંશ કે આ ગ્રંથ યોગના પ્રસંગને સમજાવનારો છે. અને આઠ દષ્ટિઓ ઈચ્છાયોગાદિની સાથે સંબંધવાળી છે. માટે આઠ દષ્ટિઓના પ્રસંગે ત્રણ યોગના કથનનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત જ છે.

ઇચ્છાયોગસ્વરૂપપ્રતિપાદનાયાહ-

ત્યાં પ્રથમ ઈચ્છાયોગનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવા માટે જણાવે છે-

કર્તુમિચ્છો: શ્રુતાર્થસ્ય, જ્ઞાનિનોઽપિ પ્રમાદત: ।

વિકલો ધર્મયોગો ય:, સ ઇચ્છાયોગ ઉચ્ચતે ॥૩॥

ગાથાર્થ:-ધર્મ કરવાની જેની પૂર્ણ ઈચ્છા છે. તથા આગમના = શાસ્ત્રોના અર્થો જેણે સાંભળ્યા છે. તથા જે જ્ઞાની છે તેવા આત્માનો પ્રમાદવશથી જે અપૂર્ણ ધર્મયોગ છે તે ઈચ્છાયોગ કહેવાય છે. ॥૩॥

ટીકા = “કર્તુમિચ્છો:” કસ્યચિન્નિર્વ્યાજમેવ તથાવિધક્ષયોપશમભાવેન, અયમેવ વિશિષ્યતે કિંવિશિષ્ટસ્યાસ્ય ચિકીર્ષો: ? “શ્રુતાર્થસ્ય”-શ્રુતાગમસ્ય, અર્થશબ્દસ્યાગ-મવચનત્વાત્ । અર્થ્યતેઽનેન તત્ત્વં ઇતિ કૃત્વા । અયમપિ કદાચિદજ્ઞાન્યેવ ભવતિ, ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યાત્ અત આહ “જ્ઞાનિનોઽપિ”-અવગતાનુષ્ટેયતત્ત્વાર્થસ્યાપીતિ । એવમ્ભૂતસ્યાપિ સત: કિમિત્યાહ “પ્રમાદત:”-પ્રમાદેન વિકથાદિના વિકલ: અસમ્પૂર્ણ: કાલાદિવૈકલ્યમાશ્રિત્ય ધર્મયોગો=ધર્મવ્યાપાર: “ય:” ઇતિ યોઽર્થ: વન્દનાદિવિષય: “સ ઇચ્છાયોગ ઉચ્ચતે,” ઇચ્છાપ્રધાનત્વં ચાસ્ય તથાઽકાલાદાવપિ કરણાદિતિ ॥૩॥

વિવેચન :- વિકલ (અપૂર્ણ-ખોડખાંપણવાળો-ખામીવાળો કંઈક કંઈક અવિધિ દોષવાળો) એવો જે ધર્મયોગ તે ઈચ્છાયોગ કહેવાય છે.

દર્શન-વંદન-પૂજા-ભક્તિ-સેવા-વૈયાવચ્ચ આદિ કોઈ પણ જાતની ધર્મની ક્રિયા વિના માત્ર ધર્મની ઈચ્છા તે ઈચ્છાયોગ નથી, તથા ઈચ્છા વિના પરની પરાધીનતાથી કે દંભાદિથી

કરાયેલો ધર્મ તે પણ ઈચ્છાયોગ નથી, માત્ર ઈચ્છા કે માત્ર ધર્મક્રિયા તે ઈચ્છાયોગ નથી. પરંતુ નીચેના ચાર વિશેષણોવાળા આત્માનો વિકલ (અપૂર્ણ-કંઈક દોષવાળો) એવો ધર્મયોગ= ધર્મક્રિયા, તેને ઈચ્છાયોગ કહેવાય છે. યોગમાર્ગ માટે આ ઈચ્છાયોગ એ પ્રથમ સોપાન છે.

(૧) **કર્તુમિચ્છો**:= ધર્મ કરવાની નિષ્કપટપણે અંતરંગ સાચી ઈચ્છા જેને થઈ છે તેવા આત્માના ધર્મવ્યાપારને ઈચ્છાયોગ કહેવાય છે. તેવા પ્રકારના મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમને લીધે સંસારના સુખનો રાગ કંઈક મંદ પડવાથી કપટ વિના, માન-મોભાની ઉત્કંઠા વિના, ધર્મી દેખાવાની કે ગણાવાની લાલસા વિના વંદન-પ્રતિક્રમણાદિ ધર્મક્રિયા કરવાની સાચા ભક્તિ-ભાવપૂર્વકની જે ઈચ્છા થવી તેને ઈચ્છાયોગ કહેવાય છે. ધર્મપ્રવેશમાં આ પ્રથમ સોપાન છે. ઈચ્છાપૂર્વકની જે પ્રવૃત્તિ કરાય છે. તે સાધક દશામાં આવતાં તમામ વિઘ્નોને પણ જીતીને (અવગણીને) ફળ સિદ્ધિ અપાવનાર બને છે. અન્યથા કરાયેલી ધર્મક્રિયા “છાર પર લીંપણ” જેવી બને છે.

(૨) **શ્રુતાર્થસ્ય** = ધર્મ કરવાની ઈચ્છાવાળો આ પુરુષ કેવો હોવો જોઈએ ? તે વાત બીજા વિશેષણવડે વિશેષિત કરે છે. એટલે કે કેવા વિશેષણવાળો પુરુષ ધર્મ કરવાની ઈચ્છા યુક્ત હોય તો તેનો ધર્મયોગ તે ઈચ્છાયોગ કહેવાય ? તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે ધર્મયોગને સમજાવનારાં એવાં આગમો ગુરુગમથી જેણે સાંભળ્યાં છે તેવા શ્રુતજ્ઞાની આત્માનો જે ધર્મયોગ તે ઈચ્છાયોગ કહેવાય છે. અહીં શ્રુતાર્થ શબ્દમાં અર્થ શબ્દ આગમ અર્થને સૂચવનારો છે. તેની વ્યુત્પત્તિ પણ તે પ્રમાણે જ છે કે “**અર્થ્યતેઽનેન તત્ત્વં**” જેના વડે (સત્ય) તત્ત્વ જણાય તે અર્થ=આગમ, જે મુમુક્ષુ આત્માર્થિએ સદ્ગુરુમુખે સત્શાસ્ત્રોના અર્થના શ્રવણ દ્વારા આગમોના અર્થ સાંભળેલા છે. એવા શ્રુતજ્ઞાની અહીં સમજવા. તેથી સ્વચ્છંદમતિવાળા, અને મનમાન્યા અર્થ કરનારા, સ્વાર્થને સાધવા અને સ્વદોષને આચ્છાદિત કરવા કપોલકલ્પિત કલ્પનાઓ કરનારા, તથા સ્વતંત્રપણે આગમની પંક્તિઓનો અર્થભેદ કરીને જૈનશાસનની પરંપરાને ભાંગીને ભુક્કો કરનારાઓનો વ્યવચ્છેદ જાણવો.

(૩) **જ્ઞાનિનોઽપિ** = પ્રથમ બે વિશેષણવાળો એટલે મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમયુક્ત હોવાથી ધર્મ કરવાની ઈચ્છાવાળો, અને સદ્ગુરુ મુખે અનેક આગમોના અર્થ જેણે સાંભળ્યા છે તેવો જીવ પણ પૂર્વબદ્ધ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદયથી અજ્ઞાની પણ હોઈ શકે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન વિનાનો અથવા મિથ્યાજ્ઞાનવાળો પણ હોઈ શકે છે કારણકે કર્મોનો ક્ષયોપશમ ચિત્ર-વિચિત્ર હોય છે. કોઈને મોહનીયકર્મનો ક્ષયોપશમ હોય, પરંતુ જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ ન પણ હોય. જેમકે વિધિ આદિના અજ્ઞાણ જીવો. તથા કોઈને જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ હોય, પરંતુ મોહનીયનો ક્ષયોપશમ ન હોય, જેમકે નવ પૂર્વધર મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિ. આ કારણથી આવા અજ્ઞાની જીવોમાં એટલે મિથ્યાજ્ઞાનવાળા

અજ્ઞાનીઓમાં અને આત્માર્થ સાધવાના જ્ઞાન વિનાના અજ્ઞાનીઓમાં આ ઈચ્છાયોગનો વ્યવસ્થેદ કરવા માટે ત્રીજું વિશેષણ ટાંકે છે. કે આ આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાની-સમ્યગ્દર્શની હોય, આત્મજ્ઞાની હોય, આત્માને બરાબર ઓળખી આત્માર્થતા સાધવાની પૂર્ણ અપેક્ષાવાળો એવો જ્ઞાની આત્મા અહીં લેવો. સારાંશ કે આગમશાસ્ત્રોનું વિશાલ જ્ઞાન ભલે ન હોય પરંતુ આત્માર્થ સાધવાનું જ્ઞાન જેઓને વર્તે છે તેવા જીવો અહીં લેવા. જે આત્માએ **અનુષ્ટેય** = પોતાના આત્માને શુદ્ધ બુદ્ધ કરવા માટે પોતાને શું શું કરવું જોઈએ એમ કર્તવ્યપણા વડે **અવગત** = જાણ્યો છે **તત્ત્વસાર** = તત્ત્વભૂત સાર જેણે એવા આત્મા અહીં લેવા. માત્ર શાસ્ત્રો ભણી વિદ્વાન્ થઈ ભાષણ આપનારા આત્મા ન સમજવા. પરંતુ યોગ્ય આચારવાળા લેવા.

(૪) **પ્રમાદત:** = આવો આત્મા દર્શનમોહનીયના ક્ષયોપશમવાળો હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાની છે. જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમવાળો હોવાથી શ્રુતજ્ઞાની પણ છે અને અનંતાનુબંધી કષાયાત્મક ચારિત્રમોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમથી ધર્મ કરવાની ઈચ્છાવાળો પણ છે. તો પણ અપ્રત્યાખ્યાનીય, પ્રત્યાખ્યાનીય તથા સંજવલન કષાય અને નવ નોકષાયરૂપ ચારિત્રમોહનીયનો હજુ ઉદય હોવાથી પ્રમાદને વશ પૂર્ણ ધર્મયોગ સાધી શકતો નથી. અહીં પ્રમાદનો અર્થ આળસુ-ઉંઘણશી-નિદ્રાવશ એટલો જ માત્ર અર્થ ન કરવો. પરંતુ વિકથા આદિ રૂપ પ્રમાદ સમજવો. જે પ્રમાદને લીધે આ આત્મા-આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થાય, પતન પામે એવી રાજ્યકથા-ભક્તકથા-દેશકથા-સ્ત્રીકથા આદિ જે ભાવો છે તે અહીં પ્રમાદ કહેવાય છે આ આત્મા ધર્મ કરવાની ઈચ્છાવાળો હોવા છતાં પણ યોગ્યકાલે જ ભણવું. વિનયપૂર્વક જ ભણવું ઈત્યાદિ પંચાચારના જે ૮+૮+૮+૧૨+૩=૩૯ આચારો છે તે સાચવવામાં આવા પ્રમાદના કારણે વિકલ-અધૂરો-અપૂર્ણ હોય છે. તેથી આવા આત્માનો વિકલતાવાળો જે ધર્મયોગ તેને ઈચ્છાયોગ કહેવાય છે.

ઈચ્છાયોગમાં આવેલો જીવ ધર્મ કરવાની તાલાવેલીવાળો છે એટલે **કાલાદિ-વૈકલ્યમાશ્રિત્ય=કાલે વિણ્ બહુમાણે** ઈત્યાદિ ગાથામાં કહેલા “યોગ્ય કાલે જ ભણવું” વગેરે કાલ-વિનય-બહુમાન આદિ આચારોની વિકલતાને આશ્રયી કરાતો જે ધર્મયોગ (ચૈત્યવંદન-સ્વાધ્યાય-પ્રતિક્રમણાદિ જે ધર્માનુષ્ઠાન) તે ઈચ્છાયોગ જાણવો. આ જીવમાં એટલી બધી ધર્મ કરવાની ઈચ્છાની તીવ્રતા છે કે જેને લીધે તે અકાલે પણ (ધર્મ કરવાના અયોગ્યકાલે પણ) ધર્મ કરવા તત્પર થઈ જાય છે. યોગ્ય કાલાદિ સાચવી શકતો નથી. જેમ જેમ ઈચ્છાની પ્રબળતા વધે છે તેમ તેમ સાંસારિક ભાવોને ગૌણ કરીને તે જીવ ધર્મ કરવા પ્રેરાય છે. પરંતુ ઈચ્છાની અતિશયતાના લીધે તે જીવ અતિચાર સેવી બને છે.

મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમપૂર્વકની ધર્મ કરવાની જે ઈચ્છા એ જ યોગનું પ્રથમ પગથીયું છે. અતિશયજ્ઞાનીનો યોગ થતાં અથવા પ્રમાદ દૂર થતાં જે અવિધિ દોષ છે તે તો ટાળી શકાય છે. કારણ કે આવા જીવોને અવિધિનો રસ હોતો નથી પરંતુ ધર્મયોગનો રસ હોય છે. માટે જ વિધિ સાપેક્ષ જીવનો ધર્મયોગનો અવિધિદોષ એટલો આકરો નથી કે જેટલો વિધિનિરપેક્ષ જીવનો ધર્મયોગનો અવિધિદોષ આકરો છે. ઉત્કટ ઈચ્છા એ જ ચારિત્રમોહનીયના ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મબીજ આંશિક પ્રાપ્ત થયું છે તો કાલ પાકતાં જ્ઞાની ગુરુ મળતાં અવિધિદોષ અવશ્ય જશે જ. એમ જાણવું.

અહીં પ્રમાદના કારણે “અવિધિદોષ” સેવાય છે. જે સમયે જે ધર્માનુષ્ઠાન આચરવું જોઈએ તે ધર્માનુષ્ઠાન તે સમયને બદલે સમયાન્તરે કરે. ધર્માનુષ્ઠાનોનો જે શાસ્ત્રીય ક્રમ હોય તેને બદલે શાસ્ત્રીયક્રમને ઓળંગીને પૂર્વાપરપણે કાર્ય કરે. પાછળ કરવાનું કાર્ય આગળ કરે અને આગળ કરવાનું કાર્ય પાછળ કરે. આવા પ્રકારનો અવિધિદોષ સેવ છે. પરંતુ ધર્માનુષ્ઠાન આચરવાની મનોવૃત્તિ તીવ્ર હોય છે.

ધર્માનુષ્ઠાનનું આચરણ એ ઈચ્છાયોગ નથી. પરંતુ ધર્માનુષ્ઠાન આચરવાની જે હૃદયગત મહેચ્છા તે ઈચ્છાયોગ છે. ઘણી વખત આ જીવ કુલપરંપરાના કારણે, કૌટુંબિક કે સામાજિક રીત-રીવાજના કારણે, અથવા સાંસારિક સુખોના પ્રલોભનના કારણે ધર્માનુષ્ઠાન આચરી લે છે. પરંતુ ધર્માનુષ્ઠાન હિતકારી હોવાથી મારે પ્રતિદિન આચરવું જ જોઈએ એવી મનોવૃત્તિ જામતી નથી. તેથી તે કરાતી ધર્મક્રિયા કાળાન્તરે શાસ્ત્રયોગાદિનું કારણ બનતી નથી. માટે “યોગ” કહેવાતો નથી. જ્યારે ધર્માનુષ્ઠાન એ સુખ અને કલ્યાણનો હેતુ છે, નિર્જરાનું કારણ છે. એમ સમજીને તે આચરવા માટેની (ન થઈ શકતું હોય તો પણ) જે મહેચ્છા તે ઈચ્છાયોગ છે. જે યથાશક્તિ ધર્માનુષ્ઠાન કરવામાં પ્રેરક બને છે અને કાલાન્તરે શાસ્ત્રયોગાદિની પ્રાપ્તિ પણ કરાવે છે.

અહીં ઈચ્છાયોગમાં મુખ્ય મુખ્ય બાબતો આ પ્રમાણે છે. (૧) ધર્માનુષ્ઠાન આચરવાની તીવ્ર ઈચ્છા. (૨) ધર્માનુષ્ઠાન વિધિયુક્ત થાય તેવી અપેક્ષા હોવાથી ગુરુ પાસે સતત શાસ્ત્રશ્રવણ, (૩) જે ધર્માનુષ્ઠાન કરવું છે તેના સંબંધી કાલાદિ વિધિની જાણકારી. (૪) પ્રમાદના કારણે ખામીવાળું ધર્માનુષ્ઠાન આ ચાર બાબતોવાળા ધર્માનુષ્ઠાનને ઈચ્છાયોગ કહેવાય છે. ૩.

શાસ્ત્રયોગસ્વરૂપાભિધિત્સયાહ-

શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપ સમજાવવાના આશયથી જણાવે છે કે-

શાસ્ત્રયોગસ્તિહ જ્ઞેયો, યથાશક્ત્યપ્રમાદિનઃ ।

શ્રાદ્ધસ્ય તીવ્રબોધેન, વચસાઽવિકલસ્તથા ॥૪॥

ગાથાર્થ = પ્રમાદરહિત અને શ્રદ્ધાવંત એવા શ્રાદ્ધને શાસ્ત્રીય સૂક્ષ્મબોધના કારણે આગમવચનોની સાથે અખંડ (અનુકૂલ) તથા તે જ કારણે અતિચાર રહિત એવો યથાશક્તિ કરાતો જે ધર્મયોગ તે શાસ્ત્રયોગ જાણવો. ॥૪॥

ટીકા = “શાસ્ત્રયોગસ્તુ” શાસ્ત્રપ્રધાનો યોગઃ શાસ્ત્રયોગઃ પ્રક્રમાદ્ ધર્મવ્યાપાર એવ । સ તુ પુનઃ, “ઇહ”=યોગતન્ત્રે, “જ્ઞેયો”=વિજ્ઞેયઃ કસ્ય કીદૃગિત્યાહ- “યથાશક્તિ”= શક્ત્યનુરૂપં, અપ્રમાદિનઃ=વિકથાદિપ્રમાદરહિતસ્ય । અયમેવ વિશિષ્યતે “શ્રાદ્ધસ્ય”= તથાવિધમોહાપગમાત્સમ્પ્રત્યયાત્મિકાદિશ્રદ્ધાવતઃ, “તીવ્રબોધેન”=પટુબોધેન હેતુભૂતેન, “વચસા”=આગમેન, “અવિકલઃ”=અખણ્ડઃ, તથા કાલાદિવૈકલ્યાબાધયા, “ન હ્યપટવોઽતિચારદોષજ્ઞા” ઇતિ ॥૪॥

વિવેચન = (૧) ધર્મ કરવાની ઈચ્છાવાળો, (૨) કંઈક શ્રુતજ્ઞાનવાળો, (૩) સમ્યગ્જ્ઞાની અને (૪) કંઈક પ્રમાદી આવા વિશેષણોવાળા મુમુક્ષુ આત્માનો ખામીવાળો જે ધર્મવ્યાપાર તે ઈચ્છાયોગ કહેવાય છે એ વાત બરાબર સમજાવીને હવે બીજા નંબરનો “શાસ્ત્રયોગ” આ ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે.

શાસ્ત્રની પ્રધાનતાવાળો જે યોગ તે શાસ્ત્રયોગ. અહીં ધર્મવ્યાપારનો પ્રસંગ ચાલે છે. માટે યોગ એટલે ધર્મવ્યાપાર જ જાણવો. ઇહ એટલે અહીં યોગસંબંધી શાસ્ત્રોમાં=યોગનું વર્ણન કરનારા ગ્રંથોમાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસની પટુતા પૂર્વકની જે જે ધર્મક્રિયા કરાય તેને શાસ્ત્રયોગ કહેવાય છે. શાસ્ત્રોનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અભ્યાસ, તથા તે વિષયની અતિશય પટુતાના કારણે “કાલે વિણ્ણે બહુમાણે” ઇત્યાદિ ગાથામાં કહેલા આચારોપૂર્વક જ્ઞાનાચારાદિ પાંચ આચારોનું જ્યાં વિધિપૂર્વક સેવન હોય કે જેમાં અતિચારો કે દોષો લાગે નહીં. તેથી જ વિકલતા=ખામી વિનાનો શાસ્ત્રાભ્યાસની પટુતાવાળો જે ધર્મવ્યાપાર તે શાસ્ત્રયોગ કહેવાય છે. આ શાસ્ત્રયોગ કોને (કયા જીવને) હોય ? અને કેવા પ્રકારનો હોય ? તેનો ઉત્તર આપે છે કે-

“અપ્રમાદિનઃ” આ યોગ અપ્રમાદી જીવને હોય છે. શાસ્ત્રોના સૂક્ષ્મ અભ્યાસના કારણે આ જીવ નિંદા-વિકથા-આદિ પ્રમાદોથી રહિત હોય છે તે કારણે તેનો સઘળો ધર્મવ્યાપાર દોષ વિનાનો, નિરતિચાર, ખામી વિનાનો અને અવિકલ એવો આ યોગ હોય છે. આવો ઉત્તમ આ શાસ્ત્રયોગ કેવા અપ્રમાદીને હોય છે ? તે વધારે સ્પષ્ટ કરે છે કે-

“શ્રાદ્ધસ્ય”=શ્રદ્ધાવંત આત્માર્થી આત્માને હોય છે. અર્થાત્ તેવા પ્રકારનો દર્શનમોહનીયકર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ વિશેષ થવાથી “સંપ્રત્યય”=સમ્યગ્ (દૃઢ) પ્રતીતિ (વિશ્વાસ) અત્યન્ત વિશ્વાસ તથા આદિ શબ્દથી અત્યન્ત પ્રેમ અને અત્યન્ત રુચિ પૂર્વકની શ્રદ્ધાવાળાને તીવ્રબોધ થવા દ્વારા, શાસ્ત્રોના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અર્થોની પટુતા યુક્ત બોધ થવાના કારણે **વચસા** = તે આગમોના વચનોના આધારે **અવિકલ:** = અલ્પ પણ અપૂર્ણતા કે વિકલતા વિનાનો, અર્થાત્ કાલ-વિનય-બહુમાન આદિ આચારોની વિકલતાના કારણે જે બાધા (દોષ-અતિચાર) આવી શકે તેવા પ્રકારના દોષ અને અતિચાર રૂપ બાધા વિનાનો જે ધર્મવ્યાપાર તે શાસ્ત્રયોગ સમજવો.

જે જે આત્માઓ શાસ્ત્રોના સૂક્ષ્મ અભ્યાસમાં **અપટુ** = કુશળતા વિનાના હોય છે તેઓ પોતાની યોગદશામાં ક્યારે ક્યારે કેવા કેવા અતિચાર-દોષો લાગી જાય તેના જાણકાર હોતા નથી. તેથી અપટુ આત્માઓ દોષ સેવનારા બની જાય છે. પરંતુ આ યોગમાં આવેલા જીવો તીવ્રબોધવાળા=પટુ ક્ષયોપશમવાળા=કુશળતાવાળા હોવાથી પોતાની યોગદશાની સાધનામાં ક્યારે ક્યાંય પણ અલ્પદોષ ન લાગી જાય તેની સંપૂર્ણ સાવધાની (કાળજી) યુક્ત હોય છે. આ પ્રમાણે (૧) અપ્રમાદી, અને શ્રદ્ધાયુક્ત આત્માનો શાસ્ત્રીય-તીવ્રબોધના કારણે અપૂર્ણતા-વિકલતા વિનાનો **યથાશક્તિ** = પોતાની શારીરિકાદિ શક્તિને અનુસારે કરાતો જે જે ધર્મવ્યાપાર હોય છે. તે સર્વ ધર્મવ્યાપારને શાસ્ત્રયોગ કહેવાય છે.

યથાશક્તિ = કોઈપણ ધર્માનુષ્ઠાન શક્તિને અનુસારે કરવાં જોઈએ. યથાશક્તિના બે અર્થો છે. એક શક્તિ છુપાવવી નહિં. અને બીજો શક્તિ ઉપરાંત કરવું નહીં.

અહીં પહેલો અર્થ તો **અપ્રમાદિન:** = શબ્દથી જ આવી જાય છે. એટલે મુખ્યતાએ બીજો અર્થ લેવો. શક્તિ ઉપરાંત કરવાથી આર્ત-રૌદ્રધ્યાન થવા દ્વારા વધુ નુકશાન થાય. માટે યથાશક્તિ જે ધર્મવ્યાપાર તે શાસ્ત્રયોગ જાણવો.

ઈચ્છાયોગ અને શાસ્ત્રયોગમાં મુખ્ય મુખ્ય તફાવત આ પ્રમાણે છે. પહેલામાં ઈચ્છાની પ્રધાનતા છે. પ્રમાદનો સદ્ભાવ છે. અપૂર્ણ ધર્મવ્યાપાર છે. અને અવિધિદોષ છે. જ્યારે શાસ્ત્રયોગમાં શાસ્ત્રની પ્રધાનતા છે પ્રમાદનો અભાવ છે. પરિપૂર્ણ ધર્મવ્યાપાર છે. અને વિધિયુક્ત ધર્મવ્યાપાર છે.

શાસ્ત્રયોગમાં મુખ્ય મુખ્ય બાબતો આ પ્રમાણે છે. (૧) શાસ્ત્રીય સૂક્ષ્મબોધ, (૨) પ્રમાદનો અભાવ, (૩) શ્રદ્ધાયુક્તતા, (૪) આગમાનુસારી વિધિસાપેક્ષતા, (૫) પરિપૂર્ણ (ખામીરહિત) ધર્મવ્યાપાર. (૬) યથાશક્તિ. (શક્તિ ઓળંગ્યા વિના) આ છ બાબતોવાળું

જે ધર્માનુષ્ઠાન તે શાસ્ત્રયોગ જાણવો. ॥૪॥

સામર્થ્યયોગલક્ષણમાહ-

હવે ત્રીજા સામર્થ્યયોગનું લક્ષણ જણાવે છે.

શાસ્ત્રસન્દર્શિતોપાયસ્તદતિક્રાન્તગોચરઃ ।

શક્ત્યુદ્રેકાદ્વિશેષેણ, સામર્થ્યાખ્યોઽયમુત્તમઃ ॥ ૫ ॥

ગાથાર્થ :- સામાન્યપણે શાસ્ત્રોમાં જણાવેલા ઉપાયોવાળો, અને (૨) વિશિષ્ટ પ્રકારની શક્તિની અતિશય પ્રબળતાને લીધે શાસ્ત્રના વિષયથી પર, એવો આ ત્રીજો સામર્થ્યનામનો ઉત્તમ યોગ છે. અને ત્રણે યોગમાં આ સર્વોત્તમયોગ છે. ॥૫॥

ટીકા = “શાસ્ત્રસન્દર્શિતોપાયઃ” ઇતિ સામાન્યેન શાસ્ત્રાભિહિતોપાયઃ સામાન્યેન શાસ્ત્રે તદભિધાનાત્ । “તદતિક્રાન્તગોચરઃ” ઇતિ શાસ્ત્રાતિક્રાન્તવિષયઃ । કુત્ ઇત્યાહ-શક્ત્યુદ્રેકાદ્ ઇતિ શક્તિપ્રાબલ્યાત્ । “વિશેષેણ” ઇતિ ન સામાન્યેન શાસ્ત્રાતિક્રાન્તગોચરઃ, સામાન્યેન ફલપર્યવસાનત્વાચ્છાસ્ત્રસ્ય । “સામર્થ્યાખ્યોઽયમ્” ઇતિ સામર્થ્યયોગાભિધાનોઽયમ્ યોગઃ “ઉત્તમઃ” = સર્વપ્રધાનઃ તદ્ભાવભાવિત્વાત્, અક્ષેપેણ પ્રધાનફલકારણત્વાદિતિ ॥ ૫ ॥

વિવેચન = જે યોગની પ્રાપ્તિમાં આત્માનું પોતાનું સામર્થ્ય જ પ્રધાન છે તે યોગને સામર્થ્યયોગ કહેવાય છે. આ યોગમાં પ્રવેશ કરવાના ઉપાયો શાસ્ત્રોમાં સામાન્યથી જણાવ્યા હોય છે. પરંતુ વિશેષે તો પોતાના આત્મબળથી (અનુભવબળથી) જ તેમાં પ્રવેશ કરાય છે, જેમ કે-માર્ગના અજાણ એવા કોઈક મુસાફરે માર્ગના જાણકારને માર્ગ પૂછ્યો, ત્યારે જાણકારે આંગળી ચીંધીને તે અજાણ મુસાફરને માર્ગ બતાવ્યો, એટલે કે આગળ જતાં જમણા અથવા ડાબા વળવાનો ઇત્યાદિ માર્ગ બતાવ્યો, પરંતુ તે જણાવ્યા પ્રમાણેના માર્ગમાં ચાલવાનું, આગળ વધવાનું, અને જેમ જેમ માર્ગ સાંપડતો જાય તેમ તેમ અદમ્ય ઉત્સાહપૂર્વક આગળ આગળ ચાલવામાં તેને પોતાને જ અપૂર્વ શક્તિ પ્રગટ થાય છે. અને તે પોતાની શક્તિ જ કામ આવે છે. તેવી રીતે શાસ્ત્રોમાં સામર્થ્યયોગ પ્રાપ્ત કરવાના સામાન્યથી ઉપાયો બતાવ્યા છે. પરંતુ તેમાં જણાવેલી દિશા પ્રમાણે ચાલતાં ચાલતાં સ્વયં માર્ગ દેખાવા લાગે છે. તેથી તેનામાં પોતાનામાં જ અધિક સામર્થ્ય (બળ) પ્રગટ થઈ જાય છે. આગળ વધવાનો ઉત્સાહ સાંપડે છે. માર્ગ ભૂલી ગયાનો ભય નષ્ટ થઈ જાય છે. સંદેહ દૂર થઈ જાય છે. પોતાનો આત્માનુભવ જ વધુ વિકાસમાં શક્તિ અર્પે છે. જ્યારે “આત્માનુભવ”નો જ સહારો મળી જાય છે ત્યારે શાસ્ત્રની આવશ્યકતા પણ રહેતી નથી. તેથી જ શાસ્ત્રના

વિષયથી અતિકાન્ત વિષયવાળો આ યોગ બને છે. કારણ કે જે માર્ગ પહેલાં દૂર-દૂર, લાંબો-લાંબો, અને મુશ્કેલ દેખાતો હતો તે જ માર્ગ હવે નજીક, ટૂંકો અને સરળ દેખાવા લાગે છે. મોહનીયકર્મનો વિશિષ્ટ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થવાથી શક્તિનો ઉદ્દેક થાય છે. તેથી આત્માનુભવના બળે જ શ્રેણિમાં આરૂઢ થાય છે. તે જ આ સામર્થ્યયોગ છે. અતિશય શક્તિનો આવિર્ભાવ થવામાં અત્યાર સુધી કરેલી શાસ્ત્રાનુસારી યોગસાધના જ પ્રધાન કારણ છે. તે કારણથી અત્યારે આત્માનુભવ જ બળવાનૂ હોવાથી આ આત્મા શાસ્ત્રના વિષયથી વિશેષે કરીને પર છે તો પણ સામાન્યથી શાસ્ત્રના વિષયનું ઉલ્લંઘન કરવાના વિષયવાળો આ યોગ હોતો નથી. અત્યાર સુધી ઈચ્છાયોગ અને શાસ્ત્રયોગ જે સેવ્યો, તેનું ફળ અંતે આ જ આવવાનું હતું કે પ્રથમના બે યોગના બલિષ્ઠ આસેવનથી સામર્થ્યયોગમાં આ જીવ આરૂઢ થાય. એટલે શાસ્ત્રયોગ અંતે તો આમાં જ (જીવને સામર્થ્યયોગમાં લઈ જવામાં જ) ફળ-પર્યવસાન પામનાર હતો. અને અંતે તે જ ફળ આવ્યું. માટે સામાન્યથી આ યોગ શાસ્ત્રાતિકાન્ત વિષયવાળો નથી. શાસ્ત્રાનુસારી જ છે. પરંતુ વિશેષે વિચારીએ તો આ યોગ શાસ્ત્રના વિષયથી પર છે.

આ સામર્થ્યયોગ એ ત્રણે યોગમાં પ્રધાન છે. શ્રેષ્ઠ છે. શિરોમણિ છે. કારણ કે “આત્માને મોક્ષની સાથે જે જોડે તે યોગ” એવો યોગશબ્દનો જે અર્થ છે. તદ્ભાવ = તેવા પારમાર્થિક અર્થના ભાવથી “ભાવિત્વાત્” યુક્ત-વાસિત આ સામર્થ્યયોગ છે. તેથી અવશ્ય અને અલ્પકાળમાં જ સિદ્ધિરૂપ પ્રધાનફળનું કારણ હોવાથી આ યોગ સર્વોત્તમ યોગ છે. પ્રધાન ફળ જે મુક્તિ છે તેનું વિના વિલંબે, કાલક્ષેપ કર્યા વિના આ યોગ કારણ છે. સારાંશ કે ઈચ્છાયોગ અને શાસ્ત્રયોગ એ પણ મુક્તિનાં કારણ તો છે જ, પરંતુ સામર્થ્યયોગ લાવવા દ્વારા કારણ છે એટલે પરંપરા કારણ હોવાથી તેમાં વિલંબ-કાળક્ષેપ થાય છે. જ્યારે આ સામર્થ્યયોગ પછી કોઈ પણ યોગની રાહ જોવાની નથી. તેથી તુરત જ વિલંબ વિના અને અવશ્ય મુક્તિ થતી હોવાથી આ સામર્થ્યયોગ મુક્તિનું પ્રધાનતમ કારણ છે. તેથી આ યોગ સર્વોત્તમ-પ્રધાનયોગ છે. ઈચ્છાયોગમાં ઈચ્છાની અને શાસ્ત્રયોગમાં જેમ શાસ્ત્રની પ્રધાનતા છે. તેમ આ યોગમાં સામર્થ્યની (આત્માનુભવની) પ્રધાનતા છે. પહેલા યોગો પછી પછીના યોગોનું કારણ છે. અને પછીના યોગો આગળના યોગોનું કાર્ય છે. સામર્થ્યયોગની મુખ્ય બાબત ખાસ એ છે કે તેનામાં અનંતરપણે અને શીઘ્રપણે ફળ નિષ્પાદકતા છે. આજ તેની વિશેષતા છે. ॥૫॥

एतत्समर्थनायैवाह—

આ જ વાતના સમર્થન માટે ગ્રંથકાર જણાવે છે કે-

સિદ્ધ્યાચ્ચપદસમ્પ્રાપ્તિહેતુભેદા ન તત્ત્વતઃ ।

શાસ્ત્રાદેવાવગમ્યન્તે, સર્વથૈવેહ યોગિભિઃ ॥૬॥

ગાથાર્થ :- “મુક્તિ” નામના પદની પ્રાપ્તિમાં દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્રાદિ કારણભેદો, (કારણો), યોગિઓ વડે પરમાર્થથી સર્વથા શાસ્ત્રદ્વારા જ જણાય એવો નિયમ નથી. ॥૬॥

ટીકા - “સિદ્ધ્યાચ્ચપદસમ્પ્રાપ્તિહેતુભેદાઃ”-મોક્ષાભિધાનપદસમ્પ્રાપ્તિકારણવિશેષાઃ સમ્યગ્દર્શનાદયઃ, કિમિત્યાહ-“ન તત્ત્વતઃ”-ન તત્ત્વભાવેન પરમાર્થતઃ, “શાસ્ત્રાદેવાવગમ્યન્તે” । ન ચૈવમપિ શાસ્ત્રવૈયથ્યમિત્યાહ, “સર્વથૈવેહ યોગિભિઃ” ઇતિ સર્વૈરેવ પ્રકારૈરિહ લોકે સાધુભિઃ, અનંતભેદત્વાત્તેષામિતિ ॥ ૬ ॥

વિવેચન :- “સિદ્ધિ” એટલે સર્વકર્મક્ષયજન્ય જે મુક્તિપદ છે તે. તેની સમ્યગ્ પ્રકારે પ્રાપ્તિ કરાવવામાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર આદિ જે જે કારણો શાસ્ત્રોમાં કહ્યાં છે. તે તે સર્વ કારણોના તરતમભાવે થતા અનંત ભેદો, તથા પ્રતિભેદો, આ સર્વે પરમાર્થપણે શાસ્ત્રના આલંબનથી જ જણાય એવો નિયમ નથી. કારણ કે શાસ્ત્ર તો દિશાસૂચક છે. દિશા દેખાડીને શાસ્ત્ર અટકી જાય છે. શાસ્ત્રની ત્યાં મર્યાદા આવી જાય છે. પછી તો આત્માના અનુભવરૂપ આત્મ-સામર્થ્યથી જ આગળ વધવાનું હોય છે. દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્રાદિરૂપ મુક્તિનાં કારણો અને તે કારણોનું જ્ઞાન જ્ઞાનાવરણીય અને મોહનીયના ક્ષયોપશમની હીનાધિક્તા પ્રમાણે અનંત ભેદાત્મક છે પદાર્થને જણાવનારી શબ્દરચના અને વાક્યરચના આયુષ્યની પરિમિતતાના કારણે અને જિહ્વાના ક્રમવર્તિપણાના કારણે મર્યાદિત છે. આયુષ્ય પણ મર્યાદિત છે. અને ભાષા માટે વપરાતી જિહ્વા ક્રમશઃ જ ભાવો કહી શકે છે. આ બધું જોતાં જીભ વડે કે શાસ્ત્રવડે અપરિચિત અનંતભેદો કેમ વર્ણવી શકાય ? માટે વચન અગોચર એવા રત્નત્રયીના પ્રકારો આ યોગિમહાત્મા આત્માના અનુભવ રૂપ સામર્થ્યથી જ જાણે છે. શાસ્ત્રયોગની સીમા પૂર્ણ થાય ત્યાંથી તે શાસ્ત્રયોગ દ્વારા જ પરિપક્વ બનેલો આ આત્મા સામર્થ્યયોગવાળો બને છે. સર્વથી શ્રેષ્ઠ શક્તિ સંપન્ન અને અન્ય કોઈથી પણ અપરાભવનીય એવો આ સામર્થ્યયોગ જ આત્માને શીઘ્ર ક્ષપકશ્રેણિ ઉપર આરૂઢ કરાવે છે અને કેવલજ્ઞાનની તથા અંતે મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અને અંત સુધી સાથે રહે છે. સંસારમાં કોઈ પણ કાર્યમાં જ્યારે આત્મા પોતે જ નિષ્ણાત બને છે. પોતાનો અનુભવ જ બહોળો થાય છે ત્યારે તે તે કાર્યમાં કોઈ અન્યની સહાયની આવશ્યકતા રહેતી નથી. તેમ અહીં પણ સમજવું. અધ્યાત્મોપનિષદ્માં પૂ. શ્રી ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મ. શ્રીએ કહ્યું છે કે-

પદમાત્રં હિ નાન્વેતિ, શાસ્ત્રં દિગ્દર્શનોત્તરમ્ ।
જ્ઞાનયોગો મુનેઃ પાર્શ્વમાકૈવલ્યં ન મુચ્ચતિ ॥

અર્થ :- શાસ્ત્રયોગ દિશા દેખાડવા પછી એક પગલું પણ આગળ આવતો નથી અને સાથે રહેતો નથી. પરંતુ જ્ઞાનયોગ જ (સામર્થ્યયોગ-અનુભવયોગ જ) કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી મુનિમહાત્માનું પડખું ત્યજતો નથી. એટલે કે મુનિના પડખે રહે છે.

યોગિરાજ શ્રી આનંદઘનજી મ.શ્રીએ પણ વીરપ્રભુના સ્તવનમાં કહ્યું છે કે-

દિશિ દેખાડી રે શાસ્ત્ર સવિ રહે, ન લહે અગોચર વાત ॥
કારજ સાધક-બાધક રહિત જે, અનુભવ મિત્ત વિખ્યાત ॥ વીર૦ ॥
અહો ચતુરાઈ રે અનુભવમિત્તની, અહો તસ પ્રીત પ્રતીત ॥
અંતરજામી સ્વામી સમીપ તે, રાખી મિત્રશું રીત ॥ વીર૦ ॥
અનુભવ સંગે રે રંગે પ્રભુ મળ્યા, સફળ ફળ્યાં સવિ કાજ ॥
નિજપદ સંપદ જે તે અનુભવે રે, આનંદઘન મહારાજ ॥ વીર૦ ॥

શાસ્ત્રયોગ પછી આ યોગિનો આત્મા સામર્થ્યયોગના બળે જ ઉત્કટ વીર્યવાનૂ થયો છતો કેવલશ્રી વરે છે એટલે શાસ્ત્રયોગ નિષ્ફળ છે એમ ન સમજવું. કારણ કે સામર્થ્યયોગની પાસે પહોંચાડવાનું કામ તો આ શાસ્ત્રયોગે જ કર્યું છે. માત્ર **ઇહ લોકે**= આ સંસારમાં મુક્તિના કારણભૂત દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્રને સર્વપ્રકારો દ્વારા અર્થાત્ સર્વભેદ-પ્રતિભેદ દ્વારા સાધુપુરુષો કેવળ એકલા શાસ્ત્રયોગથી પામી શકતા નથી. કારણ કે જ્ઞાનાવરણીય અને મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમની તરતમતાના કારણે રત્નત્રયીના અનંત ભેદો છે. જ્યારે શાસ્ત્રયોગ તો પરિમિત છે. તેથી શાસ્ત્રયોગ દિશામાત્ર સૂચવે છે ત્યારબાદ યોગી મહાત્મા અનુભવ બળે જ વિકાસ પામે છે.

રત્નત્રયી સ્વરૂપ મુક્તિનાં કારણોના અનંતભેદો હોવાથી બધા જ ભેદો શાસ્ત્રોથી ન જાણી શકાય, તો પણ ઘણા ભેદો જણાવનાર હોવાથી અને સામર્થ્યયોગ પાસે લઈ જનાર હોવાથી શાસ્ત્રયોગ પણ સફળ છે. તે પણ પરંપરાએ મુક્તિનું કારણ છે. પરિમિતવિષયવાળું હોવાથી સામર્થ્યયોગ જેટલું પ્રબળ કારણ નથી. ॥૬॥

સર્વથા તત્પરિચ્છેદે શાસ્ત્રાદેવાભ્યુપગમ્યમાને દોષમાહ—

મુક્તિનાં કારણોનો બોધ સર્વથા શાસ્ત્રયોગથી જ થાય છે. એમ જો સ્વીકારવામાં આવે તો જે દોષ આવે છે તે દોષ કહે છે-

સર્વથા તત્પરિચ્છેદાત્, સાક્ષાત્કારિત્વયોગતઃ ।

તત્સર્વજ્ઞત્વસંસિદ્ધેસ્તદા સિદ્ધિપદાસિતઃ ॥૭॥

ગાથાર્થ = જો સર્વથા સમ્યગ્દર્શનાદિનો શાસ્ત્રયોગથી જ પરિચ્છેદ થતો હોય તો તે જ કાલે સાક્ષાત્કાર થવાના કારણે તે જીવને ત્યાં જ સર્વજ્ઞતા થવાથી ત્યારે જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ થશે. (એવો દોષ આવશે.) ॥૭॥

ટીકા - “સર્વથા”= સર્વેઃ પ્રકારૈરક્ષેપફલસાધકત્વાદિભિઃ “તત્પરિચ્છેદાત્”- શાસ્ત્રાદેવ સિદ્ધ્યાચ્છેપદસમ્પ્રાપ્તિહેતુભેદ-પરિચ્છેદાત્ કિમિત્યાહ “સાક્ષાત્કારિત્વ-યોગતઃ”= કેવલેનૈવ સાક્ષાત્કારિત્વેન યોગાત્કરણાત્, “તત્સર્વજ્ઞત્વસંસિદ્ધેઃ”= શ્રોતૃયોગિસર્વજ્ઞત્વસંસિદ્ધેઃ, અધિકૃતહેતુભેદાનામનેન સર્વથા પરિચ્છેદયોગાત્, તત્તશ્ચ “તદા”=શ્રવણકાલ એવ, “સિદ્ધિ-પદાસિતઃ”=મુક્તિપદાસેઃ, અયોગિકેવલિત્વસ્યાપિ શાસ્ત્રાદેવ સદ્ભાવાવગતિપ્રસન્નાદિતિ ॥૭॥

વિવેચન :- કેરી, દૂધ, અને સાકર ઇત્યાદિ પદાર્થો કેવા રસવાળા હોય છે ? તેના ગુણધર્મો શું હોય છે ? તે દ્રવ્યો શરીરને કેવાં પુષ્ટિકારક છે ? ઇત્યાદિ વર્ણન શાસ્ત્રથી જ્યારે ચાલતું હોય ત્યારે તે શાસ્ત્રશ્રવણથી શ્રોતાને તે તે દ્રવ્યની શક્તિનું જ્ઞાન અવશ્ય થાય છે. પરંતુ અનુભવ થતો નથી. અનુભવ તો આ સાંભળ્યા પછી ભોજનકાલે ખાય ત્યારે જ થાય છે. અને તે અનુભવ કરવા માટે ભોજન કરવું જ પડે છે. અન્યથા અનુભવ થતો નથી. જો વિના ભોજને શ્રવણમાત્રથી શ્રવણકાલે રસાસ્વાદનો અનુભવ થતો હોય તો શ્રવણમાત્રથી જ શરીરની વૃદ્ધિ-પુષ્ટિ-આનંદ-થવા જોઈએ અને શ્રવણ પછી કરાતી ભોજનક્રિયા નિરર્થક જ બની જાય, પરંતુ એમ બનતું નથી. માટે શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ જ છે. પ્રત્યક્ષ નથી. અર્થાત્ શ્રવણકાલે વિષયનું પરોક્ષ એવું શ્રુતજ્ઞાન જ થાય છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયોના વિષયજન્ય એવું અનુભવાત્મક પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું નથી. એ જ રીતે શાસ્ત્રયોગકાળે પણ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિના કારણભૂત સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયીનું શ્રુતજ્ઞાન માત્ર જ થાય છે. અનુભવ થતો નથી. અનુભવ કરવા માટે શાસ્ત્રયોગને ઓળંગીને સામર્થ્યયોગમાં જવું જ પડે છે. જો શાસ્ત્રયોગ-કાળે જ અનુભવ થાય છે એમ માનીએ તો જે દોષ આવે છે તે આ ગાથામાં સ્પષ્ટ કરે છે-

શાસ્ત્રયોગના શ્રવણકાલે જ મુક્તિ નામના પદની પ્રાપ્તિના હેતુભૂત એવાં સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રાદિ રત્નત્રયીનો અક્ષેપ ફળ સાધક તરીકે (વિલંબ વિના તુરત જ ફળ સિદ્ધિ કરાવે તેવા પ્રકારના) સાક્ષાત્કાર (અર્થાત્ અનુભવ) જો સર્વથા શાસ્ત્રોના શ્રવણમાત્રથી શ્રોતાને થતો હોય તો.

(૧) શાસ્ત્ર સાંભળતાં જ તેના શ્રવણકાળે જ તે તે ગુણોનો સાક્ષાત્કાર (સાક્ષાત્ અનુભવ) થવો જોઈએ. જેમ સાકર ચાખીએ તે વખતે જેવી મધુર લાગે તેવી મધુરતા સાકરના વર્ણનના શ્રવણકાલે લાગવી જોઈએ. તેમ અહીં પણ ગુણોના વર્ણનના શ્રવણકાલે જ ગુણોનો અનુભવ થવો જોઈએ.

(૨) અને જો એમ થાય તો સાકરનું વર્ણન સાંભળવા માત્રથી જ તૃપ્તિ થવી જોઈએ. તેના આસ્વાદની આવશ્યકતા જ ન રહેવી જોઈએ. તેમ શાસ્ત્રશ્રવણકાલે જ રત્નત્રયીનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે એમ જો માનીએ તો તે કાળે જ (અર્થાત્ શ્રવણકાલે જ) સાક્ષાત્કારિપણના યોગથી (એટલે કે રત્નત્રયીનો આત્મ અનુભવ થવા રૂપ સાક્ષાત્કારિપણું થવાના કારણથી) જ તે જ કાળે તે શ્રોતાને સર્વજ્ઞપણાની સિદ્ધિ થશે. શાસ્ત્રોના અર્થોનું શ્રવણ કરનારા તે તે શ્રોતાયોગીને ત્યાં (શાસ્ત્ર સાંભળતાં) જ સર્વજ્ઞપણાની પ્રાપ્તિ થશે. કારણકે **અધિકૃત** = પ્રસ્તુત જે મુક્તિપદ, તેના હેતુભૂત જે રત્નત્રયી, તેના સર્વભેદો સર્વપ્રકારે આ શ્રોતાયોગીવડે તે જ કાલે (શ્રવણ કાલે જ) સાક્ષાત્કાર કરાયા છે. માટે સર્વજ્ઞપણાની પ્રાપ્તિ થવાની આપત્તિ આવશે.

(૩) **તતશ્ચ**= તેમ થવાથી રત્નત્રયીનું વર્ણન શાસ્ત્રો દ્વારા સાંભળવાના કાળે જ સર્વજ્ઞત્વની પ્રાપ્તિ થવાથી ત્યારે જ (અર્થાત્ તે જ ભવમાં તુરત જ) મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જ જશે. કારણકે રત્નત્રયીના ભેદોનું વર્ણન સાંભળતાં જેમ તે સાક્ષાત્કાર (અનુભવાત્મક) બને છે. તે જ રીતે શાસ્ત્રોથી જ્યારે અયોગિ કેવલીગુણસ્થાનકનું વર્ણન સંભળાતું હોય ત્યારે તે ગુણસ્થાનકનો પણ સાક્ષાત્ અનુભવ થઈ જવાનો પ્રસંગ પણ આવે જ, એટલે કે ગુણસ્થાનકના વર્ણન પ્રસંગે જ અયોગીકેવલી બનવાનો પણ પ્રસંગ આવશે, અને તેથી ત્યાં જ શીઘ્ર મુક્તિ પ્રાપ્ત થવાનો પણ પ્રસંગ આવશે. આવી આપત્તિ આવશે.

પરંતુ આમ બનતું નથી. જ્યારે જે વસ્તુનું વર્ણન શાસ્ત્રથી સંભળાતું હોય છે ત્યારે તેનું જ્ઞાન માત્ર (શ્રુતજ્ઞાન માત્ર) જ થાય છે. અનુભવ થતો નથી. આ કારણથી જ્ઞાન મેળવ્યા પછી અનુભવ કરવો પડે છે. એ જ રીતે શાસ્ત્રયોગથી મુક્તિપદની પ્રાપ્તિનાં કારણોનું જ્ઞાન માત્ર જ થાય છે. અનુભવ થતો નથી. જ્ઞાન મેળવ્યા પછી અનુભવ કરવો પડે છે. તેથી જે અનુભવ કરવો એ જ સામર્થ્યયોગ છે. આ રીતે સામર્થ્યયોગનું સમર્થન (સિદ્ધિ) કર્યું.

સારાંશ કે જેમ ડૉક્ટરને બધી દવાઓનું જ્ઞાન છે, પરંતુ સ્વાનુભવ નથી. સ્વાનુભવ તો ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે પોતે દવા લે છે. તેમ અહીં શાસ્ત્રશ્રવણકાલે વિષયનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન (શ્રુતજ્ઞાન) થાય છે. પરંતુ સ્વાનુભવ થતો નથી. સ્વાનુભવ તો જ્ઞાન પછી કરવો પડે છે. જો જ્ઞાનકાલે જ સ્વાનુભવ માનીએ તો તેરમા-ચૌદમા

થો. ૩

ગુણસ્થાનકના વર્ણનના શ્રવણકાલે જ સાક્ષાત્કાર થવાથી કેવલજ્ઞાન, અયોગિદશા અને મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ થવાની આપત્તિ આવે. ॥૭॥

સ્યાદેતત્-અસ્ત્વેવમપિ કા નો બાધા, ઇત્યાહ—

અહીં કોઈ શિષ્ય એવી શંકા કરે કે- ભલે એમ હો, અર્થાત્ શ્રવણકાલે જ અનુભવ હો, અયોગિગુણસ્થાનકનું સ્વરૂપ સાંભળતાં જ શ્રોતા શ્રવણકાળે જ અયોગિ બની જાય અને મુક્તિપદ પામી જાય. એમ અમે માની લઈશું. તો તેમાં શું ક્ષતિ (દોષ) આવશે ? તે કહે છે-

ન ચૈતદેવં યત્તસ્માત્, પ્રાતિભજ્ઞાનસદ્ગતઃ ।

સામર્થ્યયોગોઽવાચ્યોઽસ્તિ, સર્વજ્ઞત્વાદિસાધનમ્ ॥૮॥

ગાથાર્થ = યત્ = જે કારણથી આમ બનતું નથી, તે કારણથી પ્રાતિભ જ્ઞાનથી યુક્ત અને શબ્દોથી અવાચ્ય એવો સામર્થ્યયોગ છે જ, કે જે યોગ સર્વજ્ઞતાદિનું પ્રધાન સાધન બને છે. ॥૮॥

ટીકા -“ન ચૈતદેવં”-અનન્તરોદિતં, શાસ્ત્રાદયોગિકેવલિત્વાવગમેઽપિ સિદ્ધ્ય-સિદ્ધેઃ । યદ્-યસ્માદેવં “તસ્માત્પ્રાતિભજ્ઞાનસદ્ગતો” માર્ગાનુસારિપ્રકૃષ્ટોઽહાચ્ય-જ્ઞાનયુક્તઃ । કિમિત્યાહ “સામર્થ્યયોગઃ” સામર્થ્યપ્રધાનો યોગઃ સામર્થ્યયોગઃ પ્રક્રમાદ્ ધર્મવ્યાપાર એવ ક્ષપક-શ્રેણિગતો ગૃહ્યતે, અયં “અવાચ્યોઽસ્તિ” તદ્દયોગિનઃ સ્વસંવેદનસિદ્ધેઃ, “સર્વજ્ઞત્વાદિ-સાધનં”-અક્ષેપેનાતઃ સર્વજ્ઞત્વસિદ્ધેઃ ।

વિવેચન :-અનંતર ગાથામાં જે કહ્યું તે વાસ્તવિકતાએ એમ બનતું નથી. અર્થાત્ શાસ્ત્રોના અર્થોનું ગુરુમુખે શ્રવણ કરે તે કાલે અયોગિ ગુણસ્થાનકનું સ્વરૂપ સમજાવા છતાં તે ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ થવી અને તેનો અનુભવ થઈ જવા રૂપ જે સિદ્ધિ છે. તેની અસિદ્ધિ છે. એટલે કે એમ બનતું નથી અર્થાત્ મોક્ષ પમાતો નથી. જેમ કે સાકર કે શેરડીના ગુણધર્મનું વર્ણન સાંભળતાં તેના રસાસ્વાદનો અનુભવ કંઈ થઈ જતો નથી, જો થતો હોય તો તેનાથી શરીરવૃદ્ધિ-પુષ્ટિ-સુખાનંદ થવાં જોઈએ અને તેના ઉત્તરકાલે તેના ભોજનની આવશ્યકતા પણ ન રહેવી જોઈએ. સ્ત્રીભોગના સુખનું વર્ણન સાંભળવાથી સ્ત્રીભોગના સુખનો અનુભવ થતો નથી. અન્યથા એટલે કે જો થતો હોય તો ગર્ભાધાનાદિ ફળ પ્રાપ્તિ પણ થવી જોઈએ. માટે નિશ્ચિત થાય છે કે કોઈ પણ વસ્તુનું વર્ણન તે વસ્તુના જ્ઞાનને કરાવે છે અનુભવને કરાવતું નથી. શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે. માટે શ્રુતજ્ઞાન થયા પછી તેના ઉત્તરકાળમાં તે તે વસ્તુનો તેવો તેવો અનુભવ કરવા માટે શ્રોતાએ

થો. ૩

પોતે જ પોતાના સામર્થ્યથી તે વિષયમાં આગળ વધવું પડે છે. તો જ અનુભવ થવા દ્વારા તે તે વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે.

યત્-યસ્માદેવં = જે કારણથી શ્રવણકાલે શાસ્ત્રમાત્રથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા છતાં અનુભવ થતો નથી. તે કારણથી શાસ્ત્ર-શ્રવણકાલે “સયોગી-અયોગી” ગુણસ્થાનકનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી જાણેલા તે સ્વરૂપને માણવા માટે આ યોગિ પોતાનું વીર્ય ફોરવે છે. પોતાનું સામર્થ્ય પ્રગટાવે છે. જે શબ્દોથી વર્ણવી શકાતું નથી. તે માણવાપણું શબ્દોથી અગોચર છે. તેથી સામર્થ્યતાની પ્રધાનતાવાળો માત્ર સ્વાત્માનુભવગોચર જ એવો યોગ પ્રગટે છે. તે યોગ કેવો હોય છે ? તે જાણવા માટે યોગનું એક વિશેષણ લખે છે કે **“પ્રાતિભજ્ઞાનથી યુક્ત એવો યોગ”** પ્રાતિભજ્ઞાન એટલે પ્રતિભાથી થયેલું-પ્રગટેલું જ્ઞાન, અલ્પમાત્ર પણ મર્યાદાને ઓળંગ્યા વિના યથાર્થ મુક્તિના માર્ગને જ અનુસરનારું એવું પ્રકૃષ્ટ = શ્રેષ્ઠતમ = અપૂર્વ તત્ત્વચિંતન નામનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન. તેનાથી યુક્ત એવો સામર્થ્યની જ પ્રધાનતાવાળો આ યોગ, અહીં ધર્મવ્યાપારનો જ પ્રસંગ ચાલે છે માટે જે જે ધ્યાન-તત્ત્વચિંતન-આત્મભાવની જ એકાગ્રતા-દેહાતીતતાનું અપૂર્વચિંતન. ઈત્યદિ સ્વરૂપ ઉત્કટ ધર્મવ્યાપાર તે જ સામર્થ્યયોગ સમજવો. આવો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મવ્યાપાર ક્ષપકશ્રેણિમાં જ ૮ થી ૧૨ ગુણસ્થાનકોમાં જ આવે છે. જે શ્રુતજ્ઞાનથી પર અને કેવલજ્ઞાનની પૂર્વવર્તી પ્રભાતના સમય તુલ્ય છે. તે યોગ અહીં લેવાનો છે. આવા યોગને જ સામર્થ્યયોગ કહેવાય છે.

ક્ષપકશ્રેણિમાં જ આવતો, સામર્થ્ય માત્રરૂપ આ અનુભવયોગ શબ્દાત્મક વાણીથી અગોચર છે. જેમ સાકર અને શેરડી મધુર છે એટલું જ શબ્દથી વર્ણવી શકાય. પરંતુ તે મધુરતા કેવી છે ? અને કેટલી છે ? તે શબ્દથી અગોચર છે. જે ખાય, જે ચાવે, જે વાગોળે, તેને જ અનુભવરૂપે અને વાણીથી અગોચરપણે જણાય છે. તેવી જ રીતે આ અનન્ય તત્ત્વચિંતનરૂપ સામર્થ્યયોગ તો શાસ્ત્રયોગ આવ્યા પછી ક્ષપકશ્રેણિમાં વર્તતા યોગિ મહાત્માને અનુભવરૂપે પ્રગટે છે. સ્વયં સંવેદનરૂપે સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રગટ થયેલા અદ્ભુત અને અવાચ્ય એવા સામર્થ્યયોગથી જ આ જીવ મોહનો ક્ષય કરે છે. અને કેવલી થાય છે.

પ્રાતિભજ્ઞાનથી યુક્ત, વાણીથી અગોચર એવો આ અનુભવાત્મક સામર્થ્યયોગ કેવલજ્ઞાનાદિનું પ્રબળ સાધન બને છે. અલ્પ પણ વિલંબ વિના આ યોગથી સર્વજ્ઞપણાની (તેરમા ગુણસ્થાનકની) સિદ્ધિ થાય છે. સારાંશ કે ગુરુમુખે શાસ્ત્રશ્રવણથી શ્રોતા શ્રવણકાલે મુક્તિના ઉપાયભૂત સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણે ગુણોનું સ્વરૂપ જાણીને જ્ઞાનમાત્ર મેળવે છે.

અનુભવ મેળવી શકતો નથી. પરંતુ તે ઉપાયોનું બરાબર જ્ઞાન થવાથી તેનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા માટે અદમ્ય ઉત્સાહથી આત્માનુભવનો અસાધારણ પ્રકાશ ચમકે છે. અસાધારણ અને શબ્દોથી અવાચ્ય એવી ચૈતન્યશક્તિ અંતરમાં સ્ફુરાયમાન છે, તેને જ પ્રાતિભજ્ઞાન કહેવાય છે. તેવા જ્ઞાનપૂર્વક પોતાના આત્મવીર્યને મોહના નાશમાં પ્રયુજતો આ જીવ ક્ષપકશ્રેણિમાં આરૂઢ થાય છે અને પ્રાતિભજ્ઞાનયુક્ત એવા આત્માનુભવરૂપ અપૂર્વ-તત્ત્વચિંતનમય સામર્થ્યયોગના બળે મોહસાગર તરી, ક્ષીણમોહગુણસ્થાનકે આવી ઘનઘાતીકર્મો ખપાવી તેરમે ગુણસ્થાનકે જઈને કૈવલ્યાવસ્થાને અક્ષેપે પ્રાપ્ત કરે છે.

આહ-“*इदमपि प्रातिभं श्रुतज्ञानमेव, अन्यथा षष्ठज्ञानप्रसङ्गः । न चैतत् केवलं, सामर्थ्ययोगकार्यत्वादस्य । एवं च सिद्ध्याख्यपदसम्प्राप्तिहेतुभेदास्तत्त्वतः शास्त्रादेवा-वगम्यन्त इति*”। અત્રોચ્યતે- ન ચૈતત્શ્રુતં, ન કેવલં, ન ચ જ્ઞાનાન્તરમિતિ, રાત્રિંદિવા-રુણોદયવત્ । અરુણોદયો હિ ન રાત્રિંદિવાતિરિક્તો, ન ચ તયોરેકમપિ વક્તું શક્યતે । તત્કાલ એવ તથોત્કૃષ્ટક્ષયોપશમવતો ભાવાત્ શ્રુતત્વેન તત્ત્વતોઽસંવ્યવહાર્યત્વાન્ન શ્રુતં, ક્ષાયોપશમિકત્વાદશેષદ્રવ્યપર્યાયાવિષયત્વાન્ન કેવલમિતિ । ઇષ્ટં ચૈતત્તારકનિરી-ક્ષણાદિજ્ઞાનશબ્દવાચ્યમપૈરૈરપિ, ઇત્યદોષઃ ॥૮ ॥

અહીં કોઈક શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે- આ પ્રાતિભજ્ઞાન પણ શ્રુતજ્ઞાન જ હોવું જોઈએ, જો શ્રુતજ્ઞાનથી ભિન્ન આ પ્રાતિભજ્ઞાન છે એમ કહીએ તો કુલ પાંચ જ્ઞાનને બદલે છ જ્ઞાન માનવાનો પ્રસંગ આવે. અને તે છમાં આ પ્રાતિભજ્ઞાન એ છઠું જ્ઞાન છે એમ માનવું પડે. જે શાસ્ત્ર-સમ્મત નથી. તથા આ પ્રાતિભજ્ઞાન એ કેવલજ્ઞાન છે એમ પણ કહી શકાય નહીં. કારણ કે કેવલજ્ઞાન એ તો પ્રાતિભજ્ઞાનયુક્ત એવા સામર્થ્યયોગનું કાર્ય છે. આ રીતે કાર્ય-કારણ ભાવ હોવાથી પ્રાતિભજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એક નથી. પ્રાતિભજ્ઞાન ૮ થી ૧૨ ગુણસ્થાનકમાં હોય છે અને તેના કાર્ય રૂપે પ્રગટ થતું કેવલજ્ઞાન તો ૧૩મા ગુણસ્થાનકે આવે છે. આ પ્રમાણે જૈનદર્શનમાં છ જ્ઞાન પણ નથી અને આ પ્રાતિભજ્ઞાનનો સમાવેશ કેવલજ્ઞાનમાં પણ સંભવતો નથી. તેથી નક્કી થાય છે કે આ પ્રાતિભજ્ઞાન એ શ્રુતજ્ઞાન જ છે. માટે સિદ્ધિ નામના પદની પ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત એવા સમ્યગ્દર્શનાદિ ઉપાયભેદો તત્ત્વથી વિચારતાં શ્રુતજ્ઞાનમાં જ સમાવિષ્ટ થવાથી શાસ્ત્રો દ્વારા જ જણાય છે. માટે શાસ્ત્રયોગથી અધિક આ પ્રાતિભજ્ઞાન કે સામર્થ્યયોગ શું છે? અર્થાત્ કંઈ જ નથી.

ઉત્તર- ઉપરની શંકાનો ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે આ પ્રાતિભજ્ઞાન એ નથી શ્રુતજ્ઞાન, નથી કેવલજ્ઞાન અને નથી જ્ઞાનાન્તર અર્થાત્ છઠું જ્ઞાન, પરંતુ રાત્રિ

અને દિવસના મધ્યવર્તી અરુણોદય જેવું સીમાડારૂપ જ્ઞાન છે. જો કે તત્ત્વથી વિચારતાં આ શ્રુતજ્ઞાન જ છે. તો પણ અપૂર્વ-અદ્વિતીય અનુભવાત્મક એવું આ જ્ઞાન મોહનીયના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમયુક્ત એવા જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમવાળું હોવાથી અતિ વિશિષ્ટશ્રુત છે. માટે સામાન્ય શ્રુતરૂપ નથી એમ કહ્યું છે.

શાસ્ત્રશ્રવણથી વસ્તુનું સ્વરૂપ જે જણાય છે. તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. એવું શ્રુતજ્ઞાન પાંચમે-છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાનક થાય છે. જ્યારે આ પ્રાતિભજ્ઞાન સ્વરૂપ અમૂલ્ય તત્ત્વચિંતન એ જ્ઞાનાવરણીય ઉપરાંત મોહનીયના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમબળે અને ક્ષયબળે થાય છે. અને તેથી જ ૮ થી ૧૨ ગુણસ્થાનકોમાં અને તે પણ ક્ષપકશ્રેણિમાં જ થાય છે. તેથી વસ્તુના સ્વરૂપને જાણવા માત્ર રૂપ પાંચમા-છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનકવર્તી શ્રુતજ્ઞાન કરતાં અનુભવાત્મકરૂપે અધિક હોવાથી આ જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન નથી, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાનથી અધિક, અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનના અન્તિમ સીમાડાવર્તી છે. કારણ કે અરુણોદય (સૂર્ય ઉગ્યા પહેલાં પથરાતો પ્રકાશ) રાત્રિ કે દિવસથી તદ્દન ભિન્ન ત્રીજો પદાર્થ પણ નથી. તથા તે અરુણોદય રાત્રિ સ્વરૂપ જ છે કે દિવસ સ્વરૂપ જ છે એમ કોઈપણ એક સ્વરૂપાત્મક જ છે. એવું કહેવું પણ શક્ય નથી.

એવી જ રીતે ૮ થી ૧૨ ગુણસ્થાનકોમાં ક્ષપકશ્રેણિકાલે જ આત્માનુભવ-ગોચર અને શબ્દોથી અવાચ્ય, જ્ઞાનાવરણીય અને મોહનીય એમ ઉભયકર્મોના ક્ષયોપશમજન્ય તથા મોહનીય કર્મના ક્ષય જન્ય જે આત્માનુભવ થાય છે. તેનો સ્વાનુભવ તે કાળે જ થાય છે અને આવા ઉત્કૃષ્ટ ક્ષયોપશમવાળા અને મોહના ક્ષયવાળા જીવને જ થાય છે. તેથી અત્યારે ક્ષપકશ્રેણિમાં ૮ થી ૧૨ ગુણસ્થાનકોમાં (માત્ર એકલા જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમજન્ય જ શ્રુતજ્ઞાન ન હોવાથી) તાત્ત્વિકપણે તે(પ્રાતિભજ્ઞાન)નો શ્રુતજ્ઞાન તરીકે વ્યવહાર થતો નથી. સારાંશ કે તે જ્ઞાન છે તો શ્રુતજ્ઞાન જ, માટે જ છ જ્ઞાન માનવાનો પ્રસંગ આવતો નથી પરંતુ મોહના ક્ષયોપશમથી અને ક્ષયથી ભરપૂર હોવાના કારણે ઉત્તીર્ણાવસ્થારૂપ હોવાથી તાત્ત્વિકપણે તેનો શ્રુતજ્ઞાન તરીકે વ્યવહાર થતો નથી. પ્રાતિભજ્ઞાનરૂપે તેનું નામાન્તર કરેલું છે.

તથા ૮ થી ૧૨ ગુણસ્થાનકોમાં ક્ષપકશ્રેણિગત આ યોગિ મહાત્મા જ્ઞાનાવરણીયકર્મના હજુ ક્ષયોપશમભાવવાળા જ હોવાથી, તથા સર્વદ્રવ્યો અને સર્વપર્યાયોના જ્ઞાની ન હોવાથી, (તેમનું જ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્યાય વિષયક ન હોવાના કારણે અને હજુ ક્ષાયિકભાવ અપ્રાપ્ત હોવાથી) આ પ્રાતિભજ્ઞાન કેવલજ્ઞાન પણ નથી. અરુણોદય એ પ્રકાશના વિસ્તારરૂપ હોવાથી અંધકારમય રાત્રિ પણ નથી અને આતપરૂપ ન હોવાથી દિવસ પણ નથી, બન્નેના વચ્ચેના

સીમાડારૂપ છે. તેમ અહીં પણ સમજવું. આવું પ્રાતિભજ્ઞાન એ શ્રુતજ્ઞાનના અન્તિમભાગવર્તી છે અને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના પૂર્વકાલવર્તી છે.

અમે (જૈનદર્શનકારો) જ આ પ્રાતિભજ્ઞાન માનીએ છીએ એવું નથી. પરંતુ અન્યદર્શનકારોએ પણ તેઓના સ્વ-સ્વદર્શનગતશાસ્ત્રોમાં “તારક” અને “નિરીક્ષણ” આદિ શબ્દોથી વાચ્ય એવું આ અપૂર્વજ્ઞાન સ્વીકાર્યું છે. માત્ર તેમનામાં અને અમારામાં શબ્દભેદ જ છે. અર્થ ભેદ નથી. માટે આવું આ પ્રાતિભજ્ઞાન કહેવામાં કોઈ દોષ નથી.

અધ્યાત્મોપનિષદ્માં પૂ. યશોવિજયજી મ.શ્રીએ કહ્યું છે કે-

યોગજાદષ્ટિજનિતઃ, સ તુ પ્રાતિભસંજિતઃ ।
સન્ધ્યેવ દિન-રાત્રિભ્યાં, કેવલશ્રુતયોઃ પૃથક્ ॥

ઈચ્છાયોગ અને શાસ્ત્રયોગના ગાઢ સંસ્કારોથી ઉત્પન્ન થયેલ એવા વિશિષ્ટ અદષ્ટ (ક્ષયોપશમ) જન્ય પ્રાતિભ સંજ્ઞાવાળો જે બોધ છે તે રાત્રિ અને દિવસથી સન્ધ્યા જેમ ભિન્ન છે તેમ શ્રુતજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનથી ભિન્ન છે. ॥૮॥

સામર્થ્યયોગભેદાભિધાનાયાહ—

આ પ્રમાણે પ્રાતિભજ્ઞાનયુક્ત સામર્થ્યયોગની સિદ્ધિ કરીને હવે આ સામર્થ્યયોગના ભેદો કહેવા માટે ગ્રંથકાર કહે છે-

દ્વિધાયં ધર્મસન્ન્યાસ, યોગસન્ન્યાસસંજિતઃ ।
ક્ષાયોપશમિકા ધર્મા, યોગાઃ કાયાદિકર્મ તુ ॥ ૧ ॥

ગાથાર્થ = આ સામર્થ્યયોગ (૧) ધર્મસન્ન્યાસ, અને (૨) યોગસન્ન્યાસ એવા નામોથી બે ભેદવાળો છે. અહીં ક્ષાયોપશમિક ભાવોના ભેદો એ ધર્મ સમજવા. અને કાયાદિ ત્રણની ક્રિયા એ યોગ સમજવા ॥૮॥

ટીકા - “દ્વિધા”-દ્વિપ્રકારઃ, અયં સામર્થ્યયોગઃ । કથમિત્યાહ-
“ધર્મસન્ન્યાસયોગ-સન્ન્યાસસંજિતઃ” ઇતિ । ધર્મસન્ન્યાસસંજ્ઞા સંજાતાઽસ્યેતિ ધર્મસન્ન્યાસસંજિતઃ, “તારકાદિભ્યો ઇતચ્” । एवं યોગસન્ન્યાસસંજ્ઞા સંજાતાઽસ્યેતિ યોગસન્ન્યાસસંજિતઃ । સંજ્ઞા ચેહ “તથા સંજ્ઞાયત” ઇતિ કૃત્વા, સા તત્સ્વરૂપમેવ ગૃહ્યતે । ક એતે ધર્માઃ, કે વા યોગા ? ઇત્યાહ-“ક્ષાયોપશમિકા ધર્મા”-ક્ષયોપશમનિર્વૃત્તાઃ ક્ષાન્ત્યાદયઃ, “યોગાઃ કાયાદિકર્મ તુ”-યોગાઃ પુનઃ કાયાદિ-વ્યાપારાઃ કાયોત્સર્ગકરણાદયઃ (ઇતિ) ॥૧ ॥

વિવેચન :- આ સામર્થ્યયોગ દ્વિધા છે અર્થાત્ બે પ્રકારનો છે. (૧) ધર્મસન્ન્યાસ એવી સંજ્ઞાવાળો, અને (૨) યોગસન્ન્યાસ એવી સંજ્ઞાવાળો, બન્ને શબ્દોની સંસ્કૃતભાષાને અનુસારે વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે. ધર્મસન્ન્યાસ-સંજ્ઞા સજ્ઞાતાઽસ્ય ઇતિ=ધર્મનો સન્ન્યાસ (ત્યાગ) એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ છે (ઉત્પન્ન થઈ છે) જે યોગને તે યોગ ધર્મસન્ન્યાસસંજ્ઞિત, એવી જ રીતે યોગસન્ન્યાસ-સંજ્ઞા સજ્ઞાતા અસ્ય ઇતિ યોગનો સન્ન્યાસ (ત્યાગ) એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ છે જેને તે યોગસન્ન્યાસસંજ્ઞિત, આ બન્ને વ્યુત્પત્તિમાં સંજ્ઞા શબ્દથી સજ્ઞાત અર્થમાં તારકાદિભ્ય ઇતચ્ (પાણિની વ્યાકરણ)થી ઇતચ્ પ્રત્યય થયો છે. અને સંજ્ઞા શબ્દના આ નો લોપ થઈ અંદર ઇત પ્રત્યય મળેલ છે. બન્ને પ્રકારના સામર્થ્યયોગમાં વપરાયેલ જે સંજ્ઞા શબ્દ છે તે જ્ઞાનવાચક છે. તથા સંજ્ઞાયતે ઇતિ સંજ્ઞા તે તે રૂપે જે જણાય અર્થાત્ જે જે વસ્તુ જે જે નામવાળી હોય છે તે તે વસ્તુ તે તે સ્વરૂપે જણાય છે. તેથી વસ્તુના સ્વરૂપને જણાવનારા જ્ઞાનને “સંજ્ઞા” કહેવાય છે. અહીં પણ ધર્મસન્ન્યાસ અને યોગસન્ન્યાસ આ સંજ્ઞા આ જ અર્થમાં વપરાયેલ છે.

અહીં ધર્મસન્ન્યાસ શબ્દમાં ધર્મ એટલે શું ? અને સન્ન્યાસ એટલે શું ? એવી જ રીતે યોગસન્ન્યાસ શબ્દમાં યોગ એટલે શું ? અને સન્ન્યાસ એટલે શું ? તે સ્પષ્ટ કરે છે કે-

ધર્મ એટલે જ્ઞાનાવરણીયાદિ ચાર ઘાતીકર્મોના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થતા મતિજ્ઞાનાદિ ચાર જ્ઞાનો, ચક્ષુર્દર્શનાદિ ત્રણ દર્શનો, મોહનીયકર્મના ક્ષાયોપશમિક ભાવવાળા ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, સંતોષ આદિ ગુણો તથા ક્ષાયોપશમિક ભાવની દાનાદિ પાંચ લબ્ધિ ઇત્યાદિ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર આદિ ગ્રંથોમાં જણાવેલા જે ૧૮ ભેદો છે. તે ધર્મો અહીં જાણવા.

સન્ન્યાસ એટલે ત્યાગ કરવો, દૂરથી ફેંકી દેવું. સમ્ અને નિ ઉપસર્ગપૂર્વક અસ્ (ગણ-૪ અર્થ-ફેંકવું) ધાતુથી ભાવમાં અ પ્રત્યય લાગી અસ્ ના અ ની વૃદ્ધિ થઈને સન્ન્યાસ શબ્દ બનેલ છે.

યોગ= કાયાદિની જે ક્રિયા, કાયાદિના જે વ્યાપારો, જેમકે આહાર-નિહાર-વિહારાદિ કરવાં, કાયોત્સર્ગ કરવો તે કાયયોગ, ધર્મોપદેશ આપવો તે વચનયોગ, દૂર દેશથી જ્ઞાનીઓ પ્રશ્ન પૂછે તેનો મનથી ઉત્તર આપવો તે મનોયોગ ઇત્યાદિ. કાયા-વચન અને મનની જે પ્રવૃત્તિ, તે યોગ સમજવો.

ક્ષયોપશમ એટલે ઉદ્દિતકર્મના રસને તીવ્રમાંથી મંદ કરી ભોગવી ક્ષય કરવો તે ક્ષય અને તે કાળે અનુદિત કર્મ ઉદીરણા આદિના બળે ઉદયમાં આવી શકે તેમ છે. તેને ત્યાંજ દબાવવું અર્થાત્ ઉદયમાં ન આવે એવી સ્થિતિમાં મૂકવું તે ઉપશમ. એમ ક્ષય તથા ઉપશમ બન્ને જ્યાં સાથે છે તે ક્ષયોપશમ.

હવે ભાવાર્થ વિચારીએ-જ્ઞાનાવરણીયાદિ ચાર ઘાતીકર્મો જેવા પ્રકારના તીવ્ર રસે બાંધ્યાં હોય છે. તેવા પ્રકારના તીવ્ર રસે ઉદયમાં આવે અને તેવા તીવ્રરસે ભોગવાય તે **ઔદયિકભાવ** કહેવાય છે. તે કાલે પૂર્વબદ્ધ કર્મોના તીવ્રરસનો ઉદય હોવાથી આત્માના ગુણો આવૃત થઈ જાય છે. અને પ્રતિસ્પર્ધી વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. જે વિકારો નવાં કર્મો બંધાવે છે અને દીર્ઘ સંસારને વધારે છે. જેમ કે અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિકષાયો, વિષયવાસના આદિ આ ઔદયિકભાવ છે. આ ઔદયિકભાવ એ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. વિભાવદશા છે. આત્માના સ્વરૂપને રોકનારા દુર્ગુણો છે. ત્યજવા લાયક છે. તેથી તેને દૂર કરવા સત્સંગ, સ્વાધ્યાય, સંવેગ-નિર્વેદ પરિણામવાળા મુનિઓનું વ્યાખ્યાન-શ્રવણ, શાસ્ત્રાભ્યાસ, પ્રભુ- પ્રતિમાનાં દર્શન-વંદન-પૂજનનો યોગ. ઇત્યાદિ શુભ આલંબનો દ્વારા ઉદિતકર્મોમાં રહેલો જે તીવ્રરસ છે તેને હણીને મંદ કરવામાં આવે કે. જેથી તે કર્મો ઉદિત થવા છતાં આત્માના ગુણોને આવૃત કરવા સમર્થ થતાં નથી. માત્ર ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોમાં દોષો-કલંકો અતિચારો લાવવા જેટલી જ શક્તિવાળાં રહે છે. તેને ક્ષયોપશમ ભાવ કહેવાય છે. જ્ઞાનાવરણીય આદિ ચારે ઘાતીકર્મોના ક્ષયોપશમથી અનુક્રમે મતિ આદિ ચાર જ્ઞાનો, ચક્ષુદર્શન આદિ ત્રણ દર્શનો, સમ્યક્ત્વ, ક્ષમા, માર્દવતા, આર્જવતા, સંતોષ અને દાનાદિ પાંચ લબ્ધિઓ વગેરે ગુણો અંશતઃ આ આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ઈચ્છાયોગ અને શાસ્ત્રયોગથી આટલો લાભ તો અવશ્ય થાય જ છે કે જે ગુણો કર્મોના ઉદયથી આવૃત છે તે ગુણો કર્મોનો ક્ષયોપશમ થવા દ્વારા પ્રગટ થાય છે. પરંતુ તેમાં પણ હજુ ભય તો છે જ, કારણ કે મંદરસવાળાં પણ કર્મોનો ઉદય ચાલુ હોવાથી અતિચારો અને દોષો તો લાગે જ છે. વળી કર્મને મંદરસવાળાં કરવામાં જો પ્રમાદ આવી જાય અને તીવ્રરસવાળાં (જેવાં પ્રથમ હતાં તેવાં) ઉદયમાં આવી જાય તો પ્રાપ્તગુણો પણ પાછા આવૃત થઈ જાય. ઔદયિકભાવ કરતાં ક્ષયોપશમભાવ અવશ્ય સારો, કારણ કે અંશતઃ ગુણો પ્રગટે છે. પરંતુ ક્ષયોપશમભાવ પણ ભયમુક્ત તો નથી જ. ક્ષયોપશમકાલે પણ મંદ રસોદયવાળું કર્મ પ્રાપ્તગુણોમાં કાંટા-કાંકરા તો ઉછાળે જ. અને આ ગુણો ક્યારે આવૃત થઈ જાય તે કંઈ કહી શકાય નહીં. તેથી મંદરસવાળાં અર્થાત્ ક્ષયોપશમભાવવાળાં એવાં પણ આ કર્મ જો મૂળથી જ નાશ (ક્ષય) કરવામાં આવે તો જ આ આપત્તિ=ભય દૂર થાય. તેટલા માટે જ ચારે ઘાતીકર્મોના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાન-દર્શન-સમ્યક્ત્વ-ક્ષમા- નમ્રતા-દાનાદિ લબ્ધિ આદિ જે ગુણો છે તે ગુણો ગુણો હોવા છતાં પણ ભયમુક્ત કે દોષ મુક્ત તો નથી જ. તેથી ક્ષયોપશમભાવના ગુણો રૂપ જે ધર્મો છે તે ધર્મોનો આ સામર્થ્યયોગના બળે આ જીવ સન્ન્યાસ=ત્યાગ કરે છે. કારણ કે તીવ્ર કે મંદ કોઈ પણ પ્રકારના રસવાળાં ચાર

ઘાતીકર્મોનો ક્ષપકશ્રેણિમાં ૮ થી ૧૨ ગુણસ્થાનકમાં વર્તતો જીવ સંપૂર્ણપણે નાશ જ કરતો જાય છે. જેથી ચારે ઘાતીકર્મોના મંદ ઉદયજન્ય પણ અતિચાર્યુક્ત અને ભયયુક્ત ગુણો રૂપ જે ક્ષાયોપશમિક ધર્મો હતા, તે નાશ પામી જાય છે. તેનું જ નામ ધર્મસન્ન્યાસયોગ કહેવાય છે. અને તે ગુણો જવાથી આત્મા નિર્ગુણ-કે નિર્ધર્મી થતો નથી. પરંતુ નિરતિચાર અને નિર્દોષ ગુણોવાળો આત્મા બને છે. જેને શાસ્ત્રોમાં ક્ષાયિકભાવ કહેવાય છે અને ક્ષયોપશમભાવ કરતાં ક્ષાયિકભાવ સદા શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે તેમાં કર્મ સર્વથા નષ્ટ થવાથી સંપૂર્ણતયા ભયમુક્ત ગુણો (ધર્મો)નો આવિર્ભાવ થાય છે. આ પ્રમાણે ક્ષપકશ્રેણિમાં ૮-૯-૧૦ ગુણસ્થાનકમાં પ્રથમ મોહનીયકર્મનો ક્ષય કરવાથી મોહનીયના ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયોપશમિક (ક્ષમા-નમ્રતા-સરળતા અને સંતોષ રૂપ) ચારિત્ર ધર્મોનો આ યોગી આત્મા સન્ન્યાસ (ત્યાગ) કરીને ક્ષાયિક ગુણો (ધર્મો) પ્રાપ્ત કરે છે. જે ભયમુક્ત છે અને એ જ રીતે ૧૨મા ગુણઠાણે શેષ ત્રણ ઘાતીકર્મોનો ક્ષય કરવા દ્વારા મતિ આદિ ચાર જ્ઞાન, ચક્ષુ આદિ ત્રણ દર્શન અને દાનાદિ પાંચ લબ્ધિરૂપ ક્ષાયોપશમિક ભાવના ૧૨ ધર્મોનો સન્ન્યાસ (ત્યાગ) કરવા દ્વારા ક્ષાયિક ભાવનું કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન, અને ક્ષાયિકભાવની દાનાદિ પાંચ લબ્ધિ આ જીવ પ્રાપ્ત કરે છે. જેથી જીવમાં પ્રગટ થયેલા આ ગુણો ભયમુક્ત અને દોષમુક્ત બને છે.

આ પ્રમાણે ઈચ્છાયોગ અને શાસ્ત્રયોગના બળથી ઔદયિકભાવને દૂર કરી ક્ષાયોપશમિકભાવ વધારે છે અને સામર્થ્યયોગના પ્રથમભેદ દ્વારા ક્ષપકશ્રેણિમાં ૮ થી ૧૨ ગુણસ્થાનકોમાં રહેલો આ યોગી મહાત્મા ભય અને દોષથી ભરેલા ક્ષયોપશમભાવના આ ધર્મોનો ત્યાગ કરી નિર્ભય અને નિર્દોષ એવા ક્ષાયિકભાવના ગુણધર્મો પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે ધર્મસન્ન્યાસરૂપ સામર્થ્યયોગ સમજાવ્યો.

હવે તેરમા ગુણસ્થાનકે આરૂઢ થયેલા આ વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ઘાતીકર્મોના ક્ષયવાળા હોવાથી આત્માના જ્ઞાનાદિ ચાર ગુણો તો ક્ષાયિકભાવના જ પામેલા છે. તેથી તે બાબતમાં તો નિર્ભય અને નિર્દોષ છે. પરંતુ અઘાતીકર્મોનો ઉદય હજુ ચાલુ જ છે. તે કર્મોનો ક્ષયોપશમભાવ હોતો જ નથી. અને ઉદય હોય ત્યાં સુધી આ આત્માની શુદ્ધાવસ્થા રૂપ મુક્તિ સંભવતી નથી. વળી તે અઘાતીકર્મોમાં પણ નામકર્મના ઉદયજન્ય મન-વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ રૂપ (પછી ભલે તે શુભ પ્રવૃત્તિ હોય તો પણ તે) કર્મબંધના હેતુભૂત યોગ હોવાથી કર્મોનો બંધ-આશ્રવ કરાવે જ છે. અને જ્યાં સુધી આશ્રવ હોય ત્યાં સુધી મુક્તિ થતી નથી. તે માટે આ મહાત્મા હવે મન-વચન અને કાયાની (શુભ) પ્રવૃત્તિ રૂપ પણ જે યોગ છે તેનો સન્ન્યાસ = નિરોધ કરે છે. એવો અપૂર્વ સામર્થ્યયોગ ફોરવે છે કે જેનાથી આહાર-નિહાર અને વિહારરૂપ કાયયોગ, ધર્મદેશના આપવા રૂપ વચનયોગ અને

મનથી પ્રત્યુત્તર આપવા રૂપ મનોયોગ એમ ત્રણે યોગોનો સર્વથા નિરોધ કરી અયોગી ગુણસ્થાનકને પ્રાપ્ત કરે છે એવા પ્રકારના આ સામર્થ્યયોગનું નામ યોગસન્ન્યાસયોગ છે. જેનું ફળ અયોગી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ છે. ત્યાં શેષ રહેલાં કર્મોને સમાપ્ત કરી આ યોગી મુક્ત થાય છે. યોગસન્ન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગ આવવાથી આત્મપ્રદેશોની ચંચલતા (અસ્થિરતા) પણ અટકી જાય છે તેથી આ આત્મા સર્વથા આશ્રવ રહિત થયો છતો અત્યંત સ્થિરાવસ્થા-શુદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૮॥

एवमेष द्विधा सामर्थ्ययोग इति यो यदा भवति तं तदाभिधातुमाह—

આ પ્રમાણે આ બન્ને પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ કહ્યો. તે બે ભેદોમાં જે યોગ જ્યારે સંભવી શકે છે. તે સમજાવતાં કહે છે કે-

द्वितीयापूर्वकरणे, प्रथमस्तात्त्विको भवेत् ।

आयोज्यकरणादूर्ध्व, द्वितीय इति तद्विदः ॥ ૧૦ ॥

ગાથાર્થ - પ્રથમ ધર્મસન્ન્યાસયોગ તાત્ત્વિકરૂપે બીજા અપૂર્વ કરણકાળે હોય છે. અને બીજો યોગસન્ન્યાસયોગ એ આયોજિકા કરણ કર્યા પછીના કાળે સર્વજ પરમાત્માને હોય છે. એમ યોગના સ્વરૂપને જાણનારા પુરુષો કહે છે. ॥ ૧૦॥

ટીકા - “દ્વિતીયાપૂર્વકરણ” ઇતિ, ગ્રન્થિભેદનિબન્ધનપ્રથમાપૂર્વકરણવ્યવચ્છેદાર્થ દ્વિતીયગ્રહણં, પ્રથમેઽધિકૃતસામર્થ્યયોગાઽસિદ્ધેઃ । અપૂર્વકરણં ત્વપૂર્વપરિણામઃ, શુભોઽનાદાવપિ ભવે તેષુ તેષુ ધર્મસ્થાનેષુ વર્તમાનસ્ય તથાઽસંજાતપૂર્વો ગ્રન્થિભેદાદિફલ ઉચ્યતે । તત્ર પ્રથમેઽસ્મિન્ ગ્રન્થિભેદઃ ફલં, અયં ચ સમ્યગ્દર્શનફલઃ, સમ્યગ્દર્શનં ચ પ્રશમાદિલિઙ્ગ આત્મપરિણામઃ । યથોક્તં - “પ્રશમસંવેગનિર્વેદાનુકમ્પાસ્તિક્યા-ભિવ્યક્તિલક્ષણં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં” (તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય-૧-૨) ઇતિ, યથા-પ્રાધાન્યમયમુપન્યાસઃ, ચારુશ્ચ પશ્ચાનુપૂર્વ્યેતિ સમયવિદઃ ।

વિવેચન :- સામર્થ્યયોગના બે ભેદ છે. (૧) ધર્મસન્ન્યાસ અને (૨) યોગસન્ન્યાસ. આ બન્ને પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ જીવને ક્યારે ક્યારે હોય તે આ ગાથામાં સમજાવે છે કે આ બેમાં પ્રથમ સામર્થ્યયોગ ધર્મસન્ન્યાસ નામનો છે કે જે તાત્ત્વિકપણે બીજા અપૂર્વકરણકાલે હોય છે. અપૂર્વકરણ આ સંસારમાં જીવને બે વાર આવે છે. એક તો અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવ ત્રણ કરણ કરવા પૂર્વક સમ્યગ્દર્શન પામે તે કાલે પહેલે ગુણઠાણે ગ્રન્થિભેદ થવામાં કારણભૂત એવું જે પ્રથમ અપૂર્વકરણ થાય છે, તે અહીં લેવાનું નથી.

તેથી તેના વ્યવસ્થેદ માટે મૂલગાથામાં “દ્વિતીય” શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કારણકે પ્રથમ અપૂર્વકરણકાલે ક્ષપકશ્રેણિના કાળ જેટલી વિશુદ્ધિ ન સંભવતી હોવાથી પ્રસ્તુત એવો આ સામર્થ્યયોગ પણ સંભવતો નથી. બીજું અપૂર્વકરણ શ્રેણિકાલે સંભવે છે. તેમાં પણ ક્ષપકશ્રેણિ કાલે જ આ સામર્થ્યયોગ પ્રગટે છે. તેથી મૂલગાથામાં દ્વિતીય શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અપૂર્વકરણ એટલે અપૂર્વ એવો શુભ આત્મપરિણામ. અનાદિકાળમાં આ જીવ તેવા તેવા પ્રકારના ધર્મસ્થાનોમાં વર્તતો હોવા છતાં કદાપિ પૂર્વે ન પ્રવર્તેલો એવો શુભ આત્મપરિણામ ક્યારેક પામી જાય છે કે જેના ફળરૂપે ગ્રન્થિભેદાદિ (આદિ શબ્દથી અનિવૃત્તિકરણ-અંતરકરણ વગેરે) કાર્ય અવશ્ય કરી શકે છે. આવા અપૂર્વકાર્યને કરવાવાળો જે શુભ આત્મપરિણામ તે અપૂર્વકરણ કહેવાય છે. અપૂર્વકરણ એ એક અદ્વિતીય “આત્મપરિણામ” જ છે. જેનું ફળ (એટલે કાર્ય) ગ્રંથિભેદ છે અને ગ્રંથિભેદનું ફળ સમ્યગ્દર્શન છે. અનાદિકાળથી આ જીવને ભારે રાગ-દ્વેષ વર્તે છે. સુખનો રાગ અને દુઃખનો દ્વેષ, અને તેના જ કારણે સુખનાં સાધનોનો રાગ, અને દુઃખનાં સાધનોનો દ્વેષ સદા વર્તે છે. તે ગાઢ છે. દુર્ભેદ છે. ઘનીભૂત છે. તે કારણથી વિશિષ્ટ વૈરાગ્યમય એવા આ અપૂર્વકરણરૂપ આત્મ-પરિણામ દ્વારા જ જીવ આ ગ્રન્થિનો ભેદ કરે છે. આ ગ્રંથિભેદ એવો થાય છે કે ફરી આ ગ્રન્થિ કદાપિ સંધાતી નથી. ફરીથી આવા સ્વરૂપવાળા રાગ-દ્વેષ આ આત્માને થતા નથી. આ આત્માને ફરીથી તેવા તીવ્રકષાયોનો ઉદય, અને તીવ્રકર્મોનો બંધ કદાપિ થતો નથી. આ ગ્રન્થિભેદ એ જ મુક્તિના બીજભૂત સમ્યગ્દર્શનનું અવન્ધ્ય કારણ બને છે. ગ્રન્થિભેદ થયા પછી સમ્યગ્દર્શન અવશ્ય થાય જ છે અને તેના વડે જગત્ના પદાર્થોનું યથાર્થરુચિ સ્વરૂપ જ્ઞાન પણ થાય છે, અને તેનાથી તે જીવને પરમ આનંદ (આહ્લાદ) પ્રગટ થાય છે. જેમ ચક્ષુર્વિહીન પુરુષને ચક્ષુ પ્રાપ્ત થતાં, અને રોગવ્યાપ્તદેહવાળાને નિરોગિતા પ્રાપ્ત થતાં જે અપૂર્વ આનંદ પ્રસરે છે, તેવો અપૂર્વ આનંદ આ આત્માને અપૂર્વકરણ દ્વારા ગ્રન્થિભેદ કરવાથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિકાળે થાય છે.

આ સમ્યગ્દર્શન (મુક્તિબીજ) આવવાથી આત્મામાં પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિકતા ગુણો પ્રગટે છે. આ ગુણો એ સમ્યગ્દર્શનનાં લિંગો (ચિહ્નો) છે. એટલે પ્રશમાદિ પાંચ લિંગો દ્વારા જણાતો પરમાત્માએ પ્રકાશિત કરેલ તત્ત્વો ઉપરની યથાર્થ રુચિરૂપ જે આત્મપરિણામ એ જ સમ્યગ્દર્શન છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરના સ્વોપજ્ઞભાષ્યમાં પૂ. શ્રીઉમાસ્વાતિજીએ કહ્યું છે કે પ્રશમાદિભાવોની અભિવ્યક્તિ (આવિર્ભાવ-પ્રગટતા) થવી એ જેનું લક્ષણ છે. એવી તત્ત્વભૂત પદાર્થોની રુચિ (રુચિરૂપ જે આત્મપરિણામ) તે જ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. આ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી આ આત્માને અવર્ણનીય આનંદ પ્રસરે છે. આત્મસ્વરૂપની અપૂર્વ અનુભૂતિ થાય છે. અને તેનાથી સંસાર નિશ્ચિતરૂપે સીમિત થાય છે.

- (૧) પ્રશમ = કષાયોની ઉપશાન્તિ, અપરાધી પ્રત્યે પણ અવૈરભાવ.
- (૨) સંવેગ = મોક્ષાભિલાષ. ભુખ્યા અને થાકેલા બ્રાહ્મણને આપેલા ઘેબરના ભોજનથી પણ મુક્તિની અધિક અભિલાષા.
- (૩) નિર્વેદ = સંસારનાં સુખોને પણ બંધન સમજી તેનાથી ઉદ્દેગ.
- (૪) અનુકંપા = સ્વદયા અને પરદયા, જીવોનાં બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બન્ને પ્રકારનાં દુઃખો દૂર કરવાની મનોવૃત્તિ.
- (૫) આસ્તિકતા = વીતરાગ-સર્વજ્ઞ પરમાત્માઓએ જે કંઈ કહ્યું છે તે તેમજ છે. અલ્પ પણ અન્યથા નથી એવો દૃઢ વિશ્વાસ.

જેમ પર્વતની ખીણમાં આગ પ્રસરી હોય તો તેને જણાવનાર તેમાંથી જ જન્મેલો ધૂમ લોકોને આકાશમાં દેખાય છે. તેથી તે તેનું લિંગ (લક્ષણ) છે. તેવી જ રીતે આત્મામાં સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થયું હોય તો તેનાથી જ પ્રાપ્ત થયેલા ભાવો એ સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણો છે. સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિની નિશાની રૂપ છે.

યથાપ્રાધાન્યમયમુપન્યાસઃ ચારુશ્ચ પશ્ચાનુપૂર્વ્યેતિ સમયવિદઃ=પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિકતા આ પાંચલક્ષણોનો આ ઉપન્યાસ (ક્રમસર કથન) જે રીતે પ્રધાન છે. તે રીતે કરેલ છે. એટલે કે પાંચે લક્ષણોમાં “પ્રશમ” એ સૌથી વધુ પ્રધાન છે કારણ કે અન્તે પ્રશમભાવ જ વીતરાગતા રૂપે પરિણામ પામે છે. તથા પ્રશમભાવ જ અંતે ઉપાદેય છે. તેથી સૌથી વધુ પ્રધાન હોવાથી તેનું પ્રથમ કથન છે. તેના પછી શેષ ચારમાં સંવેગ પ્રધાન છે. તેથી તેનું બીજા નંબરે કથન છે. ત્યારબાદ શેષ ત્રણમાં નિર્વેદ પ્રધાન છે. એમ અનુકંપા અને આસ્તિકતા પણ શેષ શેષમાં પ્રધાન છે એમ સમજવું.

પરંતુ આ લક્ષણોની પ્રાપ્તિ પશ્ચાનુપૂર્વીએ થાય છે સૌથી પ્રથમ આસ્તિકતા લક્ષણ આવે છે. આસ્તિકતા આવવાથી સ્વ-પરની દ્રવ્ય-ભાવ કરુણા આવે છે. તેનાથી નિર્વેદ આવે છે. સંસાર ઉપર નિર્વેદ આવવાથી મોક્ષાભિલાષરૂપ સંવેગ પ્રગટે છે. અને નિર્વેદ તથા સંવેગ આવવાથી તત્ત્વ સમજાતાં અને કષાયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થતાં પ્રશમગુણ પ્રગટે છે. આ રીતે પ્રાપ્તિક્રમને આશ્રયી પશ્ચાનુપૂર્વીએ આ વ્યવસ્થા છે. આ વ્યવસ્થા વ્યવસ્થિત હોવાથી ચારૂ (સુંદર) છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રકારો જણાવે છે.

આ પાંચ લક્ષણો વાળો આત્મપરિણામ એ જ અનુપમ મુક્તિબીજ રૂપ “સમ્યગ્દર્શન” છે જે ગ્રન્થિભેદજન્ય છે. અને ગ્રન્થિભેદ પ્રથમાપૂર્વકરણજન્ય છે. આવા પ્રકારના સમ્યગ્દર્શન-કાળે કષાયોના ઉદયની તીવ્રતાને બદલે મંદતા થાય છે. એટલે

વિપાકોદયને બદલે પ્રદેશોદય થાય છે. ઉપશમ સમ્યક્ત્વકાળે ચાર અનંતાનુબંધીનો ક્ષયોપશમ હોય છે. અને અંતર્મુહૂર્ત બાદ ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વકાળે મિથ્યાત્વમોહનીયનો પણ ક્ષયોપશમ (પ્રદેશોદય) થાય છે. આ મંદ એવો પણ કષાયોદય હોવાથી આ સમ્યગ્દર્શન નિરતિચાર તો નથી જ.

હવે આપણે બીજા અપૂર્વકરણ વિષે વિચારીએ-

દ્વિતીયે ત્વસ્મિંસ્તથાવિધકર્મસ્થિતેસ્તથાવિધસજ્જ્યેયસાગરોપમાતિક્રમભાવિનિ
“પ્રથમસ્તાત્ત્વિકો ભવેત્” ઇતિ, “પ્રથમઃ પારમાર્થિકો ભવેત્, ક્ષપકશ્રેણિયોગિનઃ
ક્ષાયો-પશમિક્ષાન્ત્યાદિધર્મનિવૃત્તેઃ, અતોઽયમિત્યમુપન્યાસ ઇતિ । અતાત્ત્વિકસ્તુ
પ્રવ્રજ્યાકાલેઽપિ ભવતિ, પ્રવૃત્તિલક્ષણધર્મસન્યાસાયાઃ પ્રવ્રજ્યાયાઃ જ્ઞાનયોગપ્રતિપત્તિ-
રૂપત્વાત્ । અત એવાસ્યા ભવવિરક્ત એવાધિકાર્યુક્તઃ, યથોક્તમ્-”

પ્રથમ અપૂર્વકરણકાલે આયુષ્ય વિના શેષ ૭ કર્મોની સ્થિતિ તૂટીને અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ થયેલી જ છે. તથાવિધકર્મસ્થિતેઃ= તેવા પ્રકારની અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ બનેલી તે કર્મ સ્થિતિ થકી તેવા પ્રકારનાં સંખ્યાતાં સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિનો ઘાત (અતિક્રમ) થયે છે તે જ આવનારા એવા બીજા અપૂર્વકરણકાલે (ક્ષપકશ્રેણિગત આઠમા ગુણસ્થાનકાદિવાળા કાળે) સામર્થ્યયોગનો જે પ્રથમભેદ= ધર્મસંન્યાસયોગ હોય છે તે તાત્ત્વિક=પારમાર્થિક પણે પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે ક્ષપકશ્રેણિગત મહાત્મા યોગી પુરુષને ક્ષાયોપશમિકભાવવાળા (મંદરસોદયવાળા) પણ કર્મોદયસાપેક્ષ એવા ક્ષમાદિ ધર્મોની પણ નિવૃત્તિ કરીને મંદ કે તીવ્ર કોઈ પણ પ્રકારના કર્મોદયની અપેક્ષા વિનાના સર્વથા મૂળમાત્રથી કર્મોના નાશથી જન્ય એવા ક્ષાયિકભાવવાળા, ભાવિમાં કદાપિ પતન પામવાના ભયથી મુક્ત અને સર્વથા નિરતિચાર એવા ક્ષમાદિ આત્મગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે. અતઃ અયમિત્યમુપન્યાસઃ- આ કારણથી જ આ રીતે આ ઉપન્યાસ (ક્રમ) જણાવ્યો છે. અર્થાત્ પ્રથમાપૂર્વકરણકાલે ગ્રંથિભેદ અને સમ્યગ્દર્શન થાય છે. પરંતુ ઈચ્છાયોગ અને શાસ્ત્રયોગથી પર એવો સામર્થ્યયોગ તે કાળે પ્રગટ થતો નથી. માત્ર સમ્યગ્દર્શન આવવાથી ઈચ્છાયોગ અને શાસ્ત્રયોગ પ્રગટી શકે છે. પરંતુ સામર્થ્યયોગ તે કાળે પ્રગટી શકતો નથી. તેથી પ્રથમના ૪ થી ૭ ગુણસ્થાનક સુધી ઈચ્છાયોગ અને શાસ્ત્રયોગ હોય છે. અને ૮ થી ૧૨માં સામર્થ્યયોગ હોય છે. માટે આ ક્રમ કહ્યો છે.

પ્રશ્ન :- ચારથી સાત ગુણસ્થાનકે જો ઈચ્છાયોગ અને શાસ્ત્રયોગ હોય છે એમ કહ્યો છે તો છઠ્ઠા-સાતમે ગુણસ્થાનકે આરંભ-સમારંભવાળાં જે ધર્મકાર્યો જેવાં કે પ્રભુપૂજા-

સાધર્મિકવાત્સલ્ય, પૌદ્ગલિકદાન, દ્રવ્ય અનુકંપા આદિ ધર્મયોગોનો સંન્યાસ(ત્યાગ) પણ હોય છે. તેથી છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનકે પણ ધર્મસંન્યાસ નામવાળો સામર્થ્યયોગ કહેવો જોઈએ. શા માટે ક્ષપકશ્રેણિગત દ્વિતીયાપૂર્વકરણ નામના આઠમા ગુણસ્થાનકથી ધર્મસંન્યાસયોગ જણાવો છો ?

ઉત્તર :- સામર્થ્યયોગના ધર્મસંન્યાસ અને યોગ સંન્યાસ નામના બે ભેદો પૈકીનો “ધર્મસંન્યાસ” નામનો જે પ્રથમ ભેદ છે. તે બે પ્રકારનો હોય છે. (૧) તાત્ત્વિક અને (૨) અતાત્ત્વિક. છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનકે (અને પાંચમા ગુણસ્થાનકે અંશમાત્રથી) જો કે ધર્મ સંન્યાસ યોગ અવશ્ય હોય છે. પરંતુ તે અતાત્ત્વિક છે. અને ક્ષપકશ્રેણિગત દ્વિતીયાપૂર્વકરણ કાલે જે ધર્મસંન્યાસ યોગ થાય છે. તે તાત્ત્વિક છે.

જેમાં તીવ્ર કે મંદ એમ બન્ને પ્રકારના કર્મોનો ઉદય અટકી ગયો છે. ક્ષાયોપશમિકભાવો નિવર્ત્યમાન છે. જેમાં અતિચાર કે પતનના ભયો નથી. જે ક્ષાયિકભાવ રૂપે પ્રગટ થઈ રહ્યો છે. એવો ધર્મસંન્યાસ નામનો જે સામર્થ્યયોગ છે. એ જ સાચો, તાત્ત્વિક, પારમાર્થિક યથાર્થ, અનૌપચારિક, અને પ્રધાનયોગ કહેવાય છે. આવો પ્રધાન-તાત્ત્વિક સામર્થ્યયોગ અપૂર્વકરણકાલે ક્ષપકશ્રેણિમાં પ્રારંભાય છે. પરંતુ અતાત્ત્વિક (ઔપચારિક) સામર્થ્યયોગ પ્રવ્રજ્યાકાલે પણ (છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનકે પણ) હોય છે. કારણકે આરંભયુક્ત એવાં પ્રભુ પૂજાદિ શુભ ધર્માનુષ્ઠાનોમાં “પ્રવૃત્તિ” રૂપ ધર્મોના સંન્યાસાત્મક (ત્યાગમય) પ્રવ્રજ્યા છે. અને એવા પ્રકારના જ્ઞાનયોગની પ્રાપ્તિરૂપ પ્રવ્રજ્યા છે. પ્રવ્રજ્યા શબ્દમાં પ્ર ઉપસર્ગ અને વ્રજ્ ધાતુ છે. આરંભ-સમારંભ રૂપ પાપોમાંથી નીકળીને પ્રકૃષ્ટ રીતે જ્ઞાનયોગ અને ચરણયોગમાં જે વ્રજન (ગમન) કરવું તે જ પ્રવ્રજ્યા કહેવાય છે. એટલે આ પ્રવ્રજ્યા આરંભ-સમારંભવાળા ધર્મકાર્યોની પ્રવૃત્તિના સંન્યાસ સ્વરૂપ છે. તેથી પ્રવ્રજ્યાકાળે પણ પ્રભુ-પ્રતિમાની પૂજા, સાધર્મિકવાત્સલ્ય, દ્રવ્યાનુકંપા, પુદ્ગલવિષયકદાન, ઇત્યાદિ શુભકાર્ય રૂપ ધર્મપ્રવૃત્તિનો સંન્યાસ (ત્યાગ) હોય જ છે. તથાપિ તે ધર્મસંન્યાસ ક્ષયોપશમભાવવાળો છે. ભાવિના પતનના ભયોવાળો છે. વર્તમાનકાલમાં સાતિચાર છે. મંદ કર્મોદયજન્ય છે. કર્મોના ઉદયની અપેક્ષાવાળો છે. માટે તાત્ત્વિક નથી. ઔપચારિક છે. ગૌણ છે. અપ્રધાન છે. તેના વ્યવચ્છેદ માટે જ “તાત્ત્વિક” શબ્દ મૂલગાથામાં કહેલ છે.

પ્રવ્રજ્યાકાલે આરંભ-સમારંભવાળી ધર્મપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ છે. જ્ઞાનયોગની પ્રતિપત્તિ કરવાની છે. પ્રવ્રજિત થયેલા મહાત્માઓ જેમ સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓના ત્યાગી છે. તેમ આરંભ-સમારંભવાળી ધર્મપ્રવૃત્તિઓના પણ અવશ્ય ત્યાગી છે. પરંતુ એટલામાત્રથી અટકી જવાનું નથી. સતત જ્ઞાનમાર્ગની ઉપાસના આદરવાની છે. જૈન આગમશાસ્ત્રોનો, અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનો, અને યોગશાસ્ત્રોનો સુંદર અને પરિપક્વ અભ્યાસ કરવો, કરાવવો એ

જ આ પ્રવ્રજ્યાવાળા જીવનનું કર્તવ્ય છે. જેનાથી આ આત્મા તીવ્રાતિતીવ્ર વૈરાગ્યવાળો બનતો જાય. ઠરેલ-ગંભીર-શાન્ત અને ઉદાત્ત થતો જાય, જ્ઞાનમાર્ગની સતત ઉપાસના એ જ ચારિત્રમાર્ગનું પરમ કર્તવ્ય છે. ઘણી વખત આ જીવ પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારીને પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માની, જ્ઞાનની ઉપાસના છોડી, બાહ્યભાવોમાં ઘણો જ રાચ્યો માચ્યો થઈ જાય છે. માન-પાન-પ્રતિષ્ઠા મોટાઈ અને બાહ્યવ્યવહારોની ચમકમાં ઢસડાઈ જાય છે. જે ભાવથી પતનનું કારણ બને છે. જ્ઞાનાદિ ગુણોની ઉપાસના વિના સાધુવેષ એ જૈનશાસનનો વિડંબક બની જાય છે. માટે જ પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી મ. ટકોર કરતાં જણાવે છે કે આ માર્ગ જ્ઞાનયોગની પ્રતિપત્તિરૂપ છે. પૂર્ણ વૈરાગ્યવાસિત આત્મા જ જ્ઞાનયોગમાં લીન રહી શકે. આ કારણથી અસ્યા:= આ પ્રવ્રજ્યાના અધિકારી ભવવિરક્ત આત્મા જ છે. જે જે આત્માઓ માનાદિ કષાયોથી યુક્ત છે તેને આ સંયમ પારમાર્થિકપણે છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિનો હેતુ થતો નથી. પરમપદ કે નિર્જરાનો હેતુ બનતો નથી. તેથી ભવથી વિરક્ત જીવ જ આ પ્રવ્રજ્યાને યોગ્ય ગણાય છે.

પ્રશ્ન :- પ્રવ્રજ્યા લેવાની ઈચ્છાવાળા માટે શાસ્ત્રોમાં શું કંઈ યોગ્યતા વર્ણવેલી છે ? કે ઈચ્છામાત્ર થાય એટલે પ્રવ્રજ્યા લઈ શકાય અને આપી શકાય ?

ઉત્તર :- હા. જૈન આગમશાસ્ત્રોમાં પ્રવ્રજ્યાના અર્થી જીવોની યોગ્યતાને સૂચવતાં ૧૬ લક્ષણો જણાવ્યાં છે. તે ૧૬ લક્ષણોનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે-

અથ પ્રવ્રજ્યાર્હ:- (૧) આર્યદેશોત્પન્નઃ, (૨) વિશિષ્ટજાતિકુલાન્વિતઃ, (૩) ક્ષીણપ્રાયકર્મમલઃ, (૪) તત એવ નિર્મલબુદ્ધિઃ, (૫) “દુર્લભં માનુષ્યં, જન્મમરણ-નિમિત્તં, સમ્પદશ્ચપલાઃ, વિષયા દુઃખહેતવઃ, સંયોગે વિયોગઃ, પ્રતિક્ષણં મરણં, દારુણો વિપાકઃ” इत्यवगतसंसारनैर्गुण्यः, (૬) તત એવ તદ્વિરક્તઃ, (૭) પ્રતનુકષાયઃ, (૮) અલ્પહાસ્યાદિઃ, (૯) કૃતઙ્ગઃ, (૧૦) વિનીતઃ, (૧૧) પ્રાગપિ રાજામત્યપૌરજનબહુમતઃ, (૧૨) અદ્રોહકારી, (૧૩) કલ્યાણાઙ્ગઃ, (૧૪) શ્રાદ્ધઃ, (૧૫) સ્થિરઃ, (૧૬) સમુપસંપન્નશ્ચ ઇતિ” । न ह्यनीदृशो ज्ञानयोगमाराधयति, न चेदृशो नाराधयतीति भावनीयम् । सर्वज्ञवचनमागमः, तन्नायमनिरूपितार्थ इति ।

પ્રવ્રજ્યાને યોગ્ય આત્માનાં ૧૬ લક્ષણો (ગુણો) શાસ્ત્રોમાં કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે.

- (૧) આર્યદેશમાં જન્મ પામેલ. જેના લીધે જન્મથી જ લોહીમાં ધર્મના સંસ્કાર હોય.
- (૨) વિશિષ્ટ જ્ઞાતિ અને કુલથી યુક્ત. ઉચ્ચકુલ અને ઉચ્ચજાતિ એ જન્મથી જ ઉચ્ચ સંસ્કારોનું બીજ છે. કુલીન અને ઉચ્ચ જાતિવાળા આત્માને કદાચ તીવ્રકર્મોદય આવે

તો પણ લજ્જા આદિના કારણે સંયમમાં સ્થિર થઈ જાય છે. સંસ્કારી દેશમાં અને સંસ્કારી જ્ઞાતિ-કૂળમાં ગળથુથીથી જ ઉત્તમસંસ્કારો લોહીના કણકણમાં વણાયેલા હોય છે. કે જે સ્વીકૃત પ્રતિજ્ઞાથી ભ્રષ્ટ થતાં અટકાવે છે.

- (૩) પ્રાયઃ ક્ષીણ થયો છે કર્મ મેલ જેમનો એવો જીવ. અર્થાત્ લઘુકર્મી, મંદકર્મી જીવ.
- (૪) ક્ષીણપ્રાયઃકર્મી હોવાથી જ નિર્મળબુદ્ધિવાળો અને લઘુકર્મવાળો બનવાથી જ ભવસુખ, વિષયવાસના અને કષાયોવાળી મતિ નિવૃત્ત થઈ છે જીવ. જેની એવો.
- (૫) જે મહાત્માએ નીચે મુજબ ભવની (સંસારની) નિર્ગુણતા જાણી છે તે.
  - (૧) નિગોદ-નરક-એકેન્દ્રિયાદિ અનેકભવોમાં જન્મ મરણના ફેરા ફરતાં મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ મહાદુર્લભ છે.
  - (૨) જો ચેતવામાં ન આવે તો વિવિધ પાપો કરવા વડે અનેક જન્મ અને મરણોની પરંપરા વધારવામાં આ મનુષ્યજન્મ નિમિત્ત બની જાય છે.
  - (૩) ધન-યૌવન-ગાડી-વાડી આદિ સાંસારિક સંપત્તિઓ વાદળ વિખેરાય તેમ, અથવા વિજળીના ચમકારાની જેમ ચંચળ છે. જીવતાં જીવતાં પણ ચાલી જાય છે અથવા તેને મૂકીને આપણે જવું પડે છે.
  - (૪) પાંચે ઈન્દ્રિયો અને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ વિષયો દુઃખના જ હેતુઓ છે. ખસના રોગીને ખંજવાળની જેમ માત્ર પરિણામે પીડાકારી જ છે.
  - (૫) માતા-પિતા-પુત્ર-ધન-યૌવન આદિ સાંસારિક સુખનાં સાધનોના સંયોગો અવશ્ય વિયોગ પામનારા જ છે. શરીરપણ વિયોગ ધર્મવાળું જ છે. માત્ર તે સર્વેના સંયોગજન્ય પાપો જ સાથે આવનાર છે.
  - (૬) મૃત્યુ ક્ષણે ક્ષણે સમીપ આવી રહ્યું છે. જેમ જેમ વયમાં મોટા થઈએ તેમ તેમ જીવનમાં નાના થઈ રહ્યા છીએ. મૃત્યુ તમારું કાર્ય (પૂર્ણ) કરાયું છે કે નથી કરાયું તેની એક ક્ષણ પણ રાહ જોતું નથી.
  - (૭) આ ભવમાં કરેલા કષાયો-પાપો-આરંભ-સમારંભ આદિ દુષ્કૃત્યોના વિપાકો (પરભવમાં-નરકાદિમાં) ભયંકર દુઃખદાયી છે.

આ પ્રમાણે સતત વધતા વૈરાગ્ય વડે આ સંસારની અસારતા, તુચ્છતા-નિસ્સારતા જાણી છે જેણે એવો મહાત્મા પ્રવ્રજ્યાને યોગ્ય છે.

- (૬) ઉપર મુજબ ભવની અસારતા (તુચ્છતા) જાણવાથી જ અતિશય વિરક્ત બનેલો (વૈરાગ્યવાન્ બનેલો) આત્મા પ્રવ્રજ્યાને યોગ્ય છે.

- (૭) વૈરાગ્યની પ્રબળતાના કારણે અત્યંત પાતળા બન્યા છે કષાયો જેના એવો મહાત્મા પ્રવ્રજ્યાને યોગ્ય છે.
- (૮) કષાયોનો વિપાક ભયંકર છે એમ જાણવાથી જ જેના હાસ્યાદિ (હાસ્ય-રતિ-અરતિ-શોક વગેરે) નવ નોકષાયો મંદ=નિર્બળ થઈ ગયા છે. તે
- (૯) કૃતજ્ઞ= જે જે મહાપુરુષોએ પોતાના ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તે તે ઉપકારીના ઉપકારને બરાબર જાણનાર. જેથી ગુરુ-તથા વડિલો આદિ પ્રત્યે વિનય-વિવેક-ભક્તિ-સેવા અને વૈયાવચ્ચમાં સદા અપ્રમત્ત રહેનાર.
- (૧૦) વિનીત=વિનયગુણવાળો, નમ્રતાયુક્ત, નિરભિમાની, માનનીયપુરુષોને માન આપનારો, પોતાની લઘુતાને જાણનારો.
- (૧૧) દીક્ષા લીધા પહેલાં પણ રાજા-પ્રધાન અને પૌરજનો વડે બહુમાનને યોગ્ય. અર્થાત્ જેનું સંસારી જીવન ચોરી-વ્યભિચાર, ખુન કે દુષ્ટવ્યસનો વડે કલંકિત કે કલુષિત બન્યું નથી. અને તેથી રાજાદિ લોકો જેના પ્રત્યે સદ્ભાવ અને બહુમાનથી જુએ છે તેવો.
- (૧૨) અદ્રોહકારી = વિશ્વાસઘાત ન કરનારો, કોઈની પણ વિશ્વસનીયતાનો ભંગ ન કરનાર, વિશ્વાસઘાત કરવાના વિચારમાત્રને મહાપાપ સમજનાર, પ્રારંભથી જ વિશ્વાસઘાતનો ત્યાગી.
- (૧૩) કલ્યાણકારી છે શરીર જેનું એવો, ખામી વિનાના શરીરવાળો, સર્વ અંગોથી પરિપૂર્ણ શરીરવાળો એટલે કે લુલો, લંગડો, આંધળો, કાણો, બહેરો લકવા આદિથી પીડાતો, ઈત્યાદિ ખામીઓથી રહિત, કલ્યાણ અંગ યુક્ત.
- (૧૪) શ્રાદ્ધ :- શ્રદ્ધાવાળો, વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા પ્રત્યે, અને તેમની વાણી પ્રત્યે અમાપ શ્રદ્ધાવાળો, જેથી જીવનમાં અતિચારો ન લગાડે તેવો.
- (૧૫) સ્થિર પરિણામવાળો, પ્રાપ્ત પ્રતિજ્ઞાને વહન કરવામાં સ્થિરતાવાળો, અચલ, ચંચળતા વિનાનો, ઉપસર્ગ અને પરિષદોની સામે ધીરજવાળો.
- (૧૬) સમુપપન્ન એટલે શરણે રહેનાર, ગુરુજીના શરણને વિષે સમર્પિત થઈને રહેનાર, સામે ન બોલનાર, સામે ન થનાર, ગુરુજીની આજ્ઞાને સંપૂર્ણપણે વફાદાર રહેનાર, હૃદયથી ગુરુજીની નિકટવર્તી.

ઉપર સમજાવાયેલા ૧૬ લક્ષણો (ગુણો)વાળો આત્મા જ પ્રવ્રજ્યાનો અધિકારી છે. ન હિ અનીદ્રશો જ્ઞાનયોગમારાધયતિ = જે પ્રવ્રજ્યાર્થી કે પ્રવ્રજિત આત્મા આવો (૧૬ લક્ષણોવાળો) નથી તે પ્રવ્રજિત જીવનમાં જ્ઞાનયોગ આરાધી શક્તો નથી. કારણ કે તેનું ચિત્ત મોહમયવૃત્તિમાં અને પૌદ્ગલિક વાસનાઓમાં જ ભટકતું હોય છે. અર્થ અને કામની વાસનાઓ બહારથી ચો. ૪

ત્યજેલી હોવા છતાં અર્થ અને કામની વાસનાઓમાં જ તેનું ચિત્ત રમતું હોય છે. તેથી જ તેને અર્થવાન્ (ધનિક) અને કામવાન્ લોકો (સારૂં ગાનારા-વગાડનારા-નૃત્યકરનારા-રૂપછટા કરનારા અને સ્વાદવાળાં ભોજન બનાવનારા જ) ગમતા હોય છે. જ્ઞાન તો માથાનો દુઃખાવો લાગતો હોય છે. એટલે જો કોઈ જ્ઞાની આવે તો તે આત્મા અપ્રસન્ન બની જાય, તેની સાથે બોલવાનો કે વાર્તાલાપ કરવાનો સમય જ હોતો નથી. આવો વિષયવ્યસની જીવ જ્ઞાનયોગ આરાધી શકતો નથી. **ન ચ ईदृशो न आराधयति इति ।** અને આવા પ્રકારના ૧૬ લક્ષણોવાળો મહાત્મા જ્ઞાનયોગને નથી આરાધતો એમ નહીં અર્થાત્ આરાધે જ છે. ગુણીયલ આત્માને જ્ઞાનાદિ ગુણોની સદા તમન્ના હોય છે. માટે પ્રવ્રજ્યાના અર્થી જીવમાં આ ૧૬ ગુણો હોવા જરૂરી છે. **इति भावनीयम्=** એમ સમજવું.

ઉપર જણાવેલા ગુણોવાળો, વિશિષ્ટ વૈરાગ્યથી વાસિત હૃદયવાળો પ્રવ્રજ્યાનો અર્થી મહાત્મા પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારીને દત્તચિત્તવાળો બનીને જ્ઞાનયોગ આરાધી શકે છે. આ આગમો એ સર્વજ્ઞ પરમાત્માની વાણી છે. તેનો પરિપૂર્ણ પુરુષાર્થ સાથે જ્ઞાનાભ્યાસ કરવામાં આવે તો જ તેનો સાચો મર્મ અને અર્થ જાણી શકાય છે. આ આગમ એ કંઈ અનિરૂપિતાર્થ નથી. એટલે કે કેવલજ્ઞાનથી બરાબર જોયેલા, તપાસેલા, પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો વડે અબાધિતપણે પરીક્ષા કરાયેલા એવા અર્થોને કહેનારું આ આગમ છે. નિરૂપિત કરાયા વિનાના, મનની કલ્પના માત્રથી કલ્પેલા અર્થને કહેનાર નથી. માટે આવા જ્ઞાનયોગને સાધવા દુન્યવી ભાવોથી પર બનવું જ પડે છે. પ્રબળ પુરુષાર્થ પ્રગટ કરવો જ પડે છે. તન્મયચિત્તવાળા થવું જ પડે છે. માટે તેવો જીવ જ પ્રવ્રજ્યાને યોગ્ય જાણવો. આ પ્રમાણે દીક્ષાકાળે અને દીક્ષિત જીવનમાં છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનકે સારંભ ધર્મોનો સન્યાસ અવશ્ય છે જ. પરંતુ તે ઔપચારિક હોવાથી અતાત્વિક છે. અને આઠમા ગુણસ્થાનકથી ક્ષાયોપશમિકભાવવાળા ધર્મોનો સન્યાસ (ત્યાગ) એ વાસ્તવિક (તાત્વિક) ધર્મસંન્યાસ છે.

આ પ્રમાણે “સામર્થ્યયોગ”નો પ્રથમભેદ જે “ધર્મસંન્યાસ” યોગ તાત્વિકપણે ક્યારે હોય છે ? તે સમજાવીને હવે તેનો બીજો ભેદ “યોગસન્યાસ” નામનો યોગ ક્યારે હોય છે ? તે સમજાવે છે—

“**आयोज्यकरणादूर्ध्व**” इति आ- કેવલાભોગેનાઽચિન્ત્યવીર્યતયા “**योज्य**”= તથા તથા તત્કાલક્ષપણીયત્વેન ભવોપગ્રાહિકર્મણસ્તથાવસ્થાનભાવે “**करणं**” કૃતિરાયોજ્યકરણં શૈલેશ્યવસ્થાફલમેતત્ । અત એવાહ—“**द्वितीय इति तद्विदः**” = યોગસન્યાસસંજ્ઞિતઃ સામર્થ્યયોગઃ इति तद्विदोऽभिदधति, શૈલેશ્યવસ્થાયામસ્ય ભાવાત્ । સર્વમિદમાગમિકં વસ્તુ તથા ચૈતત્સંવાદ્યાર્ષમ્—

ઓ. ૪

કેવલજ્ઞાન પામેલા તીર્થંકર કેવલી અને અતીર્થંકર-કેવલી પોતાનું મનુષ્યભવનું શેષ આયુષ્ય આ તેરમા ગુણસ્થાનકે ધર્મદેશના આપવા દ્વારા વિહાર કરતા છતા અનુભવે છે. એમ કરતાં જ્યારે મનુષ્યાયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત માત્ર શેષ રહે ત્યારે આયોજિકાકરણ કરે છે. આ આયોજિકાકરણનું જ આવશ્યક કરણ, આવર્જિતકરણ અથવા આયોજ્ય કરણ એવાં પણ નામ છે. આ બધાં પર્યાયવાચી નામ છે.

કેવલીભગવંતો પોતાનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય ફોરવવા દ્વારા ભવોપગ્રાહી (અઘાતી વેદનીયાદિ) કર્મોને તેવા તેવા પ્રકારો વડે ખપાવવા માટે કેવલજ્ઞાન દ્વારા તે કાલે તેવા તેવા ભાવે જે પ્રયત્નવિશેષ “કરે” તેને આયોજ્યકરણ કહેવાય છે. આ=મર્યાદાપૂર્વક યોજ્ય= વીર્ય ફોરવવા દ્વારા કરણ= જે પ્રયત્નવિશેષ કરવો તે. અસાધારણ વીર્યવિશેષવડે શુભયોગોનું જે પ્રવર્તન તે આયોજિકાકરણ કહેવાય છે. દરેક કેવલીભગવંતો કેવલીસમુદ્ઘાત કરે જ એવો નિયમ નથી તેથી કરે અથવા ન પણ કરે, પરંતુ આ આયોજિકાકરણ તો અવશ્ય કરે જ છે માટે આનું બીજું નામ આવશ્યકકરણ પણ કહેવાય છે. તથા પોતાના કર્મોને ખપાવવા જાણે આત્મા પોતાના તરફ આવર્જિત = સન્મુખ કરાયો હોય એવી આ પ્રક્રિયા છે તેથી તેનું ત્રીજું નામ આવર્જિતકરણ પણ છે. પ્રત્યેક કેવલીભગવંતો આ આયોજ્યકરણ કર્યા પછી તેમાંથી કોઈક કેવલીભગવંતો (કે જેઓને આયુષ્યકર્મ અલ્પ હોય અને શેષ વેદનીયાદિ ૩ કર્મો અધિક હોય તેઓ) જ કેવલીસમુદ્ઘાત કરે છે.

જે કેવલી ભગવંતોને વેદનીયાદિ ૩ કર્મો આયુષ્યકર્મની સમાન તુલ્ય હોય છે. તે કેવલીભગવંતો કેવલીસમુદ્ઘાત કરતા નથી. પરંતુ આયોજ્યકરણ તો અવશ્ય કરે જ છે.

બલાત્કારે એકીસાથે કર્મોનો નાશ કરવો તે સમુદ્ઘાત કહેવાય છે. શરીરમાંથી આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢી પ્રથમ સમયે ઊર્ધ્વ-અધો ચૌદરાજલોક પ્રમાણ દંડ કરે છે. દ્વિતીય સમયે બે દિશામાં કપાટ રચે છે. ત્રીજા સમયમાં બાકીની બે દિશામાં મંથાન રચે છે. ચોથા સમયમાં આંતરામાં આત્મપ્રદેશો લંબાવીને લોકવ્યાપી ભગવાન બને છે. એ જ રીતે આત્મપ્રદેશોનું પાંચમા સમયે આંતરામાંથી સંહરણ, છઠ્ઠા સમયે મંથાનમાંથી સંહરણ, સાતમા સમયે કપાટમાંથી સંહરણ, અને આઠમા સમયે દંડમાંથી સંહરણ કરે છે. આવા પ્રકારની કેવલીભગવંતની અચિંત્યવીર્ય ફોરવવા દ્વારા થયેલી પ્રક્રિયા જ સંપૂર્ણ કર્મક્ષયનો હેતુ બને છે. અને શેષવેદનીયાદિ ત્રણ કર્મો આયુષ્યકર્મની સાથે સમાન થાય છે, આ કેવલી સમુદ્ઘાત કહેવાય છે. તેની પૂર્વે આયોજ્યકરણ કરે છે. અને કેવલીસમુદ્ઘાત પછી યોગનિરોધ કરે છે મન-વચન અને કાયાના યોગોને અટકાવવા-રોકવા તે યોગનિરોધ કહેવાય છે. તે યોગો વિદ્યમાન હોતે છતે સાતાવેદનીયનો આશ્રવ ચાલુ રહે છે. આશ્રવ હોય ત્યાં સુધી મુક્તિ થતી નથી. તેટલા માટે “યોગનિરોધ”

કરવો આવશ્યક છે. આ યોગોને અટકાવવા અર્થાત્ કાયાદિ યોગોનો સન્ન્યાસ (ત્યાગ) કરવો એ જ યોગસન્ન્યાસ નામનો બીજો સામર્થ્યયોગ છે. આ યોગનિરોધરૂપ સામર્થ્યયોગ એ આયોજ્યકરણ (અને કેવલીસમુદ્ઘાત) પછી જ આવે છે. અને તે યોગનિરોધ સ્વરૂપ યોગસન્ન્યાસ નામના સામર્થ્યયોગમાંથી શૈલેશી અવસ્થા સ્વરૂપ ફળ પ્રગટ થાય છે. એથી જ મૂળગાથામાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે આ યોગનિરોધ એ સામર્થ્યયોગનો બીજો ભેદ છે કે જેની “યોગસન્ન્યાસ” એવી સંજ્ઞા વર્તે છે. એમ યોગના સ્વરૂપને જાણનાર જ્ઞાનીપુરુષો કહે છે. મન-વચન અને કાયાના સૂક્ષ્મ-બાદર સર્વપ્રકારે યોગોના ત્યાગથી પ્રગટ થતું યોગસન્ન્યાસ નામનું સામર્થ્યયોગાત્મક આ અસાધારણ આત્મવીર્ય છે. કે જેના ફલસ્વરૂપે શૈલેશી અવસ્થા છે. આ પરમાત્મા મેરૂપર્વત જેવા સર્વથા નિષ્પ્રકંપ, અનાશ્રવભાવવાળા, સર્વસંવરભાવયુક્ત, અયોગી કેવલી નામે મહાયોગી બને છે. કે જેની પછી તુરત જ મુક્તિપદ પામે છે.

- (૧) પ્રથમ અપૂર્વકરણનું ફળ ગ્રંથિભેદ, તેનું ફળ સમ્યગ્દર્શન.
- (૨) દ્વિતીય અપૂર્વકરણનું ફળ ધર્મસન્ન્યાસ. તેનું ફળ કેવલજ્ઞાન.
- (૩) આયોજિકા કરણનું ફળ યોગનિરોધ-યોગસન્ન્યાસ અને શૈલેશીકરણ, તેનું ફળ મુક્તિ છે.

આ સર્વ હકીકત આગમાનુસારી છે ‘આ વિષયમાં અલ્પ પણ અમારી કપોલકલ્પિત કલ્પના નથી. કારણ કે ઉપર લખેલી હકીકતને સંવાદન કરતી (જણાવતી) પૂ. શ્રી જિનભદ્રગણિશિક્ષમાશ્રમણજીની રચેલી, વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્યમાં આવતી શાસ્ત્રીયગાથાઓ (આર્ષવચન) આ પ્રમાણે છે-

કરણં અહાપવત્તં, અપુવ્વમણિયટ્ટિમેવ ભવ્વાણં ।
 ડ્યરેસિં પઢમં ચિય, ભણ્ણઙ્ઙ કરણં તિ પરિણામો ॥૧૨૦૨॥

જા ગણ્ઠી તા પઢમં, ગણ્ઠિં સમઙ્ઙ્ઙઓ ભવે બીઅં ।
 અણિયટ્ટિકરણં પુણ, સમ્મત્તપુરક્કહ્ણે જીવે ॥૧૨૦૩॥

ગણ્ઠિત્તિ સુદુબ્બેઓ, કક્કહ્ણઙ્ઙઙ્ઙરૂઢ્ઢગૂઢ્ઢગણ્ઠિવ્વ ।
 જીવસ્સ કમ્મજ્ઞિઓ, ઘણ્ણરાગહ્ણેસપરિણામો ॥૧૧૯૫॥

એત્તો વિવજ્જઓ ખલુ, ભિન્ને એયમ્મિ સમ્મણાણં તુ ।
 થોવં પિ સુપરિશુદ્ધં, સચ્ચાસમ્મોહહેઙ્ઙ ત્તિ ॥

સમ્મત્તંમિ ઙ્ઙ લઢ્ઢે, પલિયપુહ્ણેણ સાવઓ હોઙ્ઙ ।
 ચરણોવસમ્મખયાણં, સાગરસંખન્તરા હોન્તિ ॥૧૨૨૨॥

ઇત્યાદિ લેશતઃ પરિભાવિતાર્થમેતત્ ॥૧૦॥

યથાપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ, અને અનિવૃત્તિકરણ એમ ત્રણ પ્રકારનું કરણ ભવ્યજીવોને હોય છે. ઇતર (એવા અભવ્ય)જીવોને પ્રથમ (યથાપ્રવૃત્તિ)કરણ જ થાય છે. (તે અભવ્યજીવોને શેષ બે કરણો હોતાં નથી) અહીં કરણ એટલે આત્મપરિણામ કહેવાય છે. ॥૧॥

આ આત્મા ગ્રંથિદેશ પાસે આવે છે ત્યાં સુધી પ્રથમકરણ કહેવાય છે. ગ્રંથિદેશનું (ભેદ કરવા દ્વારા) અતિક્રમણ કરતાં બીજું કરણ થાય છે. અને સમ્યક્ત્વ અત્યન્ત પુરસ્કૃત (નજીક) બને ત્યારે ત્રીજું અનિવૃત્તિકરણ થાય છે. ॥૨॥

ગ્રંથિ એટલે કે અતિશય દુર્ભેદ, કર્કશ, ઘન, રૂઢ, એવી ગૂઢગાંઠની જેવો જીવનો કર્મોદયજન્ય તીવ્ર રાગ-દ્વેષવાળો આત્મપરિણામ તેને જ ગાંઠ કહેવાય છે. ॥૩॥

ઘનીભૂત રાગદ્વેષાત્મક આ પરિણામથી વિપરીત પરિણામના (તીવ્રવૈરાગ્યાત્મક પરિણામના) બળ વડે આ ગાંઠ ભેદાયે છે તે આ જીવને સમ્યક્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે સમ્યક્જ્ઞાન અલ્પ હોય તો પણ અત્યંત પરિશુદ્ધ હોય છે. અને તે જ અવ્યામોહનું= નિર્મોહતાનું અર્થાત્ આકુલ-વ્યાકુલતા રહિત સ્થિર પરિણામનું કારણ બને છે. ॥૪॥

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી પૂર્વબદ્ધકર્મોની સ્થિતિ અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમમાંથી પલ્યોપમ પૃથક્ત્વ ઓછી થયે છે તે આ જીવ શ્રાવક (દેશવિરતિધર) થાય છે. અને તેમાંથી સંખ્યાત સંખ્યાત સાગરોપમ પ્રમાણ સ્થિતિ તૂટે છે તે અનુક્રમે સર્વવિરતિ ચારિત્ર, ઉપશમશ્રેણિ, અને ક્ષપકશ્રેણિ પામે છે. ઇત્યાદિ આ અર્થ પૂર્વવિવેચનમાં સમજાવાઈ ગયો છે. ॥૫॥

યત આયોજ્યકરણાદૂર્ધ્વં દ્વિતીયઃ-

જે કારણથી આયોજિકા કરણ પછી આ યોગસન્યાસ નામનો બીજો સામર્થ્યયોગ આવે છે. માટે તે જ શ્રેષ્ઠયોગ છે. એ સમજાવે છે-

અતસ્ત્વયોગો યોગાનાં, યોગઃ પર ઉદાહૃતઃ ।

મોક્ષયોજનભાવેન, સર્વસન્યાસલક્ષણઃ ॥૧૧॥

ગાથાર્થ = આ કારણથી જ (કાયાદિ) ત્રણે યોગોના અભાવાત્મક એવો સર્વના સન્યાસવાળો (એટલે કે ઔદયિકભાવના અધર્મો અને ક્ષાયોપશમિકભાવના ધર્મો એમ ઉભયના) સન્યાસવાળો આ યોગ અલ્પકાળમાં આત્માને મોક્ષની સાથે જોડનાર હોવાથી ઇચ્છાદિ ત્રણ યોગોમાં તથા મિત્રાદિ આઠ દૃષ્ટિસ્વરૂપ યોગોમાં આ સામર્થ્યયોગ સર્વશ્રેષ્ઠ યોગ કહ્યો છે. ॥ ૧૧ ॥

ટીકા - અત એવ શૈલેશ્યવસ્થાયાં યોગસન્યાસાત્કારણાત્ “અયોગો”=યોગાભાવઃ; “યોગાનાં”= મિત્રાદીનામ્, “મધ્યે” ઇતિ ગમ્યતે, કિમિત્યાહ-“યોગઃ પરઃ” પ્રધાનઃ; ઉદાહતઃ ઇતિ । કથમિત્યાહ-“મોક્ષયોજનભાવેન” હેતુના યોજનાદ્ યોગ ઇતિ કૃત્વા, સ્વરૂપમાહ “સર્વસન્યાસલક્ષણઃ”-અધર્મધર્મસંન્યાસયોરપ્યત્ર પરિશુદ્ધિભાવાદિતિ ॥૧૧ ॥

વિવેચન :-આયોજિકાકરણ અને કેવલીસમુદ્ઘાત કર્યા પછી આ આત્મા “યોગનિરોધ” કરે છે. કાયાદિ ત્રણે યોગોનો નિરોધ કરતાં કરતાં સર્વથા યોગનિરોધ થયા પછી એના ફળરૂપે શૈલેશી અવસ્થા પ્રગટે છે. જે અવસ્થા મન-વચન અને કાયા સંબંધી યોગોના સર્વથા અભાવાત્મક છે. આત્મ-પ્રદેશોની અત્યંત નિષ્પ્રકંપ અવસ્થા છે. આવા પ્રકારની યોગના અભાવાત્મક શૈલેશીકરણવાળી અવસ્થા એ મિત્રા-તારા-બલા આદિ યોગોમાં પરમ યોગદશા, સર્વોત્તમ શ્રેષ્ઠ યોગદશા જ્ઞાનીઓએ કહી છે.

“અયોગ રૂપ જે યોગ અવસ્થા” આ વાક્યમાં વપરાયેલા બન્ને યોગશબ્દના અર્થો ભિન્ન ભિન્ન છે. “અયોગ”માં વપરાયેલા યોગ શબ્દનો અર્થ મન-વચન-કાયાના યોગો સમજવાના છે. જે આ ત્રણે યોગો આત્મ-પ્રદેશોની ચંચળતા-અસ્થિરતા રૂપ છે. અને તેથી જ કર્મબંધના કારણરૂપ છે. આશ્રવ છે. હેય છે. તેથી જ તેવા યોગોનો અહીં સંન્યાસ (ત્યાગ) કરવામાં આવ્યો છે. માટે યોગ વિનાના અર્થાત્ આશ્રવના હેતુભૂત એવા યોગ વિનાના તે **અયોગ** અને પાછળના “યોગ” શબ્દનો અર્થ “જોડવું” કરવાનો છે જે અવસ્થા આ આત્માને વિના વિલંબે મોક્ષની સાથે જોડી આપે તે યોગ. એવો અર્થ સમજવાનો છે. આ યોગ સર્વથા અનાશ્રવ રૂપ છે. સર્વ સંવરભાવ રૂપ છે. આત્મપ્રદેશોની મેરૂપર્વતની જેમ સર્વથા નિષ્પ્રકંપ અવસ્થા સ્વરૂપ છે. માટે જ ઉપાદેય છે. આ યોગ પામ્યા પછી પાંચ હ્રસ્વસ્વરના ઉચ્ચારણકાળમાત્રમાં જ આ આત્મા મુક્તિપદ પામે છે. માટે સર્વશ્રેષ્ઠ-સર્વથી પ્રધાનયોગ છે.

ઈચ્છાયોગથી મુક્તિનગરના પ્રવેશ માટે જે યાત્રા આરંભેલી તે યાત્રા અહીં સમાપ્ત થાય છે. ભયંકર અટવીમાં ફસાયેલા માણસને “મને કોઈ સત્પુરુષ માર્ગ દેખાડે” એવી તીવ્ર ઈચ્છા હોય છે. મહારોગીને મને કોઈ રોગમુક્ત કરે એવી તીવ્ર ઈચ્છા વર્તે છે ગ્રીષ્મઋતુમાં મારવાડ જેવા શુષ્કપ્રદેશમાં તૃષાતુર પુરુષને “મને શીતલ જલ પાનાર કોઈ મળે” એવી તીવ્ર ઈચ્છા હોય છે. તેવી રીતે સંસારરૂપી મહાટવીમાં, મહારોગમાં અને શુષ્કમરૂભૂમિમાં ફસાયેલા આ જીવને આ દુઃખોમાંથી “કોઈ સત્પુરુષ મને છોડાવનાર મળે અને દુઃખરહિત અવસ્થાવાળા મુક્તિપદે લઈ જાય” તેવી તેની તીવ્ર ઈચ્છા હૃદયમાં વર્તે છે સંસાર ઉપર અત્યંત તિરસ્કાર અને મુક્તિની પરમ ઝંખના રૂપ નિર્વેદ અને

સંવેગ ગુણ વર્તે છે. આ પ્રથમ ઈચ્છાયોગ થયો. એમ ઈચ્છાની તીવ્રતાના કારણે શોધતાં શોધતાં પરમ સદ્ગુરુનો યોગ સાંપડે છે. તેમને પામીને તેમની પાસે વારંવાર વ્યાખ્યાન શ્રવણ કરવા દ્વારા આ આફતમાંથી નીકળવાનો રસ્તો જાણે છે અને જાણીને તેના ઉપર પરમ રુચિ કરે છે. વારંવાર વ્યાખ્યાન શ્રવણથી પોતે પણ આ માર્ગનો કંઈક જ્ઞાતા (શ્રુતજ્ઞાની) બને છે. સદ્ગુરુએ બતાવેલા અને પોતાના અનુભવથી જણાવેલા માર્ગ ચાલવા તે પ્રયત્ન આદરે છે. પરંતુ અનાદિની મોહની વાસનાના જોરના લીધે તથા માર્ગની પણ કઠીનાઈ લાગવાના કારણે, વળી પોતાનો અભ્યાસ હજુ તાજો અને કાચો હોવાના કારણે ચાલવાની પ્રવૃત્તિ ધીમી (મંદ) પડી જાય છે. પ્રમાદ આવી જાય છે. વેગ મંદ થઈ જાય છે. અલ્પકાળ બાદ ગતિ વેગવાળી પણ બને છે એમ ઈચ્છાયોગી જીવ સદ્ગુરુએ બતાવેલા માર્ગે શ્રદ્ધાપૂર્વક અલ્પશ્રુતજ્ઞાનના આધારે વિકાસ સાધીને ૧ થી ૫ ગુણસ્થાનકો પસાર કરે છે. અને શાસ્ત્રયોગમાં પ્રવેશ કરે છે.

ત્યારબાદ પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકે કાળક્રમે શાસ્ત્રજ્ઞાન અવિકલપણે પ્રગટે છે. આ જ્ઞાનગુણરૂપ ભોમીયો સદા તેની સાથે રહે છે. તેથી શાસ્ત્રજ્ઞાનરૂપ ભોમીયાના જણાવ્યા પ્રમાણે મોહરૂપ મહાટવીના ભયોને પસાર કરતો, ભોમીયો સાથે હોવાથી કંઈક નિર્ભય થયો છતો, અને તેના જ કારણે વધ્યો છે ઉત્સાહ જેનો એવો તે વેગવતી ગતિ દ્વારા મુક્તિનગર તરફના ધોરીમાર્ગ તરફ જવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ આદરે છે. એવામાં શાસ્ત્રજ્ઞાનરૂપ ભોમીયાએ કરેલ દિશા સૂચનને અનુસારે રસ્તા ઉપર શ્રદ્ધાપૂર્વક વેગથી ચાલતાં (અર્થાત્ દોડતાં) ધોરીમાર્ગ ઉપર આ જીવ ચડી જાય છે. તેનો ઉત્સાહ અદમ્ય બની જાય છે. આનંદ-આનંદનો કોઈ પાર જ રહેતો નથી. મોક્ષનગરનો રાજમાર્ગ પોતાની આંખે પોતાને જ દેખાવા લાગે છે. અને દોટ મૂકવાની તાલાવેલી હૃદયમાં થઈ આવે છે. અહીં સુધી સાતમું ગુણસ્થાનક અને શાસ્ત્રયોગ સમજવો.

ત્યારબાદ શાસ્ત્રજ્ઞાન રૂપ ભોમીઓ જ તેને કહે છે કે હે પાન્થ ! હવે રાજમાર્ગ સીધો છે. તને પોતાને સ્પષ્ટપણે આંખે દેખાય તેમ છે. તારો પોતાનો ઉત્સાહ જ હવે માર્ગ કાપવામાં કારણ બનશે. હવે મારી આવશ્યકતા નથી. મેં બતાવેલા, અને તને પોતાને બરાબર દેખાતા આ સીધા માર્ગે જ ચાલવાનું છે. જેથી અંતે મુક્તિનગર આવશે. આ રીતે શાસ્ત્રયોગ સમાપ્ત કરીને આ જીવ સામર્થ્યયોગમાં પ્રવેશ પામે છે. પોતાના જ આત્મસામર્થ્યના બળથી જ વધતા સંવેગપૂર્વક મહાનિર્વેદયુક્ત જલ્દી જલ્દી વેગવતી ગતિ દ્વારા દોડતો દોડતો આગળ-આગળનો રસ્તો સ્વયં પોતે જ દેખતો જાય છે. નિર્ભય બનતો જાય છે. મોહને ચક્ર્યૂર કરતો જાય છે. આ જ પ્રાતિભજ્ઞાન કહેવાય છે.

ક્ષપકશ્રેણિ કહેવાય છે. ૮ થી ૧૨ ગુણસ્થાનક જેટલો રસ્તો આ આત્મા આ રીતે સ્વાનુભવ-બળે જ સમાપ્ત કરે છે. અત્યાર સુધીની આ દોટમાં (ક્ષપકશ્રેણિમાં) ક્ષાયોપશમિક ભાવવાળા ધર્મોનો પણ ત્યાગ કરતો જાય છે. એટલે કે પૂર્વકાળમાં ઔદયિકભાવોના ત્યાગકાલે જે ક્ષાયોપશમિક ભાવના ધર્મો ઉપાદેય હતા તેનો પણ હવે ત્યાગ કરે છે. અને ક્ષાયિક ભાવના ધર્મો પ્રાપ્ત કરે છે. આ કાલે સામર્થ્યયોગનો ધર્મસંન્યાસ નામનો પ્રથમ ભેદ પ્રવર્તે છે. તેમાં પ્રથમ મોહનીય, અને પછી શેષ ત્રણ ઘાતી કર્મોનો સંપૂર્ણપણે ક્ષય કરી આ આત્મા કેવલજ્ઞાની બને છે. અત્યારસુધી મુક્તિનગરનો ધોરીમાર્ગ બરાબર દેખાતો હતો, તે માર્ગ ઉપર આ જીવ દોડતો હતો, પરંતુ મુક્તિનગર સાક્ષાત્ દેખાતું ન હતું, તેથી દોડવાનો પ્રબળ પુરુષાર્થ કરતો અહીં આવ્યો ત્યારે કેવલજ્ઞાન થવાથી સર્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ તથા સર્વ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોનો સાક્ષાત્કાર થવાથી (મુક્તિનગર સામે જ દેખાઈ જવાથી) પ્રબળ પુરુષાર્થ આદરવા રૂપ પ્રથમ સામર્થ્યયોગ સમાપ્ત થાય છે. હવે જાણે મુક્તિનગરના ઉપનગરમાં આવી પહોંચ્યો છે. એટલે દોડવાની આવશ્યકતા નથી.

મુક્તિનગરના બાકી રહેલા રસ્તાને ચાલવા દ્વારા ન્યૂન કરવા સ્વરૂપ શેષ રહેલ આયુષ્યકર્મને ભોગવીને સમાપ્ત કરવું પડે છે કારણકે આ આયુષ્યકર્મ અનપવર્તનીય છે. આ કાળે હવે પોતાનો ઉપકાર કરવાનો વિશેષ બાકી રહેતો નથી. તેથી ઉદ્ધિતકર્મોને ભોગવીને સંપૂર્ણ કરવા રૂપ સ્વ ઉપકાર કરતો થકો આ જીવ ધર્મદેશના અને ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરવા દ્વારા વિશેષે કરીને યથાશક્ય પરોપકાર કરે છે.

ચાલતાં ચાલતાં મુક્તિનગરનો શેષ રસ્તો સમાપ્ત થવા આવે તેમ આયુષ્યની મુદ્દત પૂર્ણ થવા આવતાં કાયાદિના ત્રણ યોગો, અને તજજન્ય સાતાવેદનીયનો આશ્રવ અટકાવવા માટે આયોજિકાકરણ, કેવલીસમુદ્ઘાત અને યોગનિરોધ કરવા દ્વારા મુક્તિનગરનો શેષ રસ્તો કાપીને મુક્તિ નગરના દરવાજા પાસે આવીને આ જીવ ઉભો રહે છે. અહીં યોગ સંન્યાસ એવો બીજો સામર્થ્યયોગ પ્રગટે છે. સંપૂર્ણ અનાશ્રવાવસ્થા, સર્વસંવરભાવ, આત્મપ્રદેશોની નિષ્પ્રકંપાવસ્થા, અને શૈલેશીકરણ ઇત્યાદિ રૂપ મુક્તિનગરનું દ્વારોદ્ઘાટન, યોગસંન્યાસ એવા સામર્થ્યયોગના ફળસ્વરૂપે આ જીવ કરે છે. ત્યારબાદ સર્વથા નિશ્ચિંત-પણે નિર્ભય બનેલો આ આત્મા સાદિ અનંત સ્થિતિવાળા પરમસુખને આ નગરમાં રહ્યો છતો અનુભવે છે. જો કે ઘાતીકર્મોના ક્ષયજન્ય અનંત ચતુષ્ટયનું સુખ તેરમેથી જ અનુભવે છે તો પણ શુદ્ધ-બુદ્ધ-નિરંજન એવો આ આત્મા સર્વકર્મોના ક્ષયજન્ય “સાદિ અનંત” સુખ મુક્તાવસ્થામાં હવે અનુભવે છે.

આ પ્રમાણે ઈચ્છાયોગથી આરંભેલી મુક્તિનગરની પ્રાપ્તિની યાત્રા અહીં સમાપ્ત થાય છે. આ યોગસન્ન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગ જ આ જીવને અલ્પકાળમાં જ મુક્તિની સાથે યુજે છે અને નિયમા યુજે (જોડે) છે. તેથી આ યોગને “સર્વસન્ન્યાસલક્ષણ:” એટલે કે “સર્વનો પણ ત્યાગ” એ સ્વરૂપ યોગ પ્રવર્તે છે. અને આ આત્મા મહાયોગી બને છે. ઈચ્છાયોગકાલે અને શાસ્ત્રયોગકાલે પૂર્વબદ્ધકર્મોના ઉદયજન્ય ક્રોધ-માન આદિ અધર્મોનો ત્યાગ કરવા માટે ક્ષાયોપશમિકભાવોના ક્ષમા-માર્દવતા આદિ ધર્મોનો આશ્રય સ્વીકાર્યો હતો. પરંતુ આત્મવિકાસ વધતાં હવે તેની આવશ્યકતા નથી તેમ જણાતાં ક્ષાયિકભાવના ક્ષમા આદિ ધર્મો પ્રાપ્ત કરવા સારું “ધર્મસન્ન્યાસ યોગકાળે” ક્ષાયોપશમિકભાવના ક્ષમાદિ ધર્મોનો પણ ત્યાગ કરે છે આ રીતે તેરમા ગુણકાળે આવેલા આત્મામાં ઔદયિકભાવ જન્ય અધર્મોનો અને ક્ષાયોપશમિકભાવ જન્ય ધર્મોનો ત્યાગ હોય છે. જેથી ક્ષાયિકભાવના અનંતચતુષ્ટયનો પરમાનંદ વર્તે છે છતાં અઘાતીકર્મોનો ઉદય ચાલુ હોવાથી આત્માની નિષ્પ્રકંપાવસ્થા નથી. તે પ્રાપ્ત કરવા માટે “યોગસન્ન્યાસ” આદરે છે. અને અંતે સર્વગુણસંપૂર્ણ પરિપૂર્ણનિષ્પ્રકંપાવસ્થા પામીને જ જંપે છે અન્તિમસામર્થ્યયોગથી આત્માની પરિપૂર્ણશુદ્ધદશા શીઘ્ર અને નિયમા પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તે યોગસન્ન્યાસ યોગ સર્વોત્તમ યોગ કહ્યો છે.

ગ્રંથકાર શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મ. મિત્રા-તારા-બલા આદિ યોગસંબંધી આઠ દૃષ્ટિઓનું આ ગ્રંથમાં વર્ણન કરવાના છે. તે આઠ દૃષ્ટિઓનું વર્ણન કરતાં પહેલાં મંગલાચરણ કરતી વેલાએ પોતે “ઈચ્છાયોગથી” પ્રથમ ગાથામાં પરમાત્માને વંદન કરે છે. તેથી પ્રસંગવશથી ઈચ્છાયોગાદિ ત્રણ યોગનું વર્ણન આદિમાં સમજાવ્યું છે. તથા આ આઠ દૃષ્ટિઓ એ ઈચ્છાયોગાદિ ત્રિવિધયોગમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. માટે પણ ઈચ્છાયોગાદિ ત્રિવિધ યોગનું વર્ણન પ્રથમ કર્યું છે. આ રીતે યોગધર્મ સમજાવવા માટે પ્રથમ પીઠિકા મજબૂત કરીને હવે આઠ દૃષ્ટિઓ સમજાવવાનો પ્રારંભ કરે છે. ॥૧૧॥

एवमेतत्स्वरूपमभिधाय प्रकृतोपयोगमाह—

આ પ્રમાણે આ ઈચ્છાયોગાદિ ત્રણનું સ્વરૂપ સમજાવીને હવે પ્રસ્તુત મિત્રા-તારા-બલા આદિ આઠ દૃષ્ટ્યાત્મક પ્રસ્તુત તત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

एतत्रयमनाश्रित्य, विशेषेणैतदुद्भवाः ।

योगदृष्टय उच्यन्ते, अष्टौ सामान्यतस्तु ताः ॥१२॥

ગાથાર્થ = આ ઈચ્છાયોગાદિ ત્રણ પ્રકારના યોગનો આશ્રય કર્યા વિના વિશેષે

કરીને આ ત્રણમાંથી જ જન્મેલી એવી મિત્રાદિ યોગની દૃષ્ટિઓ કહેવાય છે. તે સામાન્યથી આઠ છે. ॥૧૨॥

ટીકા - “**एतत्त्रयं**”-इच्छायोगादिलक्षणं, अनाश्रित्यानङ्गीकृत्य विशेषेणास्मादिय-मित्येवंलक्षणेन । किमित्याह-“**एतदुद्भवाः योगदृष्टय उच्यन्ते**” मित्राद्याः, “**अष्टौ सामान्यतस्तु ताः**” दृष्टय इति ॥१२॥

વિવેચન :- હવે કહેવાતી મિત્રા-તારા-બલા આદિ યોગની આઠ દૃષ્ટિઓ આ ઈચ્છાયોગાદિ ત્રિવિધ યોગમાંથી જ વિશેષપણે ઉત્પન્ન થયેલી છે. તેની સાથે સંબંધવાળી છે. તે ત્રણ યોગનો જ આ વિસ્તાર છે. આ આઠ દૃષ્ટિઓ એ જાણે નદીઓ હોય, અને ઈચ્છાયોગાદિ ત્રિવિધયોગ એ તેની ઉત્પત્તિના મૂલસ્થાનભૂત ગિરિસ્થળ હોય તેમ છે. તેથી જ આઠ દૃષ્ટિઓ સમજાવતાં પહેલાં આ ત્રણ યોગનું સવિસ્તર વર્ણન કરવા રૂપ “**पीठिका**” મજબૂત કરવામાં આવી છે. હવે જ્યારે આ યોગદૃષ્ટિઓ સમજાવાય છે ત્યારે આ ઈચ્છાયોગ-શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એમ ત્રણ યોગનું આલંબન લેવાશે નહીં. અર્થાત્ ઈચ્છાયોગમાંથી આટલી દૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. શાસ્ત્રયોગમાંથી આટલી દૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થઈ છે અને સામર્થ્યયોગમાંથી આટલી દૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. એમ કયા યોગમાંથી કેટલી અને કઈ કઈ દૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થઈ છે એમ વિશેષપણે ઈચ્છાયોગાદિનું આલંબન લીધા વિના જ આ દૃષ્ટિઓ કહેવાશે. ઈચ્છાયોગાદિ ત્રિવિધયોગમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી હોવા છતાં તેનો સીધે સીધો આશ્રય લીધા વિના જ આ દૃષ્ટિઓ સમજાવાશે.

પ્રશ્ન :- **किमित्याह**=જો એમ ઈચ્છાયોગાદિનું આલંબન લઈને નહીં કહેવાય તો કેવી રીતે કહેવાશે! અર્થાત્ આ આઠદૃષ્ટિઓનું વર્ણન આ ત્રણ યોગના આલંબન વિના કેવી રીતે કહેવાશે !

ઉત્તર :- સ્વતંત્રપણે, ભિન્નપણે આ દૃષ્ટિઓ સમજાવાશે. જો કે આ આઠે દૃષ્ટિઓ **एतदुद्भवाः** આ ઈચ્છાયોગાદિમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. તો પણ ભિન્નપણે સ્વતંત્ર રીતે આ આઠ દૃષ્ટિઓ સમજાવાશે. તે દૃષ્ટિઓ પ્રત્યેક જીવ વાર જુદી જુદી છે તેથી અનેક છે. છતાં પણ સામાન્યથી મિત્રા-તારા-બલા આદિ જે આઠ દૃષ્ટિઓ છે. તેનું વર્ણન હવે પછીની ગાથાથી શરૂ થાય છે, એટલે અહીં વધુ વિસ્તાર કરતા નથી. ॥૧૨॥

ताश्चैताः = તે આઠ દૃષ્ટિઓ નીચે મુજબ આ પ્રમાણે છે.

મિત્રા તારા બલા દીપ્રા, સ્થિરા કાન્તા પ્રભા પરા ।
નામાનિ યોગદૃષ્ટીનાં, લક્ષણં ચ નિબોધત ॥૧૩॥

ગાથાર્થ = (૧) મિત્રા, (૨) તારા, (૩) બલા, (૪) દીપ્રા, (૫) સ્થિરા, (૬) કાન્તા, (૭) પ્રભા, અને (૮) પરા એમ યોગની આઠ દૃષ્ટિઓનાં આ આઠ યથાર્થ નામો છે. હવે તેઓનાં લક્ષણો (જે કહેવાય છે તે) તમે સાંભળો. ॥ ૧૩॥

ટીકા - તત્ર મિત્રેવ મિત્રા, તારેવ તારેત્યાદિ, યથાર્થાન્યેવ નામાનિ યોગદૃષ્ટીનામ્ । લક્ષણં ચાસાં વક્ષ્યમાણલક્ષણં, “નિબોધત”=શૃણુતેત્યર્થઃ ॥૧૩॥

વિવેચન :- યોગની આઠ દૃષ્ટિઓનાં મિત્રા આદિ જે જે નામો છે તે સાર્થક નામો છે. અર્થથી યુક્ત નામો છે. જેમકે મિત્રની જેવી જે દૃષ્ટિ તે મિત્રા દૃષ્ટિ, તારાના જેવી જે દૃષ્ટિ તે તારાદૃષ્ટિ એમ આઠે દૃષ્ટિઓનાં નામો અર્થયુક્ત છે. અને તે તે અર્થો તે તે દૃષ્ટિઓના વર્ણન પ્રસંગે સમજાવાશે. તથા તે આઠે દૃષ્ટિઓનાં લક્ષણો (સ્વરૂપ) જે હમણાં કહેવાય જ છે તે હે શ્રોતાગણ ! તમે સાંભળો. ॥૧૩॥

इहौघदृष्टिव्यवच्छेदार्थं योगदृष्टिग्रहणमिति तामभिधातुमाह-अर्द्धी मूलगाथामां જે “યોગદૃષ્ટિ” શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે તે ઓઘ દૃષ્ટિના વ્યવચ્છેદ માટે છે. તેથી પ્રથમ તે ઓઘદૃષ્ટિ જ સમજાવે છે.

સમેઘામેઘરાત્ર્યાદૌ, સગ્રહાદ્યર્ભકાદિવત્ ।
ઓઘદૃષ્ટિરિહ જ્ઞેયા, મિથ્યાદૃષ્ટીતરાશ્રયા ॥૧૪॥

ગાથાર્થ = મેઘસહિત અને મેઘરહિત રાત્રિ તથા દિવસમાં, ગ્રહયુક્ત કે ગ્રહવિના, બાલકને કે અબાલને, મિથ્યાદૃષ્ટિને કે ઈતરને (અમિથ્યાદૃષ્ટિને) જેમ તરતમતાવાળી દૃષ્ટિ હોય છે. તેમ અર્ધી ઓઘદૃષ્ટિ જાણવી. ॥૧૪॥

ટીકા - इहौघदृष्टिर्ज्ञानावरणीयादिकर्मक्षयोपशमवैचित्र्याच्चित्रा, સમેઘામેઘં ચ તદ્રાત્ર્યાદિ ચ આદિશબ્દાદ્ દિવસપરિગ્રહઃ તસ્મિન્ । સગ્રહાદિશ્ચાસૌ અર્ભકાદિશ્ચેતિ વિગ્રહઃ, પ્રથમાદિશબ્દાદગ્રહપરિગ્રહઃ, દ્વિતીયાદિશબ્દાદનર્ભકપરિગ્રહઃ । “ઓઘદૃષ્ટિઃ” સામાન્યદર્શનં ભવાભિનન્દિસત્ત્વવિષયા, મિથ્યાદૃષ્ટિશ્ચેતરશ્ચ મિથ્યાદૃષ્ટીતરૌ, તદાશ્રયા, કાચાદ્યુપહતો મિથ્યાદૃષ્ટિઃ, તદનુપહતસ્ત્વિતર इत्यक्षरगमनिका ।

વિવેચન :- યોગની દૃષ્ટિ શરૂ થતાં પહેલાં અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવની પ્રથમ

“ઓઘદૃષ્ટિ” હોય છે. જ્યારે મિથ્યાત્વ ઘણું મંદ પડે છે. અને આ આત્મા અપુનર્બન્ધક બને છે. ત્યારથી યોગની દૃષ્ટિ શરૂ થાય છે. તેથી તે યોગદૃષ્ટિ શરૂ થાય તેના પૂર્વકાળમાં પ્રવર્તતી એવી પ્રથમ “ઓઘદૃષ્ટિ” આ ગાથામાં પ્રારંભમાં સમજાવે છે.

અનાદિકાળથી સર્વસંસારી જીવોને જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદયથી અજ્ઞાન, અને મોહનીયકર્મના ઉદયથી સંસારના સુખનો રાગ, અને સુખના પ્રતિબંધક તત્ત્વો ઉપર દ્વેષ વર્તે છે. પરંતુ મતિ-શ્રુતજ્ઞાનાવરણીયકર્મ, અને અચક્ષુ-દર્શનાવરણીય કર્મનો સર્વજીવોને અલ્પ યા અધિક પ્રમાણમાં ક્ષયોપશમ પણ સદા હોય જ છે. કારણકે આ કર્મો ઉદયાનુવિદ્ધ ક્ષયોપશમભાવવાળાં જ સદા હોય છે. તેથી નિગોદથી પ્રારંભીને સર્વજીવોની જ્ઞાનમાત્રા કંઈકને કંઈક અંશે અવશ્ય ખુલ્લી જ હોય છે. વસ્તુને જાણવાની આત્માની અનાવૃત (પ્રગટ) રહેલી જે ચૈતન્ય શક્તિ તેને દૃષ્ટિ કહેવાય છે. સંસારમાં સર્વજીવોની આ ચેતનાશક્તિ=જ્ઞાનશક્તિ રૂપ દૃષ્ટિ હંમેશાં મોહના ઉદયના કારણે સામાન્યથી પુદ્ગલોના સુખ તરફ જ હોય છે. સંસારના વિષય સુખમાં જ આનંદ માનનારી હોય છે. તે સુખો કેમ મળે ? મળેલાં સુખો કેમ વૃદ્ધિ પામે ? ચિરંજીવી કેમ બને ? કદાપિ દુઃખો ન આવે ? આવી પુદ્ગલાનંદી જ દૃષ્ટિ સામાન્યપણે પ્રવર્તે છે તેને “ઓઘદૃષ્ટિ” કહેવાય છે. ઓઘ એટલે સામાન્યથી અને દૃષ્ટિ એટલે જ્ઞાન, બોધ, આશય અર્થાત્ પુદ્ગલોના સુખ તરફની અપેક્ષા. એવો ઓઘદૃષ્ટિનો અર્થ જાણવો. પાંચે ઈન્દ્રિયોનાં વિષયસુખો પ્રાપ્ત કરવાની, તેમાં જ આનંદ માનવાની અને તેની જ વૃદ્ધિ કરવાની જે દૃષ્ટિ તે ઓઘદૃષ્ટિ કહેવાય છે. આ દૃષ્ટિ પ્રવર્તતી હોય ત્યારે આ જીવને આત્મા, આત્માની નિર્મળતા, મુક્તિ, મુક્તિની પ્રાપ્તિ અને મુક્તિના ઉપાયોનું લક્ષ્ય બીલકુલ આવતું નથી. તે તરફનું જ્ઞાન, પ્રીતિ, કે પ્રયત્ન કંઈ જ નથી. માટે તેને “યોગદૃષ્ટિ” કહેવાતી નથી. કારણકે આત્માને મોક્ષની સાથે જોડે તે યોગ, અને તે તરફની દૃષ્ટિ તે યોગદૃષ્ટિ કહેવાય છે. તેવી યોગની દૃષ્ટિ આવા પુદ્ગલાનંદી જીવને અલ્પ અંશે પણ સંભવતી નથી. મોહનીયકર્મના ઉદયને લીધે આ આત્માની આવા પ્રકારની પુદ્ગલોના સુખ તરફની જે દૃષ્ટિ તે ઓઘદૃષ્ટિ જાણવી.

નિગોદની અવસ્થા કરતાં પૃથ્વીકાયાદિના ભવમાં, પૃથ્વીકાયાદિના ભવ કરતાં બેઈન્દ્રિય-તેઈન્દ્રિય-ચઉરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયાદિના ભવોમાં જાતિનામકર્મના ઉદયના સહારાથી જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમજન્ય જ્ઞાનદૃષ્ટિ અધિક-અધિક વિકસે છે. પરંતુ મોહનીયકર્મનો ઉદય તો સર્વત્ર સાથે જ રહે છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા (હીનાધિકતા)ને લીધે જીવની આ ઓઘદૃષ્ટિ પણ ચિત્ર-વિચિત્ર બને છે. તે ઓઘદૃષ્ટિકાળે બોધ કેવો હીનાધિક હોય છે તે દૃષ્ટાન્ત આપીને સમજાવે છે.

(૧) સમેઘા રાત્રિમાં દ્રષ્ટા	(૬) ગ્રહાવેશરહિત દ્રષ્ટા.
(૨) અમેઘા રાત્રિમાં દ્રષ્ટા	(૭) અર્ભક દ્રષ્ટા.
(૩) સમેઘ દિવસમાં દ્રષ્ટા	(૮) અનર્ભક દ્રષ્ટા.
(૪) અમેઘ દિવસમાં દ્રષ્ટા	(૯) કાયાદિ ઉપહત નેત્ર યુક્ત દ્રષ્ટા.
(૫) ગ્રહાવેશયુક્ત દ્રષ્ટા	(૧૦) કાયાદિ અનુપહત નેત્ર યુક્ત દ્રષ્ટા.

જેવી રીતે ઉપર્યુક્ત દ્રષ્ટાઓમાં જ્ઞેય વસ્તુને જોવાની દૃષ્ટિ હીનાધિક હોય છે. તેવી રીતે લૌકિક પ્રવાહને અનુસરનારા પ્રાકૃત જીવોની લૌકિક પદાર્થો તરફની આ ઓઘદૃષ્ટિ પણ હીનાધિક=તરતમતાવાળી હોય છે. આ લોકના સુખના કારણભૂત શરીર-પરિવાર - ધનાદિરૂપ પુદ્ગલસુખની દૃષ્ટિ પણ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમને લીધે અને મોહનીયકર્મના ઉદયને લીધે તરતમતાવાળી હોય છે.

(૧) સમેઘા રાત્રિ	= એટલે વાદળોથી ઘેરાયેલી રાત્રિ.
(૨) અમેઘા રાત્રિ	= એટલે વાદળોથી રહિત રાત્રિ.
(૩) સમેઘ દિવસ	= એટલે વાદળોથી છવાયેલો દિવસ.
(૪) અમેઘ દિવસ	= એટલે વાદળોથી રહિત દિવસ.
(૫) ગ્રહાવેશયુક્તદ્રષ્ટા	= એટલે ભૂત-પ્રેત-પિશાચાદિથી યુક્ત દ્રષ્ટા.
(૬) ગ્રહાવેશરહિતદ્રષ્ટા	= એટલે ભૂત-પ્રેત-પિશાચાદિથી રહિત દ્રષ્ટા.
(૭) અર્ભકદ્રષ્ટા	= જોનાર બાળક હોય તેની દ્રષ્ટિ.
(૮) અનર્ભકદ્રષ્ટા	= જોનાર બાળક ન હોય પણ યુવાન હોય તેની દૃષ્ટિ.
(૯) મિથ્યાદૃષ્ટિ	= આંખમાં ઝામર-મોતીયો આદિ કાચ=દોષથી જેની દૃષ્ટિ મિથ્યા-વિપરીત બની છે તે.
(૧૦) ઈતર-અમિથ્યાદૃષ્ટિ	= આંખમાં ઝામર-મોતીયો આદિ કોઈ પણ જાતના (કાચાદિ) દોષોથી જેની દૃષ્ટિ હણાઈ નથી તે.

રાત્ર્યાદૌ માં જે આદિશબ્દ છે તેનાથી દિવસ અર્થ સમજી લેવો. સગ્રહાદિ અને અર્ભકાદિ આ બન્ને શબ્દોનો દ્વન્દ્વસમાસ થયેલો છે તેથી તેને અનુરૂપ વિગ્રહ કરવો. સગ્રહાદિમાં જે આદિ શબ્દ છે તેનાથી તેનો પ્રતિપક્ષી અગ્રહ શબ્દ સમજવો. અને અર્ભકાદિમાં જે બીજીવાર આદિ શબ્દ છે. તેનાથી તેના પ્રતિપક્ષભૂત અનર્ભક શબ્દ સમજી લેવો. મૂલશ્લોકમાં કહેલ ઓઘદૃષ્ટિનો અર્થ સામાન્યપણે લૌકિક જ્ઞેય પદાર્થોને જાણવાની જે જ્ઞાનશક્તિ એવો અર્થ કરવો. આ દૃષ્ટિ ભવાભિનન્દી એટલે સંસારમાં જ સુખ છે.

પૌદ્ગલિક સુખ એ જ સુખ છે એમ માનનારા જીવો વિષયક હોય છે. મોહનીયકર્મના ઉદયથી બાહ્યદષ્ટિપ્રધાન જીવોને આ દષ્ટિ હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિ અને ઇતર શબ્દોનો પણ દ્વન્દ્વસમાસ છે. તેથી તેને અનુસરનારો વિગ્રહ કરવો. સારાંશ કે મિથ્યાદષ્ટિ અને અમિથ્યાદષ્ટિના આશ્રયવાળી જે જ્ઞાનદષ્ટિ તે ઓઘદષ્ટિ કહેવાય છે. અહીં મિથ્યાદષ્ટિ શબ્દ સાંભળવાથી મિથ્યાદષ્ટિગુણસ્થાનકવાળી દષ્ટિ અને ઇતર શબ્દ સાંભળવાથી તેનાથી વિપરીત અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિગુણસ્થાનકવાળી દષ્ટિ તે ઓઘદષ્ટિ એવો અર્થ થઈ જવાનો સંભવ છે. પરંતુ સમ્યગ્દષ્ટિગુણસ્થાનકે ઓઘદષ્ટિ કદાપિ હોતી નથી. પ્રથમગુણસ્થાનકે જ અપુનર્બંધકાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં પૂર્વે જ આ જીવને ઓઘદષ્ટિ સમાપ્ત થઈ જાય છે અને યોગની દષ્ટિ શરૂ થાય છે. તો અહીં ઇતર શબ્દ લખીને ગ્રંથકારશ્રીએ આમ કથન કેમ કર્યું? આવી શંકા થવી સંભવિત છે. પરંતુ તેનો ખુલાસો ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ ટીકામાં આપે છે કે મિથ્યાદષ્ટિ અને ઇતર શબ્દનો અર્થ મિથ્યાદષ્ટિગુણસ્થાનક અને સમ્યગ્દષ્ટિ-ગુણસ્થાનક ન કરવો. પારિભાષિક પ્રસિદ્ધ અર્થ અહીં ન સમજવો. પરંતુ કાચાદિ દોષોથી (ઝામર-મોતીયો આદિ આંખના જે રોગો તે કાચાદિદોષો છે. તેનાથી) જેની આંખો હણાયેલી છે. અને તેથી જ જેને મિથ્યા (વિપરીત-આછું પાતળું- અસ્પષ્ટ) દેખાય છે તે મિથ્યાદષ્ટિ. અને જેની આંખો આવા પ્રકારની કાચાદિદોષોથી ઉપહત નથી અર્થાત્ નિર્મળ ચક્ષુ છે. તે સ્પષ્ટ દેખતા હોવાથી અમિથ્યાદષ્ટિ અર્થાત્ આંખના દોષ વિનાના સમજવા. આવો અર્થ અહીં લેવો. જેથી આ દશે પ્રકારની તરતમતા ઓઘદષ્ટિમાં જ જાણવી. આ શબ્દાર્થમાત્ર સમજાવ્યો છે. ભાવાર્થ ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ ટીકામાં લખે છે. તેથી વધારે ભાવાર્થ ત્યાં જ સમજાવીશું.

ભાવાર્થસ્તુ- એકા સમેઘાયાં રાત્રૌ દષ્ટિઃ કિચ્છિદ્માત્રગ્રાહિણી, અપરા ત્વમેઘાયાં મનાગધિકતરગ્રાહિણીતિ, આદિશબ્દાદિવસગ્રહઃ ઇતિ । તદેકા સમેઘે દિવસે તથાઽપરાઽ-મેઘ ઇતિ । અસ્તિ ચાનયોર્વિશેષઃ । ઇયમપિ સગ્રહસ્ય દ્રષ્ટુઃ । આદિશબ્દાદગ્રહસ્ય ચ, ભવત્યનયોરપિ વિશેષઃ । ચિત્રવિભ્રમાદિભેદાત્ । ઇયમપ્યર્ભકસ્ય દ્રષ્ટુઃ । આદિશબ્દા-દનર્ભકસ્ય ચ । અસ્ત્યનયોરપિ ભેદો વિવેકવૈકલ્યાદિભેદાત્ । ઇયમપિ મિથ્યાદષ્ટેઃ કાચાદ્યુપહતલોચનસ્ય । ઇતરસ્ય તદનુપહતલોચનસ્યેતિ ।

મેઘલી (વાદળવાળી) રાત્રિમાં “આ કંઈક છે” એવી વિષયને કિંચિદ્માત્ર રૂપે જ ગ્રહણ કરનારી જે દષ્ટિ તે અલ્પતર ક્ષયોપશમવાળી હોવાથી પ્રથમ એક ઓઘદષ્ટિ સમજવી. કારણ કે રાત્રિ હોવાથી અને તેમાં પણ વાદળ હોવાથી અતિશય અલ્પ જ દેખાય છે. તેના જેવી અલ્પ ક્ષયોપશમવાળી પ્રથમ ઓઘદષ્ટિ છે. તેના કરતાં કંઈક અધિકતર વિષયને જણાવનારી અમેઘલી (વાદળ વિનાની) રાત્રિમાં જે દષ્ટિ તે અધિક શક્તિવાળી બીજી ઓઘદષ્ટિ સમજવી. અહીં રાત્ર્યાદિ માં લખેલા આદિ શબ્દથી દિવસ

સમજી લેવો. મેઘયુક્ત દિવસમાં વસ્તુને અસ્પષ્ટ દેખનારી દૃષ્ટિ અને મેઘરહિત દિવસમાં કંઈક વધુ સ્પષ્ટ દેખનારી દૃષ્ટિ ત્રીજી અને ચોથી ઓઘદૃષ્ટિસ્વરૂપે ભિન્ન ભિન્ન જાણવી. કારણ કે આ બન્ને દૃષ્ટિમાં પણ તરતમતા હોય છે. જોયતત્ત્વને હીનાધિકપણે જણાવનારી આ દૃષ્ટિઓ છે

આ સમેઘરાત્રિકાલે, અમેઘરાત્રિકાલે, સમેઘદિવસકાલે, અને અમેઘદિવસકાલે પણ જોયને જોનારા દૃષ્ટાઓમાં જો ગ્રહ (ભૂત-પ્રેત-પિશાચ) જેને વળગેલ હોય અને તેના કારણે તેની દૃષ્ટિ પરાધીન બનેલી હોય એવા સગ્રહદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ, અને આદિશબ્દથી આવા પ્રકારના ભૂત પિશાચ વિનાના સ્વતંત્ર દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ પણ તફાવતવાળી હોય છે. આવા પ્રકારના બન્ને દ્રષ્ટાઓમાં પણ દૃષ્ટિની (વસ્તુતત્ત્વ દેખવાની) વિશેષતા હોય છે. કારણ કે જે ગ્રહાદિથી પરવશ છે તેને ચિત્ર-વિચિત્ર અનેકપ્રકારના વિભ્રમો (વિશેષ ભ્રમો) થાય છે. તેવા ચિત્ર-વિચિત્ર વિભ્રમો ભૂતાવેશરહિત દ્રષ્ટાને થતા નથી. તેથી અનેક પ્રકારના વિભ્રમોના ભેદથી આ બન્ને દ્રષ્ટામાં પણ દૃષ્ટિભેદ છે.

વળી આવા પ્રકારની (ઉપર કહ્યા મુજબ) ચારે પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ જોવા માટેની ચારે દૃષ્ટિઓ જોનારા એવા બાળકને પણ હોય છે. અને આદિશબ્દથી જોનારા એવા યુવાનને પણ હોય છે. તેમાં પણ દૃષ્ટિ ભેદ પડે છે. બાલક વિવેકવિકલ હોય છે. યુવાન પુરુષ વિવેકયુક્ત હોય છે. બાળક બીન અનુભવી હોય છે. યુવાન અનુભવી હોય છે, આવા પ્રકારના ભેદથી જોનારા બાળક અને યુવાનમાં પણ દ્રષ્ટિ ભેદ થાય છે, તથા જોનાર પુરુષ યુવાન હોય તો પણ કાચાદિ (મોતીયો-ઝામર- આદિ દોષો)થી જેની આંખ ઉપહત થઈ ગઈ (હણાઈ ગઈ) છે તેવા દ્રષ્ટાની, અને કાચાદિ તે દોષોથી જેની દૃષ્ટિ અનુપહત છે એવા દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિમાં પણ ભેદ હોય છે. કારણ કે એક દ્રષ્ટાની આંખ દોષયુક્ત છે. તેથી મિથ્યા દેખનાર છે. અથવા વક્રભાવે દેખનાર છે. એવી દૃષ્ટિ ઈતરની (દોષયુક્ત નેત્રવાળાની) નથી. ભિન્ન-ભિન્ન ઉપર્યુક્ત દ્રષ્ટાઓમાં જેમ દૃષ્ટિભેદ છે. તેમ ઓઘદૃષ્ટિ પણ તરતમતાવાળી છે. તે આગળ સમજાવે છે.

યથૈષ દૃષ્ટિભેદ એકસ્મિન્નપિ દૃશ્યે ચિત્રોપાધિભેદાત્ । તથા પારલૌકિકેઽપિ પ્રમેયે ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યતશ્ચિત્રઃ પ્રતિપત્તિભેદ ઇતિ । એતન્નિબન્ધનોઽયં દર્શનભેદ ઇતિ યોગાચાર્યાઃ । ન ખલ્યયં સ્થિરાદિદૃષ્ટિમતાં ભિન્નગ્રંથીનાં યોગિનાં યથાવિષયં નયભેદાવબોધભાવાદિતિ । પ્રવૃત્તિરપ્યમીષાં પરાર્થ શુદ્ધબોધભાવેન વિનિવૃત્તાગ્રહતયા મૈત્ર્યાદિપારતન્ત્ર્યેણ ગમ્भीરો-દારાશયત્વાત્ ચારિચરકસંજીવન્યચરકચારણનીત્યેત્યલં પ્રસજ્ઞેન ॥૧૪॥

ઓઘદૃષ્ટિના ઉપર્યુક્ત ભેદો સમજાવવામાં મુખ્યત્વે ત્રણ કારણો જણાય છે. (૧)

દર્શનનો કાળ, (૨) દેખનાર વ્યક્તિ, (૩) દેખવાના સાધનભૂત લોચન. પ્રથમના ચાર ભેદો કાળના ભેદને આશ્રયી છે. પાંચથી આઠ સુધીના ભેદો દેખનાર વ્યક્તિને આશ્રયી છે. અને છેલ્લા બે ભેદો લોચનને આશ્રયી છે. ભવાભિનંદીજીવો સંસારસુખના રસીયા હોય છે. તેઓને સંસારના સુખમાં જ મગ્ન પડે છે. સંસારના પૌદ્ગલિક સુખ કરતાં ભિન્ન એવા આધ્યાત્મિક સુખની તો તેઓને કલ્પના સરખી પણ હોતી નથી. તેઓ ધર્મ કરનારા પણ હોય છે. ધર્મશ્રદ્ધાળુ પણ હોય છે. આત્મા-પરલોક-આ લોક-મોક્ષ-પુણ્ય-પાપના અભ્યાસી અને વાતો કરનારા પણ હોય છે. પરંતુ તે બધુ શબ્દમાત્રરૂપ જ હોય છે તે સર્વકાર્યવાહી કરતી વખતે પણ તેની દૃષ્ટિ ભૌતિકસુખમાં જ હોય છે. નવ પૂર્વો જેટલું શાસ્ત્રજ્ઞાન પામે છે. માખીની પાંખ પણ ન દુભાય એવું સંયમ પણ પાળે છે પરંતુ તે બધાની પાછળ દૃષ્ટિ સાંસારિક સુખની જ સવિશેષ હોય છે. પુદ્ગલોના સર્વથા અભાવમાં રહેલું આધ્યાત્મિક સુખ કે જે ધર્મનો મર્મ છે. ધર્મનો સાર છે. અવ્યાબાધ અનંતગુણોનું આત્મિક સુખ છે તેની કલ્પના તેઓ કરી શકતા નથી. તે સુખને તેઓ સમજી શકતા નથી. આ જ મહાન્ અજ્ઞાન છે ઓઘદૃષ્ટિમાં રહેલા જીવો આવા અજ્ઞાનવાળા છે. તે વાત અત્યંત સ્પષ્ટ કરે છે કે-

દૂર દૂર રહેલા ઘટ-પટ-સ્ત્રી-પુરુષ આદિ કોઈ પણ દેખવા યોગ્ય એવા પૌદ્ગલિક એક પદાર્થ પ્રત્યે મેઘલી રાત્રિ, અમેઘલી રાત્રિ, સમેઘ દિવસ, અને અમેઘદિવસ, ગ્રહયુક્તદૃષ્ટા અને ગ્રહરહિતદૃષ્ટા, અર્ભક અને અનર્ભક, કાચાદિથી ઉપહતનેત્ર અને કાચાદિથી અનુપહતનેત્ર એમ ચિત્ર-વિચિત્ર અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓના ભેદને લીધે તરતમતાવાળો આ દૃષ્ટિભેદ હોય છે. તેવી જ રીતે પારલૌકિક પ્રમેય પદાર્થોમાં (આત્માના સ્વરૂપમાં તેના કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વમાં, તેના નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વમાં, તેના સર્વવ્યાપિત્વ અને શરીરવ્યાપિત્વમાં, તેની મુક્તિમાં અને મુક્તિના ઉપાયોમાં, જગત્ ઈશ્વરકર્તૃક છે કે ઈશ્વરાકર્તૃક છે તેમાં, આવા આવા અનેકવિષયોમાં) પણ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમની ચિત્ર-વિચિત્રતાથી (હીનાધિકપણે તરતમતા હોવાથી) અને દર્શનમોહનીયકર્મના ઉદયના સહારાથી વસ્તુત્ત્વને સ્વીકારવાનો “માન્યતાભેદ” ચિત્ર-વિચિત્ર હોય છે. તેથી જીવો ભિન્ન-ભિન્નપણે વસ્તુત્ત્વ સ્વીકારનારા બને છે.

દૂર પડેલ ઘટ-પટ દૃશ્ય વસ્તુ એક જ છે અને તે જેવી છે તેવી છે પરંતુ સમેઘ અને અમેઘ રાત્રિ આદિ દશવિધ ચિત્ર-વિચિત્ર ઉપાધિઓના નિમિત્તથી જોનારા દૃષ્ટાને ભિન્ન ભિન્ન રીતે દેખાય છે. જોવામાં સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટપણે હીનાધિકતાનો ભેદ પડે છે. એવી જ રીતે પારલૌકિક પદાર્થો જોવામાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી અને મિથ્યાત્વ

મોહનીયના ઉદયના સહારાથી જોનારામાં ભેદ પડે છે. જેને જેવું દેખાય છે તે તેવું સ્વીકારવા માંડે છે. પોતાને જે રીતે જે પદાર્થ સમજાય છે તે પદાર્થ તે રીતે જ પોતે કલ્પે છે સમજે છે અન્યને સમજાવે છે. અને તર્કથી તેમજ સિદ્ધ કરે છે તથા તેનાથી ઉલટી માન્યતાવાળાનું તે ખંડન પણ જોરદાર રીતે કરે છે. **एतन्निबन्धनोऽयं दर्शनभेदः=આ જ કારણથી દર્શનોનો આ ભેદ થાય છે એમ યોગાચાર્ય મહાત્માઓ કહે છે.**

જેમ કે- ચાર્વાક દર્શન પૃથ્વી-પાણી-તેજ-વાયુ અને આકાશ એ પાંચ ભૂતો સાથે મળવાથી જ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ચૈતન્યગુણવાળો સ્વતંત્ર આત્મા નામનો પદાર્થ નથી, અને તેથી જ પૂર્વભવથી આવવાનું કે પરભવમાં જવાનું રહેતું જ નથી, માટે આત્મા, પૂર્વભવ, પરભવ, મુક્તિ જેવાં કોઈ તત્ત્વો છે જ નહીં, આવું તે ચાર્વાક સમજે છે. આવા પ્રકારની તેઓની સમજ પણ તેઓના તેવા પ્રકારના જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમને લીધે અને દર્શન મોહના ઉદયને લીધે જ છે.

સાંખ્યદર્શનકાર કપિલમુનિ “આત્મા અને પ્રકૃતિ” એમ મૂલભૂત બે જ તત્ત્વ છે. એમ સમજે છે અને સ્વીકારે છે. આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય છે અકર્તા અને અભોક્તા છે. એમ માને છે કારણ કે જો કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ માનીએ તો પૂર્વકાલમાં અકર્તૃત્વાવસ્થામાંથી કર્તૃત્વાવસ્થાવાળો બન્યો એમ અર્થ થાય, અને એમ થતાં કૂટસ્થ નિત્યત્વ લોપાઈ જાય. તથા પ્રકૃતિ એ સત્ત્વ-રજસૂ અને તમસૂની બનેલી છે. તેથી પરિણામી છે અને તે જ કર્તા-ભોક્તા છે. આમ સમજે છે. તે તેઓનો જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમ (અને દર્શનમોહનો ઉદય) તેવા પ્રકારનો છે એમ જ સમજવું. આના કારણે જ તેઓની આવી પ્રતિપત્તિ (સ્વીકૃતિ) છે.

બૌદ્ધદર્શનકારો પર્યાય તરફની વિશેષ દૃષ્ટિવાળા છે તેથી સર્વવસ્તુઓ ક્ષણિકમાત્ર છે. કોઈ પણ પદાર્થ ક્ષણદ્વયસ્થાયી નથી એમ માને છે. પછી સંસારમાં સંભવતા વ્યવહારોનું સંકલન કરવા વાસના (સંતાન)ની કલ્પના કરે છે. તેઓનો પણ જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમ તેવો છે. એમ ન્યાય-વૈશેષિક-મીમાંસક આદિ સર્વદર્શનકારો માટે સમજવું.

પ્રશ્ન :- ઓઘદૃષ્ટિમાં સમેઘ-અમેઘ રાત્રિ-દિવસના કારણે તરતમતાવાળી પણ ઘટ-પટાદિ વસ્તુઓ સાક્ષાત્-નજરોનજર હીનાધિકપણે જેમ દેખાય છે અને તેનાથી દૃષ્ટિભેદ કહેવાય છે. તેમ આ દર્શનકારોને જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમની તરતમતાના કારણે અને મોહના ઉદયના કારણે પારલૌકિક પદાર્થો હીનાધિકપણે પણ શું પ્રત્યક્ષ દેખાતા હશે? કે જેથી તેઓમાં દર્શનભેદ તમે સમજાવો છો ?

ઉત્તર :- પારલૌકિક પદાર્થો અતીન્દ્રિય છે. કેવલજ્ઞાન વિના કોઈને અલ્પ પણ દેખાતા નથી. માટે અહીં દર્શનશબ્દનો અર્થ દેખવું-જોવું ન કરતાં પ્રતિપત્તિ=માન્યતા-કલ્પના - સ્વીકાર એવો અર્થ કરવો. તેથી જ ગ્રંથકારે પ્રતિપત્તિભેદ: એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે.

ઓષદૃષ્ટિમાંથી જીવ જ્યારે બહાર આવે છે ત્યારે જ યોગની દૃષ્ટિ શરૂ થાય છે. ભવાભિનંદી જીવને જ્યારે પૌદ્ગલિક સુખમાં કંઈક અંશે દુઃખરૂપતા ભાસે છે. આ સુખ અનેક ઉપાધિઓવાળું અને પરવશ હોવાથી ખસના રોગથી ઉપડેલી ખણજને ખણવા બરાબર દુઃખના પ્રતિકારમાત્ર રૂપ છે. વાસ્તવિક સુખ આ પુદ્ગલોથી પર રહેવામાં જ છે આવી દૃષ્ટિ જ્યારે આવે છે ત્યારે આ જીવ ચરમાવર્તમાં પ્રવેશ કરે છે અને ક્રમશઃ અપુનર્બંધક બને છે. તેથી તે કાલથી મોક્ષ તરફ મીટ માંડે છે. અને પરને દુઃખ ન આપવું. પાપ કરવું પડે તો પણ તીવ્રભાવે પાપ ન કરવું. ઈત્યાદિ યોગની મિત્રાદિ દૃષ્ટિઓ શરૂ થાય છે. ધર્મ-કર્મ-આત્મા-પરભવ-પૂર્વભવ-મોક્ષ ઈત્યાદિ સમજે છે. સ્વીકારે છે. પ્રતિપત્તિ કરે છે. પરંતુ જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમ ચિત્ર-વિચિત્ર હોવાથી (અને સાથે દર્શનમોહના ઉદયનો સાથ હોવાથી) આ બધા પારલૌકિક પદાર્થોમાં પ્રતિપત્તિ કરવા છતાં પણ પોતાની માન્યતા (કલ્પના) પ્રમાણે સ્વીકાર કરતો હોવાથી દર્શનભેદ રહે છે. અનેક પ્રકારનાં દર્શનો બનવાનું આ જ કારણ છે. અચરમાવર્તમાં ઓષદૃષ્ટિ હોય છે. ચરમાવર્તના પૂર્વના અર્ધભાગમાં મિત્રાદિ પ્રથમની ચારદૃષ્ટિ હોય છે. આ બન્ને કાળે (અચરમાવર્તમાં અને ચરમાવર્તના પૂર્વાર્ધમાં) આ જીવને જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોના ક્ષયોપશમની તરતમતાના કારણે અને મિથ્યાત્વના ઉદયના કારણે દર્શનભેદ અર્થાત્ પ્રતિપત્તિ ભેદ થાય છે.

ન ચ્ચલ્વચં = પરંતુ રાગ-દ્વેષની ગાંઠ જેણે ભેદી છે. અપૂર્વકરણાદિ કરીને જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે. એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો કે જે સ્થિરાદિ પાછળની ચાર દૃષ્ટિમાં વર્તનારા છે તથા ચરમાવર્તના પાછળના અર્ધભાગમાં વર્તનારા છે. તેવા યોગી મહાત્માઓને આવો દર્શનભેદ (પ્રતિપત્તિભેદ) હોતો નથી. જો કે આ જીવો પણ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમવાળા જ છે. ક્ષાયિકભાવવાળા નથી. તથા ક્ષયોપશમભાવ પણ તરતમતાવાળો જ છે. તથાપિ દર્શનમોહનીયના ઉદયને બદલે દર્શનમોહનીયનો પણ ક્ષયોપશમ છે. તેથી જે વિષય નયભેદથી જે રીતે સંભવે છે, તે વિષયને તે રીતે નયભેદના અવબોધ પ્રમાણે જાણે છે, યથાસંભવ સમન્વય કરે છે. કારણ કે દૃષ્ટિ સમ્યક્ હોવાથી નયયોજના લગાડીને વસ્તુના સ્વરૂપને યથાર્થપણે જાણે છે. દાખલા તરીકે પાંચભૂતોમાંથી ચેતન ઉત્પન્ન થાય છે એમ નહીં, પરંતુ ચેતનાત્મા સ્વતંત્ર છે અને તેના ચૈતન્યના આવિર્ભાવમાં ભૂતો નિમિત્તમાત્ર છે. સાંખ્યદર્શનમાં-આત્મા દ્રવ્યાર્થિકનયથી નિત્ય ચો. ૫

છે. પરંતુ કૂટસ્થ નિત્ય નથી. પર્યાયથી અનિત્ય પણ છે. તથા પર્યાયવાળો હોવાથી કર્તા-ભોક્તા પણ છે. ઇત્યાદિ રીતે નયભેદની દૃષ્ટિ લગાડીને વસ્તુતત્ત્વનો સમન્વય કરે છે. માટે સ્થિરાદિ દૃષ્ટિવાળા યોગિઓને દૃષ્ટિભેદ સંભવતો નથી.

સ્થિરાદિ પાછળની ચાર દૃષ્ટિઓમાં વર્તતા આ યોગી-મહાત્માઓની પ્રવૃત્તિ પણ પરોપકાર માટે હોય છે. પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિ પરના ઉપકારમાં જોડે છે. **પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ** પોતાના આત્માને જે પરમાર્થતત્ત્વનો લાભ થયો છે તે પરમાર્થતત્ત્વ બીજા જીવોને પણ કેમ મળે ? તે માટે યથાશક્ય સર્વ પ્રયત્ન આદરે છે. તેની પાછળ નીચે મુજબ મુખ્યતાએ પાંચ કારણો છે.

(૧) **શુદ્ધબોધભાવેન** = દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક, નિશ્ચય અને વ્યવહાર આદિ નયોની અપેક્ષા સમજાઈ હોવાથી શુદ્ધબોધ છે. નિર્મળજ્ઞાન છે. સાપેક્ષદૃષ્ટિ છે. તેથી જ પરમાર્થતત્ત્વનો પ્રેમ જાગે છે. અધ્યાત્મદૃષ્ટિ વિકસે છે. અને પરોપકાર તરફ કરવા પ્રવૃત્તિ કરે છે.

(૨) **વિનિવૃત્તાગ્રહતયા** = સાપેક્ષદૃષ્ટિ વિકાસ પામેલ હોવાથી પોતાના માનેલા આગ્રહ તરફની કુત્સિત બુદ્ધિ જેની ચાલી ગઈ છે. કદાગ્રહ વિનાની નિર્મળ વિશાળ દૃષ્ટિ જેની વિકસી છે. વસ્તુતત્ત્વને ભિન્ન-ભિન્ન રીતે સમજવા-સમજાવવામાં આ આત્મા કુશલ બનેલો હોવાથી પરમાર્થતત્ત્વ પ્રત્યેના પ્રેમથી પરોપકાર પરાયણ બને છે.

(૩) **મૈત્ર્યાદિપારતન્ત્ર્યેણ** = સમ્યક્ત્વના પ્રતાપે કષાયોની મંદતા થવાથી મૈત્રી-પ્રમોદ-કરુણા અને મધ્યસ્થતા આ ચારે ભાવનાઓ મય જેનું હૃદય પરિણામ પામી ગયું છે. આ કારણથી તે ભાવનાઓની પ્રધાનતાથી દર્શનભેદનો ત્યાગ કરીને પરોપકાર કરવામાં પ્રવર્તે છે.

(૪) **ગમ્भीરોદારાશયત્વાત્** = સ્થિરાદિ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવોનો ચિત્ત-પરિણામ ઘણો ગંભીર હોય છે. જલ્દી ન જાણી શકાય તેવો હોય છે. મૈત્રી આદિ ભાવોની પરાકાષ્ટાને લીધે સામેના જીવોના દોષોને ગળી જનારો હોય છે. હૃદયમાં રોષ-ઝંખ નહી રાખનારો આ જીવ હોય છે. અને તે જ કારણથી ઉદાર આશયવાળો, ગમે તેવા આત્માની ગમે તેવી વાતને પણ પચાવી જનારો, દરિયાઈ દીલવાળો, પ્રત્યેકના અવિન્યાદિની ક્ષમા આપનારો આ જીવ હોય છે તેથી જ મન લગાવીને અન્યના અવિન્યાદિને ભૂલી જઈને પણ પરોપકાર પરાયણ વર્તી શકે છે.

(૫) **ચારિચરકસંજીવન્યચરકચારણનીત્યા** = સ્વસ્તિમતી નામની નગરીમાં એક બ્રાહ્મણપુત્રી હતી, તેને સ્નેહનું પરમપાત્ર બીજી એક સખી હતી. બન્ને વચ્ચે અપાર સ્નેહ

હતો, પરંતુ બન્ને સ્ત્રીઓનાં લગ્ન થવાથી બન્નેને અલગ રહેવાનું બન્યું, બ્રાહ્મણપુત્રી કોઈપણ કારણસર પોતાના પતિથી અસંતુષ્ટ હતી. એક વખત તેની સખી તેને મળવા આવી. બ્રાહ્મણપુત્રીને ઉદાસ દેખી સખીએ કારણ પૂછ્યું. બ્રાહ્મણપુત્રીએ પોતાનો પતિ પોતાને વશ રહે એવી ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. સખીએ ચિંતા ન કરવા કહ્યું. અને મંત્રિત એવી ઔષધિ આપી. તે ઔષધિના પાનથી તેનો પતિ દૈવિકશક્તિથી બળદ થયો. બ્રાહ્મણપુત્રીનો પતિ તેને વશવર્તી તો થયો, પરંતુ તેનો પતિ બળદ બનવાથી પોતાના પસ્તાવાનો પાર રહ્યો નહીં. ગમે તેમ તો પણ તે બળદ તેણીનો પતિ છે. એટલે પ્રતિદિન ઘાસ ચરાવવા અરણ્યમાં જાય છે.

એક દિવસ અરણ્યમાં બળદને ઘાસ ચરાવી કોઈ એક વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ લેવાના આશયથી તે સ્ત્રી અને બળદ બેઠાં છે. તેવામાં ઉપર આકાશમાર્ગે જતું એક વિદ્યાધરયુગલ તે વૃક્ષ ઉપર ઉતર્યું. નીચે દૃષ્ટિપાત કરતાં આ બળદ દેખાયો, તે દેખીને વિદ્યાધર યુગલ પરસ્પર આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરે છે. વિદ્યાધર તેની પત્નીને કહે છે કે આ બળદ એ સ્વાભાવિક બળદ નથી. સ્વાભાવિકપણે એ પુરુષ છે. મંત્રિત ઔષધિના પાનથી એ બળદ થયો છે. વિદ્યાધરીએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો કે આ બળદ મૂલસ્થિતિમાં (પોતાના પુરુષપણામાં) આવે એવો કોઈ ઉપાય છે ? વિદ્યાધરે કહ્યું કે હા, એક ઉપાય છે અને તે એ છે કે આ વૃક્ષની નીચે “સંજીવની” નામની ઔષધિ છે. જો આ બળદને તેનો ચારો ચરાવવામાં આવે તો પુનઃ પુરુષ થઈ શકે છે.

નીચે બેઠેલી બ્રાહ્મણપુત્રી આ વાર્તાલાપ સાંભળે છે. તેને આ બળદને ફરી પુનઃ પુરુષ કરવો છે, પરંતુ સંજીવની ઔષધિ કઈ ? તેની ખબર નથી, તેથી દરરોજ વૃક્ષની આજુબાજુના તમામ ઘાસનો ચારો આ સ્ત્રી આ બળદને ચરાવે છે. તેમ કરતાં કરતાં સંજીવની ઔષધિનો ચારો તેની અંદર ચરતાં આ બળદ બળદ મટી પુરુષ થાય છે. બ્રાહ્મણપુત્રી ખુશ થાય છે. એવી રીતે સ્થિરાદિદૃષ્ટિમાં રહેલા મહાત્માઓ ધર્મશ્રવણ કરનારા બાલજીવોને તેનું જે રીતે હિત- કલ્યાણ થાય તે રીતે અનેક પ્રકારે ધર્મશ્રવણ કરાવે છે. તેમ કરતાં કરતાં તથાભવ્યતા પાકે ત્યારે ક્યારેક ભવ્યજીવોને આ વાણી કલ્યાણકારી બની જાય છે. આ રીતે આ મહાત્માઓ સદા ચારિસંજીવનીના ન્યાયે પરોપકાર પરાયણ વર્તે છે.

(અહીં આ પંક્તિનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે જાણવો **ચારિ**= ઘાસચારાને, **ચરક** = ચરનાર, પરંતુ **સંજીવની**= તે નામની ઔષધિને **અચરક** = ન ચરનાર, એવા આ બળદને, **ચારણ** = સંજીવની ચરાવવાના **નીત્યા** = ન્યાય વડે, યોગીમહાત્માઓ પરોપકાર

કરે છે. આ રીતે મિત્રાદિ પ્રથમની ચારદૃષ્ટિકાળે દર્શનભેદ હોય છે. પરંતુ સ્થિરાદિ પાછળની ચાર દૃષ્ટિકાળે આવા પ્રકારનો દર્શનભેદ સંભવતો નથી **इत्यलं प्रसङ्गेन =** પ્રાસંગિક આટલું સમજાવ્યું. આથી વધુ કહેવા વડે હવે સર્થું.

ઇચ્છાયોગાદિનું ચિત્ર

		ઇચ્છાયોગ	શાસ્ત્રયોગ	સામર્થ્યયોગ	
૧	કોની પ્રધાનતા	ધર્મ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા	શાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ બોધની પ્રધાનતા	ધર્મસન્ન્યાસ તીવ્ર પ્રાતિભ જ્ઞાન	યોગસન્ન્યાસ અયોગિ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ
૨	મુખ્યલક્ષણ	સાચીધર્મની ઇચ્છા યથાયોગ્ય શાસ્ત્ર શ્રવણ સમ્યક્શાસ્ત્રબોધ પ્રમાદ જન્ય-વિકલતા	તીવ્ર શાસ્ત્રબોધ શાસ્ત્રજ્ઞાનની પટુતા પરમ શ્રદ્ધા અપ્રમાદાવસ્થા	શાસ્ત્રજ્ઞાનથી પર સ્વાનુભવજ્ઞાન. સ્વયં સંવેદન. ક્ષાયોપશમિક ભાવોનો ત્યાગ. ક્ષાયિકભાવની પ્રાપ્તિ અંતે કેવલજ્ઞાન	કાયાદિયોગોનો ત્યાગ પરમ પ્રકૃષ્ટ યોગદશા શૈલેશી કરણ અનાશ્રવાવસ્થા તથા સર્વ-સંવરભાવ
૩	અધિકારી	શાસ્ત્રજ્ઞાની, પ્રમાદી પરંતુ ધર્મની ઇચ્છાવાળો	શાસ્ત્રપટુ પરમશ્રદ્ધાયુક્ત અપ્રમાદી	ક્ષપકશ્રેણીવર્તી જીવો	અયોગિ કેવલી ભગવાન્
૪	ગુણસ્થાનક	પ્રધાનતાએ ઈથીદ ગૌણતાએ મંદમિથ્યાત્વી	અપ્રમત્ત તથા અપ્રમત્તાભિમુખ પ્રમત્ત (અંશતઃદેશવિરતિ)	૮ થી ૧૨ ગુણસ્થાનક	૧૪મું અયોગીકેવલી ગુણસ્થાનક

ઓઘ અને યોગદંષ્ટિનું ચિત્ર

	ઓઘદંષ્ટિ	પ્રથમની ચાર યોગદંષ્ટિ	પાછળની યોગની ચારદંષ્ટિ
૧ કાલ	અચરમાવર્ત	ચરમાવર્તનો પૂર્વાર્ધ	ચરમાવર્તનો ઉત્તરાર્ધ
૨ અધિકારી	ભવાભિનંદી જીવો	મંદમિથ્યાત્વી જીવો	સમ્યગ્દંષ્ટિ જીવો
૩ દંશ્યવિષય	પૌદ્ગલિક સુખ ઐહિકસુખ	આધ્યાત્મિક સુખ મંદપણે પારલૌકિક પદાર્થ	તીવ્ર આધ્યાત્મિક સુખ તીવ્રપણે પારલૌકિક પદાર્થ
૪ કર્મ	જ્ઞાનાવરણીયનો અને દર્શનમોહનીયનો તીવ્ર ઉદય	બન્ને કર્મોનો મંદ ઉદય, તથા ક્ષયોપશમ તરફ ગમન	જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ તથા ક્ષય, અને દર્શનમોહનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ તથા ક્ષય
૫ જોવાની રીત	લોકસંજ્ઞા, ગાડરીયા પ્રવાહ જેવી દંષ્ટિ	પારમાર્થિક પદાર્થો જોવા તરફ પ્રયાણ પરંતુ નયનિરપેક્ષ	યથાર્થ તત્ત્વગ્રાહિણી નયસાપેક્ષ દંષ્ટિ
૬ વિશેષતા	અજ્ઞાનદશા અને મોહાંધદશા	દર્શનભેદ અને કદાગ્રહાદિ	દર્શનભેદનો અભાવ

પૂજ્ય ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રીએ “યોગદંષ્ટિની સજ્જાયમાં” ઉપરોક્ત વાત સમજાવતાં કહ્યું છે કે-

સઘન અઘન દિન રયણીમાં, બાલ વિકલને અનેરા રે ॥
 અર્થ જુએ જિમ જુજુઆ, તે ઓઘ નજરના ફેરા રે ॥ વીર૦॥
 દર્શન જે થયાં જુજુઆં, તે ઓઘ નજરને ફેરે રે ॥
 ભેદ ચિરાદિક ચારમાં, સમ્યગ્દંષ્ટિને હેરે રે ॥ વીર૦॥
 દર્શન સકલના નય ગ્રહે, આપ રહે નિજ ભાવે રે ॥
 હિતકરી જનને સંજીવની, ચારો તેહ ચરાવે રે ॥ વીર૦॥

ઈત્યાદિ. ॥૧૪॥

પ્રકૃતં પ્રસ્તુમઃ । પ્રકૃતા ચ મિત્રાદિભેદભિન્ના યોગદંષ્ટિઃ । ઇયં ચેત્થમષ્ટધેતિ નિદર્શનમાત્રમધિકૃત્યાહ-

પ્રાસંગિક વાત કહીને હવે અમે પ્રસ્તુત (મૂલ જે કહેવાનું છે તે) કહીએ છીએ. મિત્રા-તારા-બલા આદિના ભેદોથી ભિન્ન ભિન્ન યોગદંષ્ટિઓ કહેવાની પ્રસ્તુત છે. આ યોગદંષ્ટિઓ આઠ પ્રકારની આ રીતે છે. તે વાત દષ્ટાન્તમાત્ર આપીને સમજાવે છે.

તૃણગોમયકાષ્ટાગ્નિ-કળદીપપ્રભોપમા ।

રત્નતારાર્કચન્દ્રાભા, સદ્દૃષ્ટેદૃષ્ટિરષ્ટધા ॥૧૫ ॥

ગાથાર્થ = સદ્દૃષ્ટિવંત (યોગની દૃષ્ટિવાળા) આત્માની મિત્રાદિ આઠ પ્રકારની દૃષ્ટિઓ અનુક્રમે (૧) તૃણના અગ્નિકણ સમાન, (૨) ગોમય (છાણા)ના અગ્નિકણસમાન, (૩) કાષ્ટના અગ્નિકણસમાન, (૪) દીપકની પ્રભાની ઉપમા સમાન, (૫) રત્ન, (૬) તારા, (૭) સૂર્ય અને (૮) ચંદ્રની પ્રભા સમાન છે. એમ જાણવું. ॥૧૫ ॥

ટીકા - ઇહાધિકૃતદૃષ્ટિબોધઃ ખલ્વર્થોક્ત એવ, તૃણાગ્નિકળાદ્યુદાહરણસાધર્મ્યતો નિરૂપ્યતે । સામાન્યેન “સદ્દૃષ્ટેઃ” યોગિનો “દૃષ્ટિઃ”=બોધલક્ષણાષ્ટધા ભવતિ । તૃણાગ્નિકળોપમા મિત્રાયાં, ગોમયાગ્નિકળોપમા તારાયાં, કાષ્ટાગ્નિકળોપમા બલાયાં । દીપપ્રભોપમા દીપ્રાયાં, તથાવિધપ્રકાશમાત્રાદિનેહ સાધર્મ્યમ્ । યદાહ-

ટીકાનુવાદ :- હવે ગ્રંથકારમહર્ષિ મૂળવિષય ઉપર આવે છે કે અહીં પ્રસ્તુત મિત્રા-તારા-બલા આદિ આઠ પ્રકારની દૃષ્ટિઓમાં થતો બોધ (જ્ઞાન-પ્રકાશ) કેવો છે ? તે તો ખરેખર તેના પાડેલા નામના અર્થથી જ કહેવાઈ જાય છે. (સમજાઈ જાય તેમ છે) અને ગાથા ૧૩મીની ટીકામાં “મિત્રા ઇવ ઇતિ મિત્રા” ઇત્યાદિ પદોથી અર્થ કહેલો જ છે. તથાપિ તૃણાગ્નિકણાદિની ઉપમાઓનાં ઉદાહરણોની સાથે દૃષ્ટિઓના બોધની સમાનતા જણાવવા દ્વારા નિરૂપણ કરાય છે. આ જ વાત વધુ સ્પષ્ટ સમજાવાય છે.

ભવાભિનંદી (કેવલ પૌદ્ગલિક સુખ તરફની જ) દૃષ્ટિમાંથી જ્યારે આ આત્મા બહાર આવે છે. ચરમાવર્તમાં પ્રવેશ કરે છે અને જ્યારે બહુભાવમલ ક્ષીણ થાય છે. ત્યારે મિથ્યદૃષ્ટિ હોવા છતાં કંઈક અંશે મિથ્યાત્વ મોળું પડવાથી મોક્ષ તરફ મીટ મંડાય છે. આત્માની શુદ્ધતા અને આધ્યાત્મિક સુખની અલ્પ અંશે લગની લાગે છે. તેના સાધનભૂત ધર્મની પ્રીતિ લાગે છે અને તીવ્રભાવે પાપાકરણાદિ ભાવો પ્રગટે છે. આવી દૃષ્ટિને મિથ્યાત્વ હોવા છતાં સદ્દૃષ્ટિ અર્થાત્ યોગદૃષ્ટિ કહેવાય છે. કારણ કે આવી દૃષ્ટિ જ સ્થિરાદિ શેષ ૪ (સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંબંધી) દૃષ્ટિઓનું અવન્ધ્યકારણ બનવાની છે. તથા મુક્તિ પ્રાપ્તિનું પણ બીજ છે. માટે મિત્રાદૃષ્ટિથી આરંભીને “બોધ” લક્ષણવાળી સામાન્યથી આ આઠ પ્રકારની જે યોગની દૃષ્ટિઓ છે. તે સદ્દૃષ્ટિની એટલે કે યોગવાળા જીવની (યોગીની) દૃષ્ટિ છે. જ્યારથી ભવાભિનંદીપણું મંદ થયું અને પરમાર્થતત્ત્વની પ્રીતિ અંશથી પણ પ્રગટ થઈ ત્યારથી જ મિત્રા આદિ દૃષ્ટિ આવવાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ તરફ પગરણ મંડાયેલ હોવાથી આ જીવ યોગિ કહેવાય છે. અને તેની દૃષ્ટિના આ આઠભેદો છે.

- (૧) તૃણના અગ્નિના કણની ઉપમા સરખો બોધ મિત્રાદૃષ્ટિમાં હોય છે.
- (૨) ગોમયના અગ્નિના કણની ઉપમા સરખો બોધ તારાદૃષ્ટિમાં હોય છે.
- (૩) કાષ્ઠના અગ્નિના કણની ઉપમા સરખો બોધ બલાદૃષ્ટિમાં હોય છે.
- (૪) દીપકના પ્રકાશની ઉપમાવાળો બોધ દીપ્રાદૃષ્ટિમાં હોય છે.
- (૫) રત્નની પ્રભાની ઉપમાવાળો બોધ સ્થિરાદૃષ્ટિમાં હોય છે.
- (૬) તારાની પ્રભાની ઉપમાવાળો બોધ કાન્તાદૃષ્ટિમાં હોય છે.
- (૭) સૂર્યની પ્રભાની ઉપમાવાળો બોધ પ્રભાદૃષ્ટિમાં હોય છે.
- (૮) ચંદ્રની પ્રભાની ઉપમાવાળો બોધ પરાદૃષ્ટિમાં હોય છે.

સારાંશ કે તૃણના અગ્નિના કણોનું જે અલ્પ સામર્થ્ય છે અને અલ્પકાળસ્થિતિ છે તેવો બોધ મિત્રાદૃષ્ટિમાં હોય છે એમ તેવા તેવા પ્રકારના પ્રકાશની “માત્રા” ક્રમશઃ આઠે દૃષ્ટિઓમાં હોય છે. ઈત્યાદિ સાધર્મ્ય અહીં સમજાવ્યું છે એમ જાણવું. તે વાત પ્રત્યેક દૃષ્ટિવાર હવે સ્પષ્ટ કરે છે-

મિત્રાયાં બોધસ્તૃણાગ્નિકણસદૃશો ભવતિ । ન તત્ત્વતોઽભીષ્ટકાર્યક્ષમઃ ।
સમ્યક્-પ્રયોગકાલં યાવદનવસ્થાનાદલ્પવીર્યતયા પટુસ્મૃતિબીજસંસ્કારાધાનાનુપપત્તેઃ
તતશ્ચ વિકલ-પ્રયોગભાવાદ્ ભાવતો વન્દનાદિકાર્યાયોગાદિતિ ।

તારાયાં તુ બોધો ગોમયાગ્નિકણસદૃશઃ અયમપ્યેવંકલ્પ એવ, તત્ત્વતો-
ઽવિશિષ્ટસ્થિતિવીર્યવિકલત્વાત્ । અતોઽપિ પ્રયોગકાલે સ્મૃતિપાટવાસિદ્ધેઃ તદભાવે
પ્રયોગવૈકલ્યાત્ તતસ્તથા તત્કાર્યાભાવાદિતિ ।

(૧) મિત્રાદૃષ્ટિમાં બોધ (જ્ઞાનપ્રકાશ) તૃણના અગ્નિના કણની ઉપમાવાળો છે. તેથી તાત્ત્વિકપણે ઈષ્ટકાર્ય કરવા તે બોધ સમર્થ બનતો નથી. સારી રીતે તેનો પ્રયોગ કરવાનો કાળ આવે ત્યાં સુધી સ્થિર ન રહેતો હોવાથી તથા અલ્પવીર્યવાન્ હોવાથી તીવ્ર શક્તિવાળી સ્મૃતિના બીજના સંસ્કારોનું આધાન તેનાથી થઈ શકતું નથી. તેથી જ તે બોધ વિકલ-પાંગળો-નિસ્તેજ હોઈને ભાવથી વંદનાદિ ધર્મ કાર્ય કરવા સમર્થ બનતો નથી. (દ્રવ્યથી વંદનાદિ કાર્ય હોઈ શકે છે.)

ભાવાર્થ એવો છે કે તૃણનો (એટલે કે ઘાસની ગંજનો) જાજવલ્યમાન ભડકો અહીં ન લેવો, પરંતુ એકાદ તૃણનો અગ્નિ લેવો. અને તે પણ બુઝાતાં બુઝાતાં કણ માત્ર હોય તે સમજવો. આ અગ્નિકણ વધારે તો કંઈ કાર્ય કરી શકતો નથી. પરંતુ ગાઢ અંધકારમાંથી

વિજળીના ચમકારાની જેમ નહીવત્ અલ્પ પ્રકાશ પાથરી ક્ષણજીવી અજવાળું આપે છે. તેમ મિત્રાદૃષ્ટિમાં થયેલો બોધ ભવાભિનંદીપણાના (પૌદ્ગલિક સુખાસક્તિપણાના) ગાઢ મિથ્યાત્વવાળા આત્મા ઉપર લાગેલા ગાઢ અંધકારમાંથી પ્રકાશના ચમકારાની જેમ અલ્પ પ્રકાશ આપે છે. આ દૃષ્ટિ અલ્પ પણ પ્રકાશવાળી હોવાથી ઓઘદૃષ્ટિથી જુદી પડે છે. વસ્તુના યથાર્થબોધ તરફ લઈ જાય છે. માટે જ તેને “યોગની દૃષ્ટિ” કહેવાય છે. તૃણના અગ્નિનો આ કણ (૧) તેનો સહારો લઈને વસ્તુસ્થિતિ દેખવાનું કાર્ય કરીએ ત્યાં સુધી તો તે બુઝાઈ જતો હોવાથી અલ્પસ્થિતિકાળસ્થાયી છે. (૨) જ્યારે આ કણ ચમકતો હોય છે ત્યારે પણ અલ્પવીર્યવાનું છે. અલ્પશક્તિમાન છે. (૩) સૂક્ષ્મ પદાર્થોને જણાવવામાં અસમર્થ છે. (૪) અલ્પકાળ અને અલ્પવીર્ય હોવાથી જ પટુસ્મૃતિના (ગાઢ સંસ્કારવાળા) સંસ્કારનું આધાન કરાવવામાં તે અસમર્થ છે. અને (૫) તેનો ઉપયોગ કરવાનો કાળ આવતાં આવતાં હત-પ્રહત થઈ જવાના કારણે તેનાથી થતું કાર્ય વિકલ (અધુરું) જ રહે છે. અપૂર્ણ જ રહે છે.

તેવી રીતે મિત્રા દૃષ્ટિમાં આવેલું જ્ઞાન (આત્માના હિતનું લક્ષ્ય) જો કે અનાદિકાળની ઓઘદૃષ્ટિના ગાઢ અંધારા કરતાં પ્રકાશાત્મક હોવાથી ભિન્નપણે તરી આવે છે અને ત્યાંથી જ યોગની શરૂઆત થાય છે. છતાં પણ તે આત્મહિતના લક્ષ્યરૂપ બોધ, અલ્પકાળસ્થાયી હોવાથી, અલ્પવીર્યવાનું હોવાથી, ગાઢસંસ્કારવાળી સ્મૃતિના આધાનનું અકારણ હોવાથી, વંદનાદિ ધર્મ ક્રિયાનો કાળ આવતાં સુધી તે બોધ સ્થિર ન રહેતો હોવાથી વંદનાદિ ધર્મક્રિયાથી વિકલ થાય છે. અર્થાત્ ભાવપૂર્વકની ક્રિયા ત્યાં થતી નથી. પરંતુ આ અલ્પપ્રકાશ ધીરે ધીરે વૃદ્ધિ પામતાં પામતાં આત્માને વીતરાગાવસ્થા સુધી (યાવત્ મુક્તિ સુધી) લઈ જાય છે માટે અહીંથી યોગની (મુક્તિપ્રયાણની) દૃષ્ટિ પ્રારંભાય છે. તેથી તેને યોગની દૃષ્ટિ કહેવાય છે.

(૨) તારાદૃષ્ટિમાં થતો બોધ છાણાંના અગ્નિકણની સાથે સરખાવી શકાય તેવો છે. જો કે તૃણના અગ્નિકણ કરતાં છાણાંનો અગ્નિકણ કંઈક વધારે સતેજ હોય છે તેવી રીતે મિત્રામાં થયેલા બોધ કરતાં તારામાં થયેલો બોધ કંઈક સતેજ અવશ્ય હોય છે, તો પણ તે બન્નેના સ્વરૂપમાં અંશમાત્ર ભેદ છે વધારે ભેદ ન હોવાથી ખાસ કંઈ તફાવત જણાતો નથી તેથી આ પ્રકાશ પણ એવો જ હોય છે. તાત્ત્વિકપણે આ તારાદૃષ્ટિમાં થતો બોધ મિત્રાદૃષ્ટિના બોધની સાથે (૨) અલ્પસ્થિતિ-સ્થાયિપણામાં, (૨) અલ્પવીર્યવત્તામાં, અને (૩) વિકલતામાં લગભગ (અંશમાત્રના ભેદને છોડીને) અવિશિષ્ટ જ છે. અર્થાત્ સમાન જ છે. મિત્રાદૃષ્ટિના કાળે વર્તતા બોધની જેમ તારાદૃષ્ટિના કાળે વર્તતો બોધ પણ અલ્પકાળ જ રહે છે. મંદવીર્યવાનું જ છે અને વિકલતાવાળો (પાંગળો-નિસ્તેજ) જ છે. અને આ જ કારણથી આવા પ્રકાશને પામીને વંદનાદિ ધર્મક્રિયા આદરતાં ગાઢ (તીવ્ર)

સ્મૃતિ કરાવે તેવી પટ્ટતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ધર્મક્રિયાના કાળ સુધીમાં તો બુઝાઈ જ જાય છે. આ જ્ઞાન પ્રકાશથી તીવ્ર સ્મૃતિની પટ્ટતા સિદ્ધ થતી નથી. અને જ્ઞાનની તીવ્ર સ્મૃતિના અભાવે ધર્મક્રિયાનો પ્રયોગ પણ વિકલ બની જાય છે. ખામી ભર્યો અને અપૂર્ણ (ભાવશૂન્ય) થઈ જાય છે. તેથી તે બોધ તેવા પ્રકારના ભાવયુક્ત ધર્મક્રિયાના કાર્યને કરવા સમર્થ થતો નથી. છતાં મિત્રાદષ્ટિમાં થયેલા બોધ કરતાં તારાદષ્ટિમાં થયેલો બોધ કંઈક વધારે સતેજ હોય છે. આટલા માત્ર અંશભેદ વિના બન્નેનો બોધ અલ્પસ્થિતિસ્થાયી, અલ્પવીર્યવાન, પટ્ટસ્મૃતિના આધાનનું અકારણ, વિકલતાયુક્ત, અને ધર્મક્રિયા-કાળ સુધી ન ટકનાર હોય છે. પરંતુ પ્રકાશ એ પ્રકાશ હોવાથી અનાદિના ઓઘદષ્ટિના અંધકારમાંથી આ આત્માને બહાર લાવનાર તો અવશ્ય બને જ છે. માટે જ મુક્તિપદના પ્રયાણનો પ્રારંભ તેમાં છે. તેથી તેને યોગદષ્ટિ કહેવાય છે.

(૩) *બલાયામપ્યેષ કાષ્ટાગ્નિકણકલ્પો વિશિષ્ટ ઈષદુક્તબોધદ્વયાત્ । તદ્ભવતોઽત્ર મનાક્ સ્થિતિવીર્યે । અતઃ પટ્ટપ્રાયા સ્મૃતિરિહ પ્રયોગસમયે તદ્ભાવે ચાર્થપ્રયોગમાત્રપ્રીત્યા યત્નલેશભાવાદિતિ ।*

(૪) *દીપ્રાયાં ત્વેષ દીપપ્રભાતુલ્યો વિશિષ્ટર ઉક્તબોધત્રયાત્ । અતોઽત્રોદગ્રે સ્થિતિવીર્યે તત્પટ્ટવી અપિ પ્રયોગસમયે સ્મૃતિઃ । એવં ભવતોઽપ્યત્ર દ્રવ્યપ્રયોગો વન્દનાદૌ તથાભક્તિતો યત્નભેદપ્રવૃત્તેરિતિ પ્રથમગુણસ્થાનકપ્રકર્ષ એતાવાનિતિ સમયવિદઃ ।*

ત્રીજી બલાદષ્ટિમાં આ બોધ (જ્ઞાન પ્રકાશ) કાષ્ટના અગ્નિના કણની તુલ્ય હોય છે. ઉપર કહેલ મિત્રા અને તારા એમ બન્નેના બોધ કરતાં કંઈક વિશિષ્ટ બોધ અહીં હોય છે.

તથા **અત્ર** = આ બીજી દષ્ટિમાં થયેલા બોધમાં **મનાક્** = કંઈક **સ્થિતિવીર્યે** = વધુકાલ રહેવાની સ્થિતિ અને કંઈક વધુ શક્તિવાળાપણું **તદ્** = તે પૂર્વના બોધ કરતાં **ભવતઃ** = હોય છે. (**ભૂ** ધાતુ દ્વિવચન) અને તેથી જ ધર્મક્રિયાના પ્રયોગકાળે કંઈક તીવ્રપટ્ટતાવાળી સ્મૃતિ-સંસ્કાર કરે છે. **તદ્ભાવે ચ** = તે પટ્ટસ્મૃતિસંસ્કાર હોતે છતે **અર્થ** = પ્રયોજનભૂત એવી ધર્મક્રિયાના પ્રયોગ પ્રત્યે પ્રીતિમાત્ર થવાથી સાચી ધર્મક્રિયા કરવાનો કંઈક લેશથી યત્નવિશેષ આ જીવ કરે છે.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે- તૃણ અને ગોમયના અગ્નિકણ કરતાં કાષ્ટનો અગ્નિકણ ચિરસ્થાયી અને વિશિષ્ટશક્તિ-સંપન્ન હોય છે. તેથી જ તેમાં જોવાનું-વાંચવાનું-લખવાનું વગેરે કાર્ય થઈ શકે છે. તેવી જ રીતે મિત્રા અને તારાદષ્ટિનો બોધ

અનાદિકાળના ગાઢ અંધકાર મય ઓઘદૃષ્ટિમાંથી જીવ તુરત બહાર આવેલ હોવાથી મંદ છે. અને અલ્પકાળ જ રહેનાર છે. પરંતુ ત્રીજી બલા દૃષ્ટિમાં આવતાં આવતાં મિથ્યાત્વમોહનીયનો ઉદય વધારે મંદ થવાથી અને જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ વૃદ્ધિ પામવાથી વધારે સામર્થ્યવાળો અને કંઈક વધુ દીર્ઘકાળ રહે તેવો બોધ હોય છે. બલ-સામર્થ્યવાળો અને દીર્ઘકાલસ્થાયી બોધ થવાથી તેના સંસ્કારો વધારે ને વધારે મજબૂત પડતા જાય છે કે જે તીવ્રસ્મૃતિની પટ્ટાનું કારણ બને છે. અને સંસ્કારો તીવ્ર પડવાથી તેનો આસ્વાદ દીર્ઘકાલીન રહેવાથી વંદનાદિ ધર્મક્રિયા કરવાના કાળે પણ તે બોધ, સંસ્કાર અને સ્મૃતિ ઝળહળતી રહે છે તેથી ધર્માનુષ્ઠાનો ઉપર કંઈક વિશેષ પ્રીતિભાવ જામે છે. આજ સુધી મિથ્યાત્વની તીવ્રતાના કારણે જેમ પૌદ્ગલિક સુખ અને સાધનો પ્રત્યે રાગ હતો તેને બદલે હવે મિથ્યાત્વ મંદ થવાથી અધ્યાત્મદૃષ્ટિની લગન લાગવાથી આત્મતત્ત્વના પરમાર્થ સ્વરૂપ પ્રત્યે પ્રીતિભાવ જન્મવાથી તેના કારણભૂત (પ્રયોજનભૂત) ધર્માનુષ્ઠાનો પ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવ જાગે છે. અને તેથી સાચી ક્રિયા કરવા તરફ આ જીવ પ્રેરાય છે. અહીંથી ચાર પ્રકારના અનુષ્ઠાનો પૈકીનું પ્રથમ એવું પ્રીતિ અનુષ્ઠાન શરૂ થાય છે.

ચોથી દીપ્રાદૃષ્ટિમાં વળી **एषः=**આ બોધ (તત્ત્વજ્ઞાન) ઉપરોક્ત ત્રણ બોધ કરતાં વિશિષ્ટ અને દીપકની પ્રભાની તુલ્ય હોય છે. તૃણ-ગોમય અને કાષ્ઠનો જે અગ્નિ છે એના કરતાં આ દીપકની પ્રભા **उदग्रे स्थितिवीर्ये** = વધુ દીર્ઘસ્થિતિવાળી અને વધુ તીવ્રસામર્થ્યવાળી છે. તેવી રીતે આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવને મિથ્યાત્વનો ઉદય અતિશય મંદ થવાથી આ આત્માની પરમસુખની પ્રાપ્તિ માટેનો બોધ વધતો જ જાય છે. ઈન્દ્રિયસુખની ઘેલણા તૂટતી જાય છે આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ દીપકની પ્રભાની જેમ ચિરસ્થાયી અને બળવાન બનતો જાય છે. તેથી જ તેવા પ્રકારના જ્ઞાનના આવરણનો પટુ ક્ષયોપશમ થવાથી ગાઢ સંસ્કારોનું આધાન થવાના કારણે વંદનાદિ ધર્મક્રિયાના પ્રયોગકાલે અતિશય પટ્ટાવાળી સ્મૃતિ થાય છે. અધ્યાત્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ટા વૃદ્ધિ પામવાથી મોહને (અને તેમાં પણ ખાસ વિષય- કષાયોની વાસના સંબંધી રાગ-દ્વેષની ગાંઠને) તોડવાનો પ્રબળ પુરુષાર્થ ધર્મની પ્રીતિથી કરે છે. આવા પ્રકારનો ધર્માનુષ્ઠાનો પ્રત્યે પ્રીતિભાવ હોવા છતાં અને અદમ્ય ઉત્સાહ રૂપ પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવાનો પ્રયત્ન હોવા છતાં પણ હજુ ગુણસ્થાનક પહેલું હોવાથી વંદનાદિ ધર્મક્રિયામાં દ્રવ્યપ્રયોગ સમજવો. અર્થાત્ દ્રવ્યધર્મક્રિયા જાણવી કારણ કે હજુ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું નથી તેથી સમ્યક્ત્વાવસ્થાયુક્ત જેવી ભાવક્રિયા થવી જોઈએ તેવી ભાવક્રિયા હજુ અહીં થતી નથી. માત્ર દ્રવ્યાક્રિયા ચડતા ચડતા પરિણામવાળી ભાવક્રિયાભિમુખ થતી જાય છે. તેમ કરતાં કરતાં ધર્માનુષ્ઠાનો પ્રત્યે જ્ઞાનની ઝલક વધતાં પ્રીતિ અને શ્રદ્ધાપૂર્વકની અપૂર્વ ભક્તિ પણ પ્રગટે

છે. આવા પ્રકારની અપૂર્વ ભક્તિની પરિણતિ અહીં ચોથી દૃષ્ટિમાં આવતી હોવાથી ત્રીજી દૃષ્ટિમાં માત્ર પ્રીતિ-ભાવવાળાં અનુષ્ઠાનોના પ્રયત્નો કરતાં અહીં ચોથી દૃષ્ટિમાં ધર્માનુષ્ઠાનોમાં પ્રીતિ અને ભક્તિ એમ ઉભયભાવ આવવાથી આ પ્રયત્ન અપૂર્વ (જુદી જ જાતનો) બની જાય છે. અને આ કાલે પ્રીતિ-ભક્તિ ઉભયપૂર્વકના ધર્માનુષ્ઠાનનું આચરણ, તેના પ્રત્યે પરમશ્રદ્ધા, અને તે સંબંધી અપૂર્વબોધ એમ ગુણોનો વધુ વિકાસ થવાથી આ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને જે “ગુણસ્થાનક” શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવે છે તે આવા પ્રકારના ગુણોવાળા જીવને આશ્રયીને જ કહેવાય છે. સારાંશ કે જૈનશાસ્ત્રમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોમાં પણ જે “ગુણસ્થાનક” શબ્દનો પ્રયોગ આવે છે તે આવા પ્રકારના ગુણયુક્ત જીવને આશ્રયીને જ કહેલ છે. એમ સમયવિદ્ પુરુષો કહે છે. વાસ્તવિકપણે મિથ્યાત્વાવસ્થામાં આ ચોથી દૃષ્ટિ આવે ત્યારે જ ગુણોનો પ્રકર્ષ વધે છે. અપૂર્વકરણ-ગ્રંથિભેદ-અનિવૃત્તિકરણ વગેરે પ્રક્રિયા આ દૃષ્ટિનો વેગ વધતાં સહજ અને સરળતાથી થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન:- ત્રીજીદૃષ્ટિમાં પ્રીતિ અનુષ્ઠાન હોય, અને ચોથી દૃષ્ટિમાં પ્રીતિ-ભક્તિ એમ ઉભયગુણયુક્ત અનુષ્ઠાન હોય એમ જે કહેવામાં આવ્યું. ત્યાં પ્રીતિ અને ભક્તિમાં તફાવત શું ?

ઉત્તર :- પ્રેમભાવ-સ્નેહભાવ-મમતા તે પ્રીતિ કહેવાય છે. અને પૂજ્યભાવ, અહોભાવ, વંદનીયતાનો ભાવ, બહુમાનનો ભાવ તે ભક્તિ કહેવાય છે. જેમ કે પુરુષને પોતાની પત્ની પ્રત્યે પ્રીતિ હોય છે અને માતા પ્રત્યે ભક્તિ હોય છે. બન્ને પ્રત્યે ભોજન-વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ વસ્તુઓનું આદાન-પ્રદાન સમાન હોવા છતાં હૈયાના ભાવ ભિન્ન હોય છે. તેવી રીતે ત્રીજી દૃષ્ટિકાળે આ જીવ ધર્માનુષ્ઠાનો પ્રીતિ-ભાવથી કરે છે અને ચોથી દૃષ્ટિકાળે આ જીવ ધર્માનુષ્ઠાનો પ્રીતિ-ભક્તિ એમ ઉભય ભાવથી- પૂજ્યભાવ રાખીને પ્રેમપૂર્વક કરે છે.

પ્રશ્ન :- આ ચોથી દૃષ્ટિમાં જ્ઞાનપ્રકાશ દીપકની પ્રભાસમાન કદ્યો તેમાં સ્થિતિની દીર્ઘતા અને વીર્યની તીવ્રતાદિ જે કારણો સમજાવ્યાં, તેના વિના બીજું પણ કોઈ અધિક કારણ હોઈ શકે ?

ઉત્તર :- હા, પૂર્વના તૃણ-ગોમય અને કાષ્ઠના અગ્નિકણ કરતાં આ જ્ઞાનપ્રકાશ જેમ દીર્ઘસ્થિતિ અને તીવ્ર-સામર્થ્યાદિવાળો છે તેવી જ રીતે પાછલી દૃષ્ટિઓમાં આવતી રત્ન-તારા-સૂર્ય અને ચંદ્રની પ્રભા કરતાં વિલક્ષણ પણ છે. દીપકની પ્રભા તેલ-વાટ-કોડીયું અને સાનુકૂળ પવન આદિ પર-પદાર્થોને પરવશ હોવાથી પરાધીન છે. વાયુવડે પરાભવનીય છે. અસ્થિર છે. બુઝાવાવાળી છે. વળી આ જ્યોત હાનિ-વૃદ્ધિ પામનાર છે. જ્યારે આ દૃષ્ટિ પછીની દૃષ્ટિઓમાં આવનારી રત્નાદિની પ્રભા સ્વતંત્ર છે. સ્વાધીન છે. અપરાભવનીય છે. સ્થિર છે. કોઈથી પણ ન બુઝાય તેવી છે. અને તેની કાન્તિ સદા ઝળહળતી જ રહે છે. એમ તૃણાદિના અગ્નિકણથી અધિક પરંતુ રત્નાદિની પ્રભાથી હીન પ્રભા અહીં છે એમ જાણવું.

(૫) સ્થિરા તુ ભિન્નગ્રન્થેરેવ ભવતિ, તદ્બોધો રત્નપ્રભાસમાનસ્તદ્ભાવાપ્રતિપાતી પ્રવર્ધમાનો નિરપાયો નાપરપરિતાપકૃત્ પરિતોષહેતુઃ પ્રાયેણ પ્રણિધાનાદિયોનિરિતિ ।

(૬) કાન્તાયાં તુ તારાભાસમાન ણ્ણઃ, અતઃ સ્થિત એવ પ્રકૃત્યા નિરતિચાર-માત્રાનુષ્ઠાનં શુદ્ધોપયોગાનુસારિ વિશિષ્ટાપ્રમાદસચિવં વિનિયોગપ્રધાનગમ્ભીરોદારાશયમિતિ ।

સ્થિરા નામની પાંચમી દૃષ્ટિ રાગ-દ્વેષની ગ્રંથિ જેણે ભેદી છે. એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાત્માને હોય છે. તે દૃષ્ટિકાળે બોધ (જ્ઞાન પ્રકાશ) રત્નની પ્રભા સમાન હોય છે. આ દૃષ્ટિકાળે થયેલો બોધ તે ભાવથી અપ્રતિપાતી (ન પડવાના) સ્વભાવવાળો, દિન-પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો, કોઈપણ જાતના અપાય (પતનાદિના ભય) વિનાનો, અન્યને પરિતાપ ન કરનારો, નિર્દોષ અને સહજ આનંદનું કારણ, તથા પ્રાયઃ પ્રણિધાન-પ્રવૃત્તિ આદિ આશયોના બીજભૂત હોય છે.

ભાવાર્થ એવો છે કે અનાદિની રૂઢ-ગુપ્ત-અને ઘનીભૂત રાગ-દ્વેષની ગાંઠ જેણે ભેદી છે. પુદ્ગલભાવોની મમતા જેણે ત્યજી દીધી છે. દેહાદિથી આત્મા જેણે ભિન્ન જાણ્યો છે. એવા અધ્યાત્મી, મુમુક્ષુ, પરમાર્થ વેદી આત્મજ્ઞાનીને આ સ્થિરાદૃષ્ટિ હોય છે પુદ્ગલદ્રવ્ય માત્રથી અને અન્ય સર્વજીવ માત્રથી હું ભિન્ન દ્રવ્ય છું. એવા ભેદજ્ઞાની-આત્માને આ દૃષ્ટિ પ્રગટે છે. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે-

एगो हं नत्थि मे कोइ, नाहमन्नस्स कस्सइ ।

एवमदीणमणसो, अप्पाणमणुसासइ ॥

एगो मे सासओ अप्पा, नाणदंसणसंजुओ ।

सेसा मे बाहिरा भावा, सव्वे संजोगलक्खणा ॥ संथारापोरिसि ॥

अहमिक्को खलु सुद्धो, दंसणणाणमइओ सदारूवी ।

णवि अत्थि मज्झ किंचिवि, अण्णं परमाणुमित्तंपि ॥ समयसार ॥

આ દૃષ્ટિમાં થયેલો બોધ રત્નની પ્રભા સમાન હોય છે. દીપકની પ્રભા તેલ-વાટ કોડીયું અને સાનુકૂળપવન આદિ પરહેતુક અને મહાવાયુથી પરાભવનીય છે. જ્યારે રત્નની પ્રભા સ્વહેતુક અને અપરાભવનીય છે તથા દીપ્તાદૃષ્ટિમાં બોધ (જ્ઞાન) મંદ એવા પણ મિથ્યાત્વના ઉદયવાળો હોવાથી અસ્થિર-(ડગમગ) અને ચંચળ હોય છે. અને મોહનો ઉદય હોવાથી પરાભવનીય પણ હોય છે. જ્યારે સ્થિરા દૃષ્ટિમાં થનારો બોધ મિથ્યાત્વમોહનીયના ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ વડે જન્ય હોવાથી સ્થિર, અને અપરાભવનીય હોય છે.

(૧) અપ્રતિપાતી = સમ્યક્ત્વના પરિણામથી પતિત કરે એવા તીવ્ર ઉપસર્ગ-પરિષદો આવે તો પણ પ્રાપ્ત થયેલો ભેદજ્ઞાનાત્મક આ બોધ રત્નની પ્રભા જેમ કદાપિ નાશ પામતી નથી તેમ નાશ પામતો નથી.

આઠદૃષ્ટિની સજ્જાયમાં કહ્યું છે કે -

જેહ ન મરુતને ગમ્ય, ચંચળતા જે નવી લહે હો લાલ.

જેહ સદા છે રમ્ય, પુષ્ટ ગુણો નવિ કૃશ રહે હો લાલ. પૂ. યશોવિજયજી મ.

(૨) પ્રવર્ધમાન -મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે મિત્રાદિ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓમાં પણ મિથ્યાત્વની મંદતા થતી જતી હોવાથી જો કે બોધ વૃદ્ધિ પામતો હતો, તો પણ હવે આ આત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. પરિણામની ધારા વર્ધમાન વૈરાગ્યવાળી છે. તેથી જેમ પ્રયોગોની કસોટી ઉપર રત્નની પ્રભા ઓરને ઓર વૃદ્ધિ પામે તેમ સ્થિરાદૃષ્ટિમાં આત્માનુભવ રૂપ કસોટી દ્વારા સમ્યગ્બોધ દિન-પ્રતિદિન બળવત્તર બને છે. અને વૃદ્ધિ પામે છે.

(૩) નિરપાય = દીપકની પ્રભા તેલ-વાટાદિને પરવશ હોવાથી તે તે પદાર્થો ખુટી પડતાં અપાય (નાશ) પામનાર છે. વાયુથી સર્વથા નાશ થવા રૂપ ભયથી ભરપૂર છે. જ્યારે રત્નની પ્રભા પર-દ્રવ્યાવલંબી ન હોવાથી નિરપાય = નિર્ભય છે. કોઈ પણ પરપદાર્થના ટેકા ઉપર જે ઉભો હોય તે ટેકો ખસી જતાં પડી જાય છે પરંતુ રત્નની પ્રભા સ્વાવલંબી હોવાથી અપાય (નાશ-ભય) વિનાની છે. વાયુ આદિરૂપ ઉપસર્ગ-પરિષદોથી પણ નિર્ભય છે. મોહનીયના ક્ષયોપશમથી આ પ્રકાશ પ્રગટ (પ્રાપ્ત) થયો છે માટે હવે કદાપિ તે બુઝાતો નથી. બસ, પ્રગટ્યો તે પ્રગટ્યો. હવે કાળાન્તરે ધીરે ધીરે મોહરૂપ અંધકારને નાશ થયે જ છુટકો. રત્નદીપક પ્રગટે તો હવે મોહ-અંધકાર રહે જ નહીં.

(૪) નાપરપરિતાપકૃત્ =દીપકની જ્યોત ઘરમાં ક્યાંય સ્પર્શી જાય તો ઘરને બાળી પણ નાખે. ઘર બળી જવાથી અથવા તાપ આકરો લાગવાથી દીપકની જ્યોત અન્ય જીવોને સંતાપ પણ કરે, નજીક બેઠેલાને દાહ અને તાપ પણ આપે, જ્યારે રત્નની પ્રભા ચંદ્રની ચાંદનીની જેમ શીતળ-સ્વચ્છ અને દાહ-તાપાદિથી મુક્ત હોવાના કારણે કોઈપણ અન્ય જીવને પીડા કરતી નથી. તેવી રીતે સ્થિરાદિ દૃષ્ટિમાં થયેલો જ્ઞાનપ્રકાશ આ આત્માને અહિંસા-સત્ય-અયૌર્ય-તરફ જ દોરનાર હોવાથી પરજીવને અલ્પ પણ પીડા અને પરિતાપ ન ઉપજે તેની પરિપૂર્ણ કાળજી આ જ્ઞાનપ્રકાશમાં હોય છે. તથા આ જ્ઞાનપ્રકાશ નયોની અપેક્ષાયુક્ત હોવાથી કદાગ્રહ કે એકાન્ત આગ્રહ વિનાનો હોવાના કારણે સર્વદર્શનકારોની વાતોનો તે તે નયોથી સમન્વય કરનાર છે. એના કારણે આ સ્યાદ્વાદી સર્વપ્રિય બને છે. અને બીજા જીવોને પણ નયોની સાપેક્ષપણે દૃષ્ટિ આપનાર

હોવાથી પરનો ઉપકાર કરવા સ્વરૂપ ચિત્તમાં શીતળતા અને આહ્વાદકતા આપનાર બને છે, પરંતુ પરિતાપ કરનાર બનતો નથી.

(૫) **પરિતોષહેતુ:** = રત્નોની પ્રભા દેખીને હૈયું પરિતોષ (આનંદ) પામે છે. કાન્તિ દેખીને આંખ ઠરે છે. ચિત્ત પ્રસન્ન બને છે. રત્ન જોયા પછી એવો પરિતોષ (આનંદ) પ્રસરે છે કે કાયાદિ તુચ્છવસ્તુ જોવી ગમતી નથી. તેવી રીતે આ દૃષ્ટિનો બોધ આવવાથી આત્માને પરમાત્માના શાસનથી આત્માનું સ્વરૂપ સમજાઈ જાય છે. દેખાઈ જાય છે. ચિત્ત પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ જાય છે. શુદ્ધજ્ઞાનાદિ ગુણમય આત્મસ્વરૂપ ભાસવા લાગે છે. જે જોવાનું હતું તે શાસ્ત્રોથી દેખાવાથી ધન્યતા અનુભવે છે. પુદ્ગલોના રૂપ-રંગો જોવાની કે બાહ્યાલંબન માત્રમાં અંજાઈ જવાની જે કુતૂહલવૃત્તિ હતી તે વ્યાવૃત્ત થઈ જતાં સહજ સ્વભાવ માણ્યાનો આનંદ આનંદ પ્રસરે છે.

(૬) **પ્રણિધાનાદિયોનિ:** = સ્થિરાદિ દૃષ્ટિમાં આત્માને સમ્યક્ત્વ ઝળહળે છે. વીતરાગ પરમાત્માનાં વચનોની અપૂર્વ શ્રદ્ધા અને પ્રેમ વર્તે છે. તેથી હવે આ આત્મા પ્રણિધાનાદિ પાંચ આશયરત્નને મેળવવા ઉત્સુક બને છે. ભૌતિકભાવોથી અધિકાધિક કરવામાં પરાડ્મુખ થઈ ધર્મકાર્યો કરવાની પ્રણિધાનતા (પ્રબળ ઈચ્છા), સમય મળતાં તે ધર્મકાર્ય પ્રવૃત્તિ, સામે આવતાં વિઘ્નોનો પરાજય, અંતે સિદ્ધિ અને વિનિયોગ ઈત્યાદિ પ્રાપ્ત કરે છે. કોઈ કોઈ પુસ્તકોમાં **પ્રણિધાનાદિયોનિ:** = ને બદલે **પરિજ્ઞાનાદિયોનિ:** એવો પાઠ પણ (પાઠાન્તર) દેખાય છે. (જુઓ ડૉ. ભગવાનદાસભાઈ કૃત વિવેચન)

પરિજ્ઞાનાદિયોનિ: = રત્નની પ્રભા દ્વારા રત્નની આરપાર સર્વ ભાગો દેખાય છે. તેની કાન્તિથી અન્ય પદાર્થ પણ જણાય છે. તેવી જ રીતે સ્થિરા દૃષ્ટિમાં આવેલા આત્માને સમ્યક્ત્વ થવાથી આત્મતત્ત્વ એ જ સાર છે, એમ યથાર્થ જણાય છે. સમ્યક્ત્વ રૂપ બોધિરત્નના પ્રકાશથી આત્મજ્ઞાની વસ્તુને વસ્તુગતે (યથાર્થપણે) જાણે છે. જેમ હીરો હાથ લાગવાથી અને હીરાની કિંમત સમજાવાથી સાંસારિક કાય આદિ અન્ય તુચ્છ વસ્તુઓનું મૂલ્યાંકન થઈ જાય છે. તેમ બોધિરત્નરૂપ હીરો મળવાથી તેના પ્રકાશથી જ સાંસારિક પૌદ્ગલિક અન્ય પદાર્થો તુચ્છ છે, નિર્માલ્ય છે એમ સમજાઈ જાય છે. જેમ જાતિમાન્ રત્નની પ્રાપ્તિથી સુખ સંપત્તિ વધે છે. અનિષ્ટો અને મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જાય છે. તેમ બોધિરત્ન મળવાથી આત્માની આપત્તિઓ દૂર થાય છે. સંપત્તિઓ વધે છે. અને મંગલ જ મંગલ થઈ જાય છે.

છઠ્ઠી કાન્તાદૃષ્ટિમાં આ બોધ તારાની કાન્તિ (પ્રભા) સમાન હોય છે. આ દૃષ્ટિનું નામ “કાન્તા” રાખવાનું કારણ એ છે કે કાન્તા એટલે પતિવ્રતા સ્ત્રી, જેમ પતિવ્રતા

સ્ત્રી ઘરનાં સઘળાં કામ કરતી છતી તેનું ધ્યાન પતિમાં જ હોય છે. તેમ આ દૃષ્ટિમાં આવેલો પુરુષ સંસારનાં સઘળાં કામો કરવા છતાં તેનું ધ્યાન શાસ્ત્રાનુભવમાં જ એકાગ્ર હોય છે. જ્ઞાની પુરુષોની ઉપકારી વાણીમાં જ ચિત્ત રમતું હોય છે. કર્મોના ઉદયની પરવશતાના કારણે જ સંસારસંબંધી કામ કરવું પડે છે, પરંતુ તેનું પોતાનું ચિત્ત અનાસક્ત જ હોય છે. આ દૃષ્ટિમાં જ્ઞાનપ્રકાશ તારાની પ્રભા જેવો દૂર દૂરથી ચમકતો અને ઝળહળતો દેખાય છે. રત્નની પ્રભા માત્ર આજુ બાજુના પરિમિતક્ષેત્રમાં જ પ્રકાશ આપે છે. જ્યારે તારાની પ્રભા અનંત આકાશમાં દૂર દૂરથી ચમકે છે. જ્યોત બતાવે છે તેમ આ દૃષ્ટિમાં વર્તતો જ્ઞાનપ્રકાશ આત્માના અનંત જ્ઞાનાનંદમાં ચમકે છે. આ કારણથી આ દૃષ્ટિમાં આવેલો બોધ સહજભાવે અત્યંત સ્થિર હોય છે. ડગમગ સ્થિતિવાળો હોતો નથી. ઉત્તમજ્ઞાનદશા હોવાથી તેના વડે કરાતું વંદન, પચ્ચક્ષ્પાણ, પ્રતિક્રમણ, ભક્તિ, વૈયાવચ્ચાદિ ધર્મનાં સર્વાનુષ્ઠાનો (૧) નિરતિચારમાત્ર જ હોય છે (૨) શુદ્ધજ્ઞાનદશાના ઉપયોગને અનુસરનારાં હોય છે (૩) વિશિષ્ટપણે અપ્રમત્તતા છે પ્રધાન જેમાં એવાં હોય છે (૪) વિનિયોગ છે પ્રધાન જેમાં એવા ગંભીર અને ઉદાર આશયવાળાં હોય છે. આવા પ્રકારના વિશેષણોવાળાં અનુષ્ઠાનો તે આત્માનાં હોય છે. તેનો મર્મ આ પ્રમાણે સમજવો.

(૧) નિરતિચારમાત્ર- સેવાતાં સર્વે પણ ધર્માનુષ્ઠાનોમાં સહજભાવે જ કોઈ દોષ ન લાગે એવી સાધના હોય છે. કારણ કે પરમાર્થપદના પ્રેમની એવી લગની લાગી હોય છે કે શરીરની સુખશીલતા નષ્ટ પ્રાયઃ બની જાય છે. કારણ કે અતિચારો સુખશીલતાથી જ સેવાય છે. માનવભવ, ઉત્તમધર્મારાધન, જૈનશાસનની પ્રાપ્તિ, આ સર્વે આત્મહિતસર્જક ભાવો અતિશય દુર્લભતર છે. એમ સમજી ધર્મ કરવામાં અદમ્ય ઉત્સાહના કારણે સહજભાવે જ અતિચાર રહિત જીવન આ દૃષ્ટિવાળા જીવનું બને છે.

(૨) શુદ્ધોપયોગાનુસારિ = જ્યારે આ આત્માને વસ્તુની દુર્લભતા અને દુષ્કરતા સમજાય છે ત્યારે અનાયાસે જ તે કાર્ય સાધનામાં એકચિત્તતા આવી જ જાય છે. જેમ કે વિદ્યાસાધક કે રાધાવેધ સાધક આત્માઓ પોતાની આરંભેલી વિદ્યાસાધનાદિમાં કેવા લયલીન બને છે? તેમ આ દૃષ્ટિમાં આવેલા મહાત્માઓ પ્રાપ્ત થયેલ ધર્મારાધનની અમૂલ્યતાને જાણતા છતા તે તે કાર્યસાધનાના કાળે દત્તચિત્ત થઈ એકાકાર બને છે મોહનો મૂલથી પરાભવ કરવાના શુદ્ધોપયોગવાળા બને છે. અલ્પમાત્રાએ પણ ચિત્ત બાહ્યભાવમાં જવા દેતા નથી.

(૩) વિશિષ્ટાપ્રમાદસચિવં = આ કારણથી (એટલે કે નિરતિચારતા અને શુદ્ધોપયોગતા આ બન્ને દશા જાગૃત હોવાથી) જ અત્યંત અપ્રમાદદશાની પ્રધાનતાવાળી ધર્મારાધના હોય છે. નિદ્રા-વિકથા-કે રાગાદિ પ્રમાદો રહિત શુદ્ધ ધર્મકાર્ય સેવે છે.

(૪) વિનિયોગપ્રધાન = પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી ધર્મારાધનાની આ મહાસંપત્તિ બીજા

પણ યોગ્ય અને ઉત્તમજીવો કેમ પામે ? તે માટે સતત સજાગપણે પ્રવૃત્તિશીલ થઈને પ્રવર્તે છે. એટલે સ્વાચરણ એવું ઉંચું, નિર્દોષ, અને અપ્રમાદી હોય છે કે જે જોઈને બીજા અન્ય ઉત્તમજીવો પણ તે પ્રમાણે આચરણ કરવા પ્રેરાય છે. મહાત્માના આ કાર્યોની અનુમોદના કરે છે અને ધીર-ગંભીર-મધુરવાણી વડે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ ધર્માનુષ્ઠાનો બીજાને સમજાવે છે. પોતાને સિદ્ધ થયેલ તે તે ધર્માનુષ્ઠાનોમાં અન્યને જોડે છે. અને આત્મસુખના સહજ આનંદને પોતે માણે છે અને અન્યને પણ આવો અનુભવ કરાવે છે.

(૫) ગંભીરોદારાશયમ્ = ઉંચી તરેહની ધર્મારાધના આદરવા છતાં અલ્પમાત્રાએ પણ સ્વપ્રશંસાની અપેક્ષા રાખતા નથી. માન-મોભાની કે મોટા દેખાવાની મનોવૃત્તિ લેશ માત્ર પણ સ્પર્શતી નથી. કળી ન શકાય એવું આ મહાત્માનું ગંભીર અને ઉદાત્ત ચિત્ત હોય છે. તથા અન્યના નાના-મોટા અપરાધોની ઉપેક્ષા કરનારું, પોતાના શારીરિક પરિશ્રમને પણ ગણકાર્યા વિના અન્યને આપવા-સમજાવવા સતત પ્રવૃત્તિશીલ એવું ઉદાર ચિત્ત સદા વર્તે છે. આવું ધર્માનુષ્ઠાન છટ્ટી કાન્તાદૃષ્ટિમાં આવે છે.

પ્રભાયાં પુનરર્કભાસમાનો બોધઃ, સ ધ્યાનહેતુરેવ સર્વદા, નેહ પ્રાયો વિકલ્પાવસરઃ, પ્રશમસારં સુખમિહ, અકિચ્છિત્કરાણ્યત્રાન્યશાસ્ત્રાણિ । સમાધિનિષ્ઠમનુષ્ઠાનમ્ । તત્સન્નિધૌ વૈરાદિનાશઃ । પરાનુગ્રહકર્તૃતા । ઔચિત્યયોગો વિનેયેષુ । તથાઽવન્ધ્યા સત્ક્રિયેતિ । પરાયાં પુનર્દષ્ટૌ ચન્દ્રચન્દ્રિકાભાસમાનો બોધઃ સદ્ધ્યાનરૂપ એવ સર્વદા । વિકલ્પરહિતં મનઃ । તદભાવેનોત્તમં સુખં । આરૂઢાવરોહણવન્નાનુષ્ઠાનં પ્રતિક્રમણાદિ । પરોપકારિત્વં યથાભવ્યત્વં તથા પૂર્વવદવન્ધ્યા ક્રિયેતિ ।

સાતમી પ્રભાદૃષ્ટિમાં બોધ સૂર્યના પ્રકાશ સમાન હોય છે. તારાનો પ્રકાશ મંદ, અને પરિમિત હોય છે. જ્યારે સૂર્યનો પ્રકાશ અમંદ અને અપરિમિત હોય છે. તેની ઉગ્રતા અને જાજ્વલ્યમાનતા પણ કોઈ અપૂર્વ જ હોય છે. તેમ અહીં સાતમી દૃષ્ટિમાં જ્ઞાનપ્રકાશ અધિક હોય છે. અતિશય માત્રાવાળો અને જાજ્વલ્યમાન એવો જ્ઞાનપ્રકાશ આત્માને સર્વકાલે ધ્યાનનો હેતુ જ બને છે. ધ્યાન એટલે આત્મતત્ત્વ સાધક એવા કોઈપણ એક વિષયના ચિંતનમાં એકાકારતા પ્રાપ્ત થવી તે. આ દશામાં મોહદશા ક્ષીયમાણ થતી હોવાથી તત્ત્વચિંતનના જ વિષયમાં આત્મા નિર્ભયપણે એકાકાર બની જાય છે. અને તેથી જ આ દશામાં પ્રાયઃ કોઈપણ પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પો થવાનો અવસર જ સાંપડતો નથી. ચિત્ત કોઈપણ વિચારોમાં જતું નથી. કોઈ દેવ-માનવ-પશુ-કે પક્ષિજન્ય ઉપસર્ગો (અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ) આવે અથવા કુદરતી ઠંડી-ગરમી-વરસાદ

આદિના પરિષદો આવે તો પણ તેના નિવારણના ઉપાયનો, કે પ્રતિકારનો પણ સંકલ્પ-વિકલ્પ મનમાં ઉઠતો નથી. સાનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ અવસ્થામાં સદા સમતામય જ આત્મા રહે છે. અને તેથી જ સાનુકૂળતામાં કે શરીરની સુખશીલતામાં સુખ ન માનતાં “પ્રશમભાવ”માં જ સુખનો પૂર્ણ અનુભવ કરે છે.

આ મહાત્માઓને સમતાના સુખનો જ સ્વાદ લાગે છે.

ચિત્તને નિર્વિકલ્પ રાખવામાં કે પ્રશમભાવમાં સુખ માણવામાં અન્ય કોઈ શાસ્ત્રપાઠનો કે શ્લોકોનો આધાર લેવો પડતો નથી. અન્ય સર્વ શાસ્ત્રો અર્કિચિત્કર બની જાય છે. પોતાના આત્માનો આત્માનુભવ જ સુખકારક બને છે. અને તેથી જ તે કાલે કરાતું ધ્યાન-તપ આદિ સર્વ અનુષ્ઠાન સમાધિનિષ્ઠ હોય છે. અલ્પ પણ ચલ-વિચલતા કે આકુલવ્યાકુલતા સંભવતી નથી. તેમના આત્મામાં એટલી બધી પ્રશાન્તવાહિતા પ્રસરે છે તથા તેની આજુ-બાજુના દ્રવ્ય-ક્ષેત્રમાં પણ એવી પ્રશાન્તવાહિતા ઝળકે છે કે તેમના સાનિધ્યમાં ફરતા વાઘ-બકરી, કે સર્પ-નકુલાદિમાં જાતિબદ્ધ વૈરનો પણ નાશ થઈ જાય છે. કલ્યાણકારી અમૃતમય ધર્મદેશના દ્વારા નિરંતર પરોપકાર-પરાયણપણે જ આ આત્માઓ વર્તે છે. પોતે મહાયોગી હોવાથી તેઓના મુખકમલમાંથી એવી ઉત્તમ ભવ્ય દેશના વહે છે કે જે પ્રાયઃ પરનો ઉપકાર કરનાર જ બને.

વિનેયો (શિષ્યો) પ્રત્યે ઔચિત્યયોગ આચરે છે. પ્રત્યેક શિષ્યોનું જે ભાવે આત્મહિત થાય તે ભાવે તેમના પ્રત્યે ઉચિત આચરણથી વર્તે છે. કોઈ પણ શિષ્યો પ્રત્યે રાગ, મમતા, પક્ષપાત, વેરઝેર, આન્તરકૂલેશ, આદિ સમસ્ત દૂષણોથી રહિત તથા શિષ્યોના વિનય-સેવા-ભક્તિ-કે વૈયાવચ્ચ આદિની તલમાત્ર પણ અપેક્ષા હૃદયમાં રાખ્યા વિના સ્વસ્વભાવ-પરાયણ આ મહાત્માઓ માત્ર શિષ્યોના આત્મકલ્યાણ અર્થે ધર્મદેશના અને હિતશિક્ષા આપવા દ્વારા ઉચિતપણે પ્રવર્તે છે. મનમાં અલ્પમાત્ર પણ સેવાદિની અપેક્ષા રાખતા નથી. તેથી કોઈ શિષ્ય અવિનીત હોય તો પણ તેમનું મન અલ્પ અંશે પણ દુભાતું નથી. અને તેમના પ્રત્યે લેશ માત્ર પણ અરુચિ કે દ્વેષભાવ પેદા થતો નથી. તેથી જ તેઓએ આચરેલી આત્મસુખની પ્રાપ્તિ માટેની ધર્મક્રિયા કદાપિ વન્ધ્ય (નિષ્ફળ) બનતી નથી તેઓની ધર્મક્રિયા સદા અવન્ધ્ય જ બને છે, નિયમા પોતાને કર્મક્ષયરૂપ ફળ આપનારી જ થાય છે તથા શિષ્યોનો પણ ઉપકાર કરવાવાળી જ બને છે.

આ પ્રમાણે આ પ્રભાદૃષ્ટિ એ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની પૂર્વકાલવર્તી સર્વોત્તમ નિર્વિકલ્પાવસ્થાવાળી દૃષ્ટિ છે. વ્યવહારથી પ્રશસ્ત ગણાતા કષાયો પણ આ દૃષ્ટિમાં આવેલા મહાત્મા ત્યજી દે છે. મોક્ષનો રાગ, સંસારનો દ્વેષ, દુઃખી પુરુષો પ્રત્યે કરુણા, પરના

ઓ. ૬

દુઃખો દૂર કરવાની પર-પ્રત્યયિકદૃષ્ટિ આ બધું શુભ (પ્રશસ્ત) હોવા છતાં પણ સંકલ્પ-વિકલ્પ કરાવનાર છે. મનની ધારણા પ્રમાણે થાય તો માન અને આનંદ કરાવનાર છે અને મનની ધારણા પ્રમાણે ન થાય તો ક્લેશ કરાવનાર છે. આ પ્રમાણે પ્રશસ્ત રાગ-દ્વેષ પણ પર-પ્રત્યયિક ભાવ હોવાથી અહીં આવેલા આ મહાત્માઓ તે પ્રશસ્ત રાગ-દ્વેષનો પણ ત્યાગ કરે છે.

હવે છેલ્લી આઠમી પરાદૃષ્ટિમાં ચંદ્રમાની ચાંદની સમાન સુંદર નિર્મળ બોધ હોય છે. જો કે સૂર્ય પણ સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર પ્રકાશ પાથરે છે અને વધુ તેજ આપે છે તો પણ તે ઉગ્ર છે. તાપ યુક્ત છે. તેનો પ્રકાશ ગરમ ગરમ લાગે છે. જ્યારે ચંદ્રની ચાંદની શીતળ અને આહ્લાદક લાગે છે. ચાંદનીમાં બેસવું, ઉઠવું સર્વજીવોને રુચે છે. માટે સૌથી શ્રેષ્ઠ ચંદ્રનો પ્રકાશ છે. તેના જેવું જે જ્ઞાન (બોધ) તે પરાદૃષ્ટિમાં હોય છે. શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ આ દૃષ્ટિ છે. આનાથી શ્રેષ્ઠ અન્ય કોઈ દૃષ્ટિ હવે નથી. તેથી જ આ દૃષ્ટિનું નામ “પરાદૃષ્ટિ” (એટલે અન્તિમ, સર્વોત્તમ) નામ પાડવામાં આવેલ છે. પરા-સર્વથા શ્રેષ્ઠ, સર્વથા અન્તિમ એવી જે દૃષ્ટિ તે પરાદૃષ્ટિ

ચંદ્ર સમસ્ત પૃથ્વીને પ્રકાશિત કરે છે. પરંતુ તે ચંદ્ર પૃથ્વી સ્વરૂપ કે પૃથ્વીગત પદાર્થ સ્વરૂપ બની જતો નથી. તેમ પરાદૃષ્ટિમાં આવેલો આત્મા જ્ઞાન દ્વારા ત્રણે ભુવનને પ્રકાશિત કરે છે (અર્થાત્ જાણે છે), પરંતુ આત્મા કે આત્માની જ્ઞાનદશા ત્રણ ભુવનરૂપ બની જતી નથી. જ્ઞાતા કે જ્ઞાન આ બેમાંથી કોઈપણ જ્ઞેયરૂપે બની જતું નથી. જેમ ઘટને જાણતો આત્મા ઘટસ્વરૂપ બનતો નથી, તેમ જગતને જાણતો આત્મા જગત્સ્વરૂપ બની જતો નથી.

આ બોધ સર્વકાલે સદ્ધ્યાન રૂપ જ હોય છે. અત્યન્ત શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય બન્યું હોવાથી સદા સદ્ધ્યાનમય એટલે કે સમાધિમય જ હોય છે. પરભાવદશા ન હોવાથી વ્યગ્રતા કે આકુલ-વ્યાકુલતા સંભવતી જ નથી. અહીં સદ્ધ્યાન શબ્દનો “સદા સમાધિમય આ આત્મા હોય છે” એવો અર્થ કરવો. પરંતુ ઉત્તમ ધ્યાન હોય છે. એમ અર્થ ન કરવો. કારણ કે આ અવસ્થામાં આત્માને ધ્યાનાન્તરિકા દશા હોય છે. ધર્મ ધ્યાનના ચાર ભેદો કે શુક્લધ્યાનના પ્રથમના બે ભેદો આ આત્મા કેવલી હોવાથી ઓળંગી ગયા છે. કારણ કે આ છ ભેદો છન્નસ્થ જીવને જ હોય છે. અને અન્તિમ બે ભેદ યોગનિરોધાત્મક હોવાથી તેરમાના અંતે આવવાના છે એટલે અહીં ધ્યાન શબ્દનો અર્થ ચિત્તની એકાગ્રતા અથવા સ્થિરતા એ રૂપ ન લેવો પરંતુ સમાધિસ્થ એવો અર્થ સમજવો. સહજાનંદ સ્વસ્વભાવ-પરાયણ આ આત્મા હોય છે. તેથી તેઓનું મન વિકલ્પ રહિત બને છે.

તદભાવેન-વિકલ્પોના અભાવના કારણે જ સ્વભાવદશાની રમણતાનું પરમ ઉત્તમસુખ તેઓને વર્તે છે. જીવન દોષરહિત હોવાથી પ્રતિક્રમણાદિ શુભાનુષ્ઠાન તેઓને

ઓ. ૬

સંભવતાં જ નથી. જેમ જે પુરુષ પર્વતના શિખર ઉપર ન ચડ્યો હોય તેને ચડવાનું હોય. પરંતુ (આરૂઢ)-પર્વતના શિખર ઉપર ચડેલાને 'અવરોહણ-ચડવાનું હોતું નથી, તેની જેમ આ આત્માઓને સ્વતઃ દોષોનો અભાવ હોવાથી પ્રતિક્રમણાદિ ધર્માનુષ્ઠાનો સંભવતાં નથી. જે સાધક હોય તેને સાધનોની અને સાધનાની જરૂર હોય છે. પરંતુ જેણે સાધ્ય સાધી લીધું હોય છે તેને સાધનની કે સાધનાની જરૂર રહેતી નથી. સદા પરના ઉપકારો કરવામાં જ પરાયણ રહે છે.

ધર્મદેશના અને ગામાનુગામ વિહારોવડે પ્રજાજનોને ધર્મ પમાડવાની પરોપકાર-કારિતા જ હોય છે. આ પરનો ઉપકાર કરવારૂપ પરોપકારિતાનો અર્થ વક્તાને આશ્રયી આ પ્રમાણે છે. **યથાભવ્યત્વં તથા**, જેટલી જેટલી જેની ભવ્યતા (પૂર્વે બાંધેલાં તીર્થકરનામકર્માદિ કર્મો ઉદયમાં આવવાથી ઉપદેશ આપવાના ફળને આપનારાં કર્મો) બાકી છે તેટલી જ પરોપકારકારિતા હોય છે. એટલે કે પોતાનું તીર્થકરનામકર્મ આદિ કર્મ કેટલું શેષ છે ? આયુષ્યાદિ કેટલું છે ? તે જોઈને તેને અનુસારે પ્રવર્તન હોય છે. નિશ્ચયનયથી તો પોતાનાં શેષ રહેલાં કર્મોને તોડવા માટે જ ધર્મદેશનાદિ આપે છે, પરંતુ વ્યવહારનયથી તે દેશના દ્વારા પરજીવોનો ઉપકાર થતો હોવાથી તે ભગવંતો પરોપકારી કહેવાય છે. જેટલી પોતાનામાં ભવ્યતા=યોગ્યતા=શેષકર્મોને ખપાવવાની પ્રયોજનતા હોય છે તેટલી દેશનાદિ વડે પરોપકાર-પરાયણતા હોય છે. અથવા “**યથાભવ્યત્વં તથા**” આ શબ્દનો અર્થ શ્રોતાને આશ્રયી આ પ્રમાણે પણ કરી શકાય છે. જે શ્રોતામાં જેટલી ભવ્યતા (પાત્રતા-યોગ્યતા) હોય તેટલો જ તેનો ઉપકાર કરે છે. કારણ કે ઉપાદાનની યોગ્યતા પ્રમાણે જ કાર્ય થવાનું છે. ઝાઝું ફળ તેમાં આવવાનું નથી માટે તેનો તેટલો ઉપકાર કરે. એમ પણ અર્થ કરીએ તો થઈ શકે છે. તેમાં કંઈ અસંગત અર્થ લાગતો નથી.

તથા પૂર્વવદવન્ધ્યા ક્રિયા =તથા પૂર્વની પ્રભાદૃષ્ટિની જેમ અહીં જે જે દેશના-વિહારાદિ ક્રિયા કરાય છે તે તે નિયમા પૂર્વબદ્ધકર્મોને ઉદયથી ભોગવીને અથવા વિપુલ નિર્જરા કરવા દ્વારા પૂર્ણ કરવા રૂપ ફળને આપનારી જ બને છે તેથી અવન્ધ્ય જ છે. વન્ધ્ય એટલે નિષ્ફળ, અને અવન્ધ્ય એટલે નિયમા સ્વસાધ્ય ફળને આપનારી, નિર્જરા સ્વરૂપ ફળને આપનારી જ છે. જેનાથી અંતે અવશ્ય મુક્તિપદ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. અવરોહણ શબ્દનો અર્થ ઉતરવું અને આરોહણનો અર્થ ચડવું થાય છે. પરંતુ અહીં પર્વત ઉપર ચડેલાને હવે ચડવાનું નથી તેમ આ મુનિને પ્રતિક્રમણાદિ નથી. એ અર્થ સંગત થાય છે. માટે “ચડવું” અર્થ કરેલ છે. અથવા પ્રયોજન વશથી ચડેલાને જેમ ઉતરવાનું હોતું નથી તેમ ઉંચી અવસ્થાએ ચડેલાને આવા નીચી અવસ્થાના દોષો હોતા નથી માટે પ્રતિક્રમણાદિ સંભવતા નથી.

एवं सामान्येन सदृष्टैर्योगिनो दृष्टिरष्टधेत्यष्टप्रकारा । अत्राह-ग्रंथिभेदे सदृष्टित्वं, स च दीर्घो (प्रो)त्तरकालमिति कथं सदृष्टैर्दृष्टिरष्टधेति । उच्यते-अवन्ध्यसदृष्टि-हेतुत्वेन मित्रादिदृष्टीनामपि सतीत्वादिति । वर्षोलकनिष्पत्ताविक्षुरसकक्कबगुडकल्पाः खल्वेताः खण्डसर्करामत्स्यण्डीवर्षोलकसमाश्चेतरा इत्याचार्याः, इक्ष्वादीनामेव तथाभवनादिति । रुच्यादिगोचरा एवैताः । एतासामेव संवेगमाधुर्योपपत्तेः इक्षुकल्पत्वादिति । नलादिकल्पास्त्वभव्याः । संवेगमाधुर्यशून्यत्वात् । अनेन सर्वथाऽपरिणामिक्षणिकात्मवादे दृष्टिभेदाभावमाह-तत्तथाभवनानुपपत्तेरिति ॥१५॥

આ પ્રમાણે સામાન્યથી સદૃષ્ટિવાળા યોગિની આ દૃષ્ટિઓ અષ્ટધા એટલે આઠ પ્રકારની છે. એમ ગ્રંથકારશ્રીએ સમજાવ્યું. તૃણના અગ્નિકણ આદિની ઉપમાઓ આપીને દૃષ્ટિઓની સામાન્યથી રૂપરેખા જણાવી. જેથી શિષ્યવર્ગનો આ વિષયમાં આછો-પાતળો ખ્યાલ આવવા વડે સુખદ પ્રવેશ થાય. જો કે ગ્રન્થકાર પોતે જ વિસ્તારથી આ દૃષ્ટિઓ ક્રમશઃ સમજાવવાના જ છે. તો પણ સંક્ષેપથી રૂપરેખા જાણી હોય તો વિસ્તારથી કહેવાતો વિષય સમજી શકાય એ આશયથી સામાન્યપણે આઠે દૃષ્ટિઓ જણાવી. આ આઠે દૃષ્ટિઓ “સદૃષ્ટિ એવા આત્માની” છે.

અહીં એક શંકા થવી સંભવિત છે કે સદૃષ્ટિ એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિ, સાચી દૃષ્ટિવાળા આત્માઓ એટલે કે અપૂર્વકરણ દ્વારા ગ્રંથિભેદ કરાયા પછી ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થતા ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, અને ક્ષાયિક એમ ત્રણ પ્રકારના સમ્યક્ત્વવાળા જીવોને જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ=સદૃષ્ટિ કહી શકાય છે. એટલે કે ગ્રંથિભેદ થયે છતે જ “સદૃષ્ટિપણું” આવે છે અને સ ચ = તે ગ્રંથિભેદ તો, મિત્રા-તારા-બલા અને દીપ્રા એમ યોગની પ્રથમની ચારદૃષ્ટિઓ વટાવવા જેટલો કાળ પસાર કર્યા પછી (અર્થાત્ તેટલો દીર્ઘકાળ ગયા પછી) તેના ઉત્તરકાલમાં જ આવે છે. કારણ કે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓ તો અપુનર્બન્ધકાવસ્થાદિવાળા ચરમાર્ધના પૂર્વાર્ધકાળમાં શરૂ થાય છે. ચારદૃષ્ટિઓમાં મિથ્યાત્વની મંદતા થતાં થતાં ગ્રંથિભેદ થાય છે. તો સદૃષ્ટિજીવની (સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવની) દૃષ્ટિ અષ્ટધા કેવી રીતે બને ! સદૃષ્ટિની દૃષ્ટિ તો સ્થિરા-કાન્તા-પ્રભા અને પરા એમ ચાર જ થવી જોઈએ. પ્રથમની ચાર તો મિથ્યાદૃષ્ટિકાળે હોય છે. (અહીં કોઈ કોઈ પુસ્તકોમાં દીર્ઘોત્તરકાલ=ને બદલે દીપ્રોત્તરકાલ=એવો પાઠ જોવા મળે છે. તેનો અર્થ દીપ્રા + ઉત્તરકાલમ્= દીપ્રાદૃષ્ટિ શરૂ થયા પછીના ઉત્તરકાલમાં તે ગ્રંથિભેદ થાય છે. એમ અર્થ કરવો. ભાવાર્થ બન્નેનો સમાન છે.)

ઉત્તર - उच्यते =ઉપરની શંકાનો ઉત્તર અપાય છે કે મિત્રાદિ પ્રથમની ચારદૃષ્ટિઓ અવશ્ય મિથ્યાત્વાવસ્થાકાળે જ હોય છે. અને સ્થિરાદિ પાછળની ચાર દૃષ્ટિઓ જ સદૃષ્ટિકાળે (સમ્યગ્દૃષ્ટિકાળે) હોય છે. તથાપિ મિત્રાદિ પ્રથમની ચારદૃષ્ટિઓ મિથ્યાત્વની

મંદતાજન્ય હોવાથી યોગરૂપ બનવાના કારણે સદ્દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિનું અવન્ધ્ય (અમોઘ-અચૂક) કારણ બનતી હોવાથી મિત્રાદિ પ્રથમની ચારદૃષ્ટિઓ પણ “સતી” રૂપ છે. દૃષ્ટિ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ હોવાથી તેના વિશેષણરૂપે **સતી**=શબ્દમાં સ્ત્રીલિંગ કર્યું છે. આ સમજાવવા માટે ગ્રંથકારમહર્ષિ એક સુંદર દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે -

વર્ષોલક (સાકરના મોટા ટુકડાઓમાં દોરો રાખીને બનાવેલ, હોળી (હુતાસની)ના સમયે વેચાતા હારડા, ફૂલની માળાની જેમ બનાવેલ મોટી સાકરનો હાર, ખડીસાકર) બનાવવામાં શેરડીથી માંડીને પસાર થતી જુદી જુદી અવસ્થાઓ કામની છે. અને તે અવસ્થાઓ દ્વારા જ વર્ષોલક બને છે. તેની જેમ આ દૃષ્ટિઓમાં પણ સમજવું.

- (૧) **ઇક્ષુ** = શેરડી =કે જે સાંઠારૂપે હોય છે તે,
- (૨) **રસ** = શેરડીનો કાઢેલ પ્રવાહી રસ,
- (૩) **કક્કબ** = રસને ઉકાળીને ગોળ બનાવવા માટે કરેલો કાવો, (માવો) કે જેને ઠારવાથી ગોળ બનવાનો છે તે,
- (૪) **ગુડ** = રસને ઠારવાથી બનેલો ગોળ, **કલ્યા: ખલુ ણ્તા:**=ઉપરના ચાર દૃષ્ટાન્તની તુલ્ય મિત્રાદિ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓ છે. તથા
- (૫) **ખણ્ડ** = તેમાંથી બનાવેલી ઝીણી ખાંડ,
- (૬) **સર્કરા** = ખાંડમાંથી બનાવેલી ઝીણી સાકર
- (૭) **મત્સ્યણ્ડી**= તે ઝીણી સાકરમાંથી બનાવેલ મોટી સાકર, અર્થાત્ સાકરનાં ચોસલાં,
- (૮) **વર્ષોલક** = સાકરના મોટા ચોસલામાંથી બનાવેલા હાર,

સમાશ્ચેતરા: = આ ચાર ઉદાહરણ સમાન સ્થિરાદિ શેષ ચાર દૃષ્ટિઓ છે. શેરડીથી ગોળ બનવા સુધીની અવસ્થાસમાન પ્રથમની મિત્રાદિ ચાર દૃષ્ટિઓ છે. અને ખાંડથી વર્ષોલક બનવા સુધીની અવસ્થા સમાન પાછળની સ્થિરાદિ ચાર દૃષ્ટિઓ છે. સારાંશ કે-વર્ષોલક બનાવવામાં શેરડીથી માંડીને તમામ આઠે અવસ્થાઓ કામની છે. કારણ કે **ઇક્ષ્વાદીનામેવ તથાભવનાદિતિ** =ઈક્ષુ, તેનો રસ, તથા માવો ઈત્યાદિ તે તે રૂપ-રૂપાંતરો જ થતાં જાય છે પૂર્વ અવસ્થાનું દ્રવ્યજ ઉત્તર ઉત્તર અવસ્થા સ્વરૂપ બનતું જાય છે. તેવી જ રીતે **પરાદૃષ્ટિ** વાળી આત્માની ઉત્તમ-અંતિમકોટિની શુદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા માટે મિત્રા-તારા-બલા આદિ સર્વ દૃષ્ટિઓ વૃદ્ધિ પામવા રૂપે કામની છે. કારણ કે મિત્રા દૃષ્ટિ જ કાલાન્તરે તારા દૃષ્ટિ બને છે અને તારા દૃષ્ટિ જ કાલાન્તરે બલા દૃષ્ટિ બને છે એમ સર્વે પણ દૃષ્ટિઓ યોગાત્મક છે કોઈ દૃષ્ટિ ઓઘાત્મક નથી. આ રીતે મિત્રાદિ દૃષ્ટિઓ કારણ છે અને સ્થિરાદિ દૃષ્ટિઓ કાર્ય છે. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરેલ છે.

પ્રશ્ન :- અહીં શેરડી તથા તેમાંથી થતાં ક્રમશઃ આઠ રૂપાન્તરોની ઉપમા મિત્રાદિદૃષ્ટિઓ સમજાવવા માટે જે આપવામાં આવી છે તેની પાછળ શું કોઈ કારણ છે? શેરડીના આઠે રૂપાન્તરોમાં પ્રતિ-રૂપે મધુરતા જ મધુરતા વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. તેવી મધુરતા શું અહીં પણ વૃદ્ધિ પામે છે ?

ઉત્તર :- હા, અહીં આ મિત્રાદિ આઠે દૃષ્ટિઓ અનુક્રમે રુચિ (શ્રદ્ધા-આત્મતત્ત્વનો પ્રેમ, પરમાર્થતત્ત્વની પ્રીતિ આદિ)ના વિષયવાળી છે. **એતાસામેવ સંવેગમાધુર્યોપપત્તે:** = મિત્રા આદિ આઠે દૃષ્ટિઓ ક્રમશઃ સંવેગરૂપી મધુરતાની પ્રાપ્તિવાળી છે. આ પંક્તિમાં કોઈ કોઈ પુસ્તકોમાં **એતેષાં** હોવાથી **એતત્** =શબ્દ પુલ્લિંગ પણ છે. તેથી રુચિ કે મિત્રાદિદૃષ્ટિ અર્થ ન કરવો, કારણ કે તે સ્ત્રીલિંગ છે. પરંતુ **એતદ્** નો અર્થ રુચિ આદિના આ વિષયો એમ અર્થ કરવો. તે કારણથી રુચિ આદિના આ વિષયો જ સંવેગરૂપી મધુરતાની ઉત્પત્તિ કરનારા છે. તેથી તે વિષયો (અથવા તે વિષયોવાળી દૃષ્ટિ) ઇક્ષુતુલ્ય છે. અથવા **એતદ્** શબ્દ સામાન્યથી નપુંસકલિંગ સમજવો. જેથી તેમાં પુલ્લિંગ સ્ત્રીલિંગ બન્ને લઈ શકાય. તેથી આ દૃષ્ટિઓ ક્રમશઃ સંવેગ સ્વરૂપ અધિક અધિક મધુરતા ઉત્પન્ન કરનારી છે એવો અર્થ પણ સંગત છે. જેમ શેરડી અને તેના પછીના રૂપાન્તરોમાં મધુરતા વધતી જ જાય છે તેમ મિત્રાદિમાં અને તેની પછીની દૃષ્ટિઓમાં ક્રમશઃ સંવેગ (મોક્ષભિલાષ)ની મધુરતા વધતી જ જાય છે. પછી પછીની દૃષ્ટિમાં મોક્ષ પ્રત્યેની તથા પરમાર્થતત્ત્વપ્રાપ્તિની અભિલાષા વધતી જ જાય છે. આ મધુરતા જે માણે તેને જ અનુભવ ગમ્ય છે. શબ્દથી વાચ્ય થઈ શકતી નથી. શેરડી જ જો ન હોય તો રસ ન નીકળે, રસ ન હોય તો કક્કબ ન બને, અને કક્કબ ન હોય તો ગોળ ન બને, તેવી જ રીતે મિત્રાદિ ન આવે તો તારાદિ ન આવે, તારાદિ ન આવી હોય તો બલાદિ ન આવે ઇત્યાદિ સમજી લેવું. **ઙ્ઙ્યાચાર્યા**=એમ પૂર્વર્ષિ મહાપુરુષો કહે છે.

અનાદિકાળથી જે મિથ્યાત્વી છે. અને અનંતકાળ સુધી જે મિથ્યાત્વી જ રહેવાના છે. તેવા અભવ્યજીવો કે જેમાં મિત્રાદિ યોગની દૃષ્ટિઓ આવવાની નથી તેઓ (નવપૂર્વાદિનું જ્ઞાન પામે તો પણ, અને સુંદર ચારિત્ર પાળે તો પણ) નલાદિ નામના ઘાસની તુલ્ય છે. નદી કિનારે ઉગતી ધરો અથવા બરૂ આવા ઘાસને નલ કહેવામાં આવે છે. આ ઘાસ સર્વથા મધુરતા વિનાનું હોય છે. તેવી જ રીતે અભવ્યજીવો પણ સંવેગ રૂપ મધુરતાથી સર્વથા શૂન્ય હોય છે. તે અભવ્યો ભલે ઘણી દ્રવ્યક્રિયા કરે, શાસ્ત્રો ભણી પંડિત થાય, માન-પાન પામે, પરંતુ તેઓનું હૃદય સંવેગ પરિણામથી આર્દ્ર બનતું નથી. ગમે તેટલી મધુરતાવાળું દૂધ સર્પ પીએ તો પણ તે સર્પ નિર્વિષ થતો નથી. પોતાની પ્રકૃતિ બદલતો નથી. તેમ અભવ્યજીવો પણ તેવા છે. એટલે મિત્રાદિ યોગદશાની આ દૃષ્ટિઓ અભવ્યમાં કદાપિ આવતી નથી. ભવ્યમાં જ કાલ પાકે ત્યારે પ્રગટે છે.

ભવ્ય આત્મામાં પણ અચરમાવર્તમાં ઓઘદષ્ટિ હોય છે. અને ચરમાવર્તમાં પણ ઘણો ભાગ ગયે છે બહુ ભાવમલ ક્ષય થયા પછી મિત્રાદિ પ્રથમની ચારદષ્ટિઓ ક્રમશઃ આવે છે. અને ચરમાવર્તના પશ્ચાદર્ધકાલમાં સ્થિરાદિ દષ્ટિઓ ક્રમશઃ આવે છે. આ રીતે ભવ્ય આત્મામાં દષ્ટિ બદલાય છે. દષ્ટિભેદ સંભવી શકે છે. દષ્ટિઓ બદલાતી હોવાથી આત્મદ્રવ્ય નિત્ય હોવા છતાં પરિણામી નિત્ય છે. પરિવર્તન પામનાર એવો નિત્ય છે. પરંતુ એકાન્તે નિત્ય અથવા એકાન્તે ક્ષણિક નથી. **અનેન** =આ પ્રતિપાદન વડે આત્માને સર્વથા અપરિણામી માનવામાં કે સર્વથા ક્ષણિક આત્મા છે એમ માનવામાં ઉપર સમજાવેલ દષ્ટિભેદોનો અભાવ જ થાય છે. દષ્ટિભેદ થવો શક્ય જ નથી. કારણ કે તે તે દ્રવ્યનું તે તે ભાવે પરિણમન થવું એ વાત બન્ને એકાન્તવાદમાં અસંભવિત છે.

(૧) જો એકાન્ત નિત્ય જ આત્મા હોય તો પરિણમન જ ન થાય, કારણ કે પરિણમન થાય કે દષ્ટિ બદલાય તો તે આત્મદ્રવ્યનું તે તે દષ્ટિવાળા રૂપે રૂપાન્તર થયું કહેવાય, અને આવા પ્રકારનું રૂપાન્તરપણું આવવાથી એકાન્ત નિત્યતા રહે નહીં.

(૨) એવી જ રીતે જો એકાન્ત ક્ષણિકવાદ સ્વીકારીએ તો પ્રથમ સમયવર્તી જે દ્રવ્ય છે. તે દ્રવ્ય જ બીજા સમયે રહેતું નથી. તેથી ઓઘદષ્ટિમાંથી કાળક્રમે મિત્રાદિ દષ્ટિઓ તે જ આત્માને પ્રગટ થવાની વાત જ ઘટે નહીં. માટે આ બન્ને એકાન્તદષ્ટિ બરાબર નથી. તેથી એકાન્ત નિત્ય આત્મા છે એમ માનનારા ન્યાય-વૈશેષિક અને સાંખ્યદર્શનના મતે “યોગ માર્ગ”નું પ્રતિપાદન નિષ્ફળતાને પામશે, કારણ કે જો આત્મા બદલાતો નથી તો ભવાભિનંદીમાંથી યોગદષ્ટિવાળો અને સંસારીમાંથી મુક્તિવાળો બનવાનો જ નથી. તેથી યોગમાર્ગની આવશ્યકતા ક્યાં રહી ?

एवं च योगमार्गोऽपि, मुक्तये यः प्रकल्प्यते ।

सोऽपि निर्विषयत्वेन, कल्पनामात्रभद्रकः ॥૪૮૮॥ યોગબિંદુ ॥

અન્યદર્શનશાસ્ત્રોમાં (અને જૈનદર્શનમાં પણ એકાન્ત નિશ્ચયનયનું જ આલંબન લઈ વ્યવહારનયને મિથ્યા કહેનારા જે એકાન્તવાદીઓ છે. તેઓમાં) જે યોગમાર્ગ બતાવાય છે. તે નિર્વિષયક થવાથી કલ્પના માત્રથી (ઉપર-ઉપરથી જ) ભદ્રક=સારો દેખાય છે. સૂક્ષ્મ રીતે તો દોષથી ભરપૂર છે એવી જ રીતે એકાન્ત ક્ષણિકવાદમાં પણ એક ક્ષણ પછી બીજા ક્ષણે દ્રવ્ય રહેવાનું જ નથી, તો મુક્તિ માટે યોગ સેવવાની જરૂર જ ક્યાં રહી ? તેથી પરિણામી નિત્ય આત્મવાદ જ યુક્તિસંગત છે. એમ માનવું એ જ ઉપકારી અને સત્ય છે. તેમ સ્વીકારવાથી જ ભવથી મુક્તિ તરફનું પ્રયાણ અને અષ્ટવિધ દષ્ટિભેદ ઘટી શકે છે. અન્યથા એટલે જો પરિણામી નિત્યદ્રવ્ય ન માનીએ તો તે તે દ્રવ્યનું તથા તથા ભવનની અનુપપત્તિ થવાથી દષ્ટિભેદોનો અભાવ જ થાય છે. ॥૧૫॥

इयं च सकलयोगिदर्शनसाधारणेति यथाविधानां यथा भवति तथाविधानां
तथाभिधातुमाह-

આ અષ્ટવિધદૃષ્ટિ સકલયોગિઓના દર્શનમાં સાધારણ છે. એટલે જેવા પ્રકારના યોગિઓને જેવી જેવી દૃષ્ટિ હોઈ શકે છે તેવા તેવા પ્રકારના યોગિઓને તેવી તેવી દૃષ્ટિ છે એમ જણાવવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે-

यमादियोगयुक्तानां, खेदादिपरिहारतः ।

अद्वेषादिगुणस्थानं, क्रमेणैषा सतां मता ॥१६॥

ગાથાર્થ = ખેદ આદિ દોષોના પરિહારથી યમ આદિ યોગના અંગોથી યુક્ત એવા આત્માઓને અદ્વેષ આદિ ગુણમય એવી આ દૃષ્ટિ અનુક્રમે હોય છે. એમ સજ્જનોને સંમત છે. ॥૧૬॥

ટીકા - યમાદિયોગયુક્તાનામિતિ । इह यमादयो योगाङ्गत्वाद् योगा उच्यन्ते । यथोक्तं “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि” (पातञ्जलयोगसूत्र २-२९) । तदेवं खेदादिपरिहारतः=यमादियोगप्रत्यनीकाश-यपरिहारेण । एतेऽपि चाष्टावेव । तथा-“खेदोद्वेगक्षेपोत्थानभ्रान्त्यन्यमुद्गुरुगासङ्गैः युक्तानि हि चित्तानि प्रपञ्चतो वर्जयेन्मतिमान् ॥१॥” तदेतत्परिहारेणापि क्रमेणैषाष्टधेति । एवमद्वेषादि-गुणस्थानमिति यत एतान्यप्यष्टावेव । यथोक्तं- “अद्वेषो जिज्ञासा शुश्रूषा श्रवण-बोधमीमांसाः, परिशुद्धा प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिरष्टात्मिका (रष्टाङ्गिकी) तत्त्वे ॥१॥” एवं क्रमेणैषा सदृष्टिः । सतां= मुनीनां भगवत्पतञ्जलि-भदन्तभास्कर-बन्धुभगवद्दत्तादीनां योगिनामित्यर्थः “मता”= इष्टा । एतत्साकल्यं च प्रतिदृष्टि दर्शयिष्यामः ॥१६॥

વિવેચન :-“યમ” વગેરે આઠ પ્રકારનાં યોગનાં અંગો છે. “ખેદ” વગેરે આઠ પ્રકારના ચિત્તના દોષો છે જે યોગપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક છે. તેથી હેય છે, અર્થાત્ ત્યજવા જેવા છે. અને “અદ્વેષ” આદિ આઠ પ્રકારના ગુણો છે જે ઉપાદેય છે, એટલે કે પ્રાપ્ત કરવા લાયક છે. દૃષ્ટિઓ આઠ, યમાદિ યોગનાં અંગો આઠ, ખેદાદિ હેય દોષો આઠ, અને અદ્વેષાદિ ઉપાદેયગુણો પણ આઠ છે. જેથી એકેક દૃષ્ટિમાં એકેક યોગનું અંગ પ્રાપ્ત થાય છે. એક એક દોષ દૂર થાય છે અને એકેક ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને આઠે દૃષ્ટિમાં બોધ (જ્ઞાન) તૃણના અગ્નિકણસમાન, ગોમય, કાષ્ઠ આદિના અગ્નિસમાન છે ઈત્યાદિ પૂર્વે સમજાવ્યું જ છે. તેથી સામાન્યપણે ચિત્ર આ પ્રમાણે બને છે.

આઠ દૃષ્ટિઓનું ચિત્ર

ક્રમ	યોગદૃષ્ટિ	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ	બોધ-ઉપમા	વિશેષતા
૧.	મિત્રા	યમ	ખેદ	અદ્વેષ	તૃણાગ્નિકણ	મિથ્યાત્વ
૨.	તારા	નિયમ	ઉદ્વેગ	જિજ્ઞાસા	ગોમય અગ્નિકણ	મિથ્યાત્વ
૩.	બલા	આસન	ક્ષેપ	શુશ્રૂષા	કાષ્ઠ અગ્નિકણ	મિથ્યાત્વ
૪.	દીપ્રા	પ્રાણાયામ	ઉત્થાન	શ્રવણ	દીપપ્રભા	મિથ્યાત્વ
૫.	સ્થિરા	પ્રત્યાહાર	ભ્રાંતિ	બોધ	રત્નપ્રભા	સમ્યક્ત્વ
૬.	કાંતા	ધારણા	અન્યમુદ્	મીમાંસા	તારાપ્રભા	સમ્યક્ત્વ
૭.	પ્રભા	ધ્યાન	રુગ્(રોગ)	પ્રતિપત્તિ	સૂર્યપ્રભા	સમ્યક્ત્વ
૮.	પરા	સમાધિ	આસંગ	પ્રવૃત્તિ	ચંદ્રપ્રભા	સમ્યક્ત્વ

ટીકાનો અનુવાદ કરતાં પહેલાં યમાદિ આઠ અંગો, તથા તેના અર્થો, ખેદાદિ આઠ દોષો તથા તેના અર્થો, અને અદ્વેષાદિ આઠ ગુણો અને તેના અર્થો સમજી લઈએ. પછી ટીકાની પંક્તિનો ભાવાર્થ વિચારીશું. જેથી ટીકા સમજવી સહેલી પડે.

યોગનાં આઠ અંગો

શરીર એ જેમ અવયવી (અંગી) છે અને હાથ-પગ-માથું-પેટ-હૃદય-પીઠ-ઈત્યાદિ શરીરનાં આઠ અંગ છે. અવયવ છે. વિભાગ છે. તેવી જ રીતે “મિત્રા-તારા આદિ” દૃષ્ટિઓ સ્વરૂપ જે યોગ છે તે અંગી (અવયવી) છે. શરીરરૂપ છે. અને યમ-નિયમ-આસન વગેરે તે યોગનાં અંગો છે. જેમ શરીરના અંગો જોડવાથી અંગી એવા શરીરની રચના બને છે. તેમ આ યમાદિ અંગોના સંધાનથી દૃષ્ટિરૂપ યોગાત્મક અવયવીની (શરીરની) નિષ્પત્તિ થાય છે. માટે યમાદિને અંગ કહેવાય છે. તેના આઠ ભેદો છે. એકેક દૃષ્ટિમાં એકેક અંગની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે.

(૧) યમ = મુખ્યપ્રત તે યમ કહેવાય છે. પ્રાણાતિપાતવિરમણ, મૃષાવાદવિરમણ, અદત્તાદાનવિરમણ, મૈથુનવિરમણ, (અથવા સ્વદારા સંતોષ, પરસ્ત્રીગમન વિરમણ) અને પરિગ્રહવિરમણ (અથવા પરિગ્રહ પરિમાણ) આ પાંચ મહાપ્રત કે અણુપ્રતરૂપ હોય તેને યમ કહેવાય છે. સંક્ષેપમાં અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ કહેવાય છે. યાવજજીવનું જે પ્રત તે યમ, અને પરિમિત કાળવાળું જે પ્રત તે નિયમ. આ પ્રમાણે બન્નેમાં કંઈક તફાવત જાણવો.

(૨) નિયમ = અણુવ્રત કે મહાવ્રતાત્મક પાંચ યમોની વૃદ્ધિ-પુષ્ટિ કરનાર તથા કાંટાની વાડ ધાન્યનું જેમ રક્ષણ કરે છે, તેમ સંરક્ષણ કરનાર એવાં બીજાં નાનાં-મોટાં જે વ્રતો તે નિયમ કહેવાય છે જેમકે શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, પ્રભુભક્તિ-ધ્યાન, આ પાંચ નિયમ કહેવાય છે.

(૩) આસન = બેઠક કરવી, સ્થિર થવું, સ્થિરતા પૂર્વક બેસવું. તેના બે ભેદ છે. દ્રવ્યથી અને ભાવથી, કાયાની ચંચળતાને રોકી પદ્માસને, પર્યંકાસને, અથવા વીરાસનાદિ આસનવિશેષમાં બેસવું. સ્થિર થવું. તે દ્રવ્યથી આસન કહેવાય છે. અને આ આત્માને પરભાવથી થતી ચંચળતાને રોકી આત્મભાવમાં આસન લગાવવું. સ્થિર થવું. તેમાં બેઠક કરવી. એકાકાર બની જવું તે ભાવથી આસન કહેવાય છે.

(૪) પ્રાણાયામ = શરીરની એવી એક પ્રક્રિયા છે કે જેમાં ગેસ આદિ કરનાર વાયુ દૂર કરાય તે રેચક, શરીર નિરોગી થાય તેવો વાયુ લેવાય તે પૂરક, અને કુંભમાં જેમ પાણી ભરાય તેમ શરીરમાં ધાતુઓ યથાયોગ્ય સ્થિર થાય તે કુંભક એમ રેચક-પૂરક તથા કુંભક ત્રણ જાતનો શારીરિક પ્રાણાયામ હોય છે. પરંતુ આ અધ્યાત્મદૃષ્ટિમાં આવો શારીરિક પ્રાણાયામ મુખ્ય નથી. પરંતુ અહીં બહિરાત્મભાવ=બાહ્યપુદ્ગલ તરફ આકર્ષાતા ભાવોને દૂર કરવા રેચ લગાડવો તે રેચક, અંતરાત્મભાવ = આત્મા તરફના શુભ અધ્યવસાયો રૂપ ભાવો પૂરવા તે પૂરક, અને અંતરાત્મભાવમાં સ્થિર થવું કે જેથી પરમાત્મપણું પ્રાપ્ત થાય તે કુંભક, એમ આધ્યાત્મિક ત્રિવિધ પ્રાણાયામ સમજવો. કહ્યું છે કે-

બાહ્યભાવ રેચક ઈહાંજી, પૂરક અંતર ભાવ,
કુંભક ચિરતા ગુણે કરીજી, પ્રાણાયામ સ્વભાવ.
મનમોહન જિનજી, મીઠી તાહરી વાણ” (શ્રીયોગદૃષ્ટિની સજ્જાય)

(૫) પ્રત્યાહાર = એટલે ત્યાગ, પાંચે ઈન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષય-વિકારોમાંથી દૂર કરવી, વિષય-વિકારોનો ત્યાગ કરવો તે પ્રત્યાહાર.

વિષય-વિકારે ઈન્દ્રિય ન જોડે, તે ઈહાં પ્રત્યાહારોજી. (શ્રી યોગદૃષ્ટિ સજ્જાય)

(૬) ધારણા = ચિત્તને ધારી રાખવું. પકડી રાખવું તે ધારણા, તત્ત્વચિંતન અથવા ગંભીર આત્મહિતવર્ધક ભાવોમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું તે ધારણા. (દેશબન્ધશ્ચિત્તસ્ય ધારણા પાતંજલ યોગસૂત્ર ૩-૧)

(૭) ધ્યાન =મનની એકલીનતા, એકાગ્રતા, તન્મયતા, ઓતપ્રોતતા, તત્ત્વ-ચિંતનાદિમાં મનને એકમેક કરવું તે ધ્યાન. હેયભાવોમાંથી ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરી ઉપાદેય તત્ત્વચિંતનમાં ઓતપ્રોત થવું તે ધ્યાન (તત્ર પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્ પાતંજલ યોગસૂત્ર ૩-૨)

(૮) સમાધિ = આત્માનું આત્મતત્ત્વ-સ્વરૂપે પ્રગટ થવું. સર્વથા નિર્વિકલ્પકદશા, રાગાદિ સર્વ ઉપાધિભૂત ભાવોથી મુક્ત, ધ્યાતા-ધ્યાન અને ધ્યેયની એકરૂપતા, સર્વ પ્રકારના બહિર્ભાવોથી મુક્તિ તે સમાધિ. આ પ્રમાણે યમ-નિયમ વગેરે યોગનાં આઠ અંગો સમજાવ્યાં.

ખેદ આદિ ચિત્તના (મનના-આશયના) આ દોષો છે. દોષો હોતે છતે ચિત્ત ઉપર વિજય મેળવી શકાતો નથી અને ગુણોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તથા તે ચિત્તવિજય અને ગુણ પ્રાપ્તિ વિના આત્મવિકાસ સાધવો શક્ય નથી. તેથી યોગદશા પ્રાપ્ત કરનાર મુમુક્ષુ ભવ્ય આત્માએ આ હવે સમજાવાતા દોષોને જાણવા જ પડે છે. અને કાઢવા જ પડે છે. તેથી દૂર કરવા માટે દોષોને પણ જાણવા જોઈએ. તે દોષો આ પ્રમાણે છે.

ચિત્તના આઠ દોષો

(૧) ખેદ = થાકી જવું. ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં થાકી જવું. ઘણો જ પરિશ્રમ પડે છે એમ માનવું. જ્યાં થાકની બુદ્ધિ થાય છે ત્યાં દ્વેષ-અરુચિ-અપ્રીતિ-નાખુશીભાવ આવે જ છે. જેથી આગળ કહેવાતા “અદ્વેષ” આદિ ગુણો આવતા નથી.

(૨) ઉદ્વેગ = કંટાળો-તિરસ્કાર, ધર્મની પ્રવૃત્તિમાં બેઠાં બેઠાં કંટાળો આવે, તિરસ્કાર આવે, ક્યારે પૂરું થાય- એવા ભાવ આવે. રાજાની વેઠની જેમ જલ્દી જલ્દી આટોપી લે, ગોટાળા વાળે, તે ઉદ્વેગ દોષ કહેવાય છે.

(૩) ક્ષેપ = ફેંકવું, ચાલુ ક્રિયાને છોડીને ચિત્તને બીજા કામકાજમાં નાખવું. જે ધર્મક્રિયા ચાલુ હોય તે કાળે અન્યક્રિયામાં ચિત્ત જોડવું, તેથી ચાલુ ક્રિયા પણ રસ વિનાની બને, તે ક્ષેપ દોષ કહેવાય છે.

(૪) ઉત્થાન = ચિત્તનું ઉઠી જવું તે, મોક્ષસાધક જે જે યોગમાર્ગની ક્રિયાઓ કરાતી હોય, તેમાંથી ચિત્તનું ઉભગી જવું. ક્રિયામાર્ગમાંથી ચિત્ત ઉઠી જવાના કારણે ક્રિયામાર્ગ ત્યજી દેવાનો ભાવ થઈ જાય. લોકલજ્જા માત્રથી ભલે તે ક્રિયાઓનો ત્યાગ કદાચ ન કરે તો પણ તેમાં ચિત્ત ન હોય તે.

(૫) ભ્રાન્તિ = ભમવું, ભટકવું, ભ્રમ થવો તે, યોગમાર્ગની પ્રાપ્ત પ્રસ્તુત ધર્મક્રિયાને છોડી ચિત્તનું ચોતરફ ભમવું, ભટકવું, જ્યાં ત્યાં ભમવાની ભ્રામકવૃત્તિ, અથવા છીપમાં રૂપાના ભ્રમની જેમ અતત્ત્વને તત્ત્વ માનવું, અથવા અમુક ક્રિયા થઈ કે ન થઈ તેનો ભ્રમ થવો તે.

(૬) અન્યમુદ્ = પરમાર્થસાધક યોગમાર્ગની ક્રિયા કરતાં અન્યસ્થાને હર્ષ કરવો, પ્રારંભેલી ક્રિયા કરતાં અન્યકાર્યમાં હર્ષિત રહેવું. આવો દોષ ઈષ્ટ કાર્ય સાધવા ન આપે, તેથી પરમાર્થ સાધવા રૂપ ઈષ્ટકાર્યોમાં અંગારાની વૃષ્ટિતુલ્ય આ દોષ છે.

(૭) રુગ્ = રોગ, રાગ (પ્રીતિ), દ્વેષ (અપ્રીતિ), અને મોહ (અજ્ઞાન), આ ત્રણ દોષ એ જ મહારોગ છે. ભાવરોગ છે. સાવધ=સંસારવર્ધક ક્રિયાનો રાગ, મોક્ષસાધક ક્રિયાનો દ્વેષ, અને યોગમાર્ગ સાધક સાચી ક્રિયાની અણસમજ આ સર્વ ભાવસાધનામાં પીડારૂપ છે. આવા દોષોથી શુદ્ધક્રિયા પણ અશુદ્ધક્રિયા બની જાય. પોતાનું વિવક્ષિત ફળ આપવા પ્રત્યે તે અસમર્થ બની જાય.

(૮) આસંગ= આસક્તિ થવી, પરદ્રવ્ય અથવા પરભાવ પ્રત્યે આસક્તિ થવી કે જેથી મુક્તિમાર્ગની સાધના નબળી પડે, અથવા મુક્તિમાર્ગની સાધનાના અસંખ્ય ઉપાયો પૈકી કોઈ એક ઉપાયમાં આસક્તિ થવી કે જેથી અન્ય ઉપાયો પ્રત્યે ઉપેક્ષા ભાવ આવતાં ગુણસ્થાનકનો વિકાસ રુંધાય તે.

આ આઠે દોષો પરસ્પર સંકળાયેલા છે. એક આવવાથી બધા જ આવે છે. અને એક જવાથી ક્રમશઃ સર્વે જાય છે. કેમકે યોગમાર્ગમાં આત્માનો વિકાસ કરાવે એવી ધર્મક્રિયામાં પ્રથમ ખેદ ઉપજે અર્થાત્ થાક લાગે, થાક લાગે એટલે ઉદ્વેગ (કંટાળો) પણ ઉપજે, કંટાળો ઉપજે એટલે ચિત્ત બીજે જાય જ (ક્ષેપ), ચિત્ત બીજે ભટકતું થાય એટલે ચાલુક્રિયામાં ચિત્ત સ્થિર ન રહે પરંતુ તેમાંથી ચિત્ત ઉઠી જાય (ઉત્થાન), ચાલુ ક્રિયામાંથી ચિત્ત ઉઠી જતાં તે ચોતરફ (અહીં-તહીં) ભટક્યા જ કરે (બ્રાન્તિ), ચિત્તનું યત્ર-તત્ર ભમવાનું વધતાં મોહોદયથી પરભાવદશામાં પ્રીતિ વધે, તેમાં જ ચિત્ત આનંદ પામે (અન્યમુદ્), અને પરભાવ દશાનો આનંદ એ જ યોગમાર્ગમાં પીડારૂપ બને (રુગ્), અને તેમ થવાથી અનાદિ મોહની વાસનાના જોરે પુદ્ગલસુખમાં જ આસક્તિ વધતી જાય (તે આસંગ), આ રીતે દોષો ક્રમશઃ આવે છે. અને જો પ્રથમ દોષ જે ખેદ છે. તેનો પરિહાર કરાય તો તે જ રીતે તેના બળે ક્રમશઃ બધા દોષો જાય છે.

આ યોગમાર્ગની સાધનામાં ઉપરોક્ત દોષોની જેમ જેમ હાનિ થતી જાય છે તેમ તેમ “અદ્વેષ” આદિ ગુણો આપોઆપ આવિર્ભૂત થાય છે વાસણનો કાટ ઓછો થાય એટલે ચમક આપોઆપ વધે જ છે. તેને મેળવવા ક્યાંય જવું પડતું નથી. કપડાંનો મેલ દૂર કરો એટલે શ્વેતતા સહજપણે પ્રગટે જ છે. તે આઠ ગુણો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે.

યોગના આઠગુણો

(૧) અદ્વેષ = દ્વેષ ન થવો, અણગમાનો, (અરુચિનો) અભાવ, સત્તત્વ પ્રત્યે, (પરમાર્થ સાધવા પ્રત્યે) અણગમો ન થવો. આ આત્મકલ્યાણનું પ્રથમ પગથીયું છે. અણગમો ન હોય તો જ જીવ તેમાં વિકાસ કરવા પ્રેરાય છે.

(૨) જિજ્ઞાસા = પરમાર્થતત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છા, કારણકે જાણવાની ઈચ્છા થાય તો જ તે તત્ત્વ જ્યાંથી લભ્ય હોય ત્યાં સાંભળવા જવાની તમન્ના થાય.

(૩) શુશ્રૂષા = ધર્મતત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છા, ઉત્કંઠા, તાલાવેલી, તમન્ના થવી.

(૪) શ્રવણ = એકાગ્રપણે ધર્મતત્ત્વ સુગુરુ પાસે સાંભળવું.

(૫) બોધ = ધર્મતત્ત્વ સાંભળવાથી જ્ઞાન થવું. તત્ત્વબોધ થવો તે.

(૬) મીમાંસા = તત્ત્વબોધ થવાથી તે સંબંધી સૂક્ષ્મવિચારણા, ઊંડાપોહ કરી સૂક્ષ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે.

(૭) પ્રતિપત્તિ = મીમાંસા કરતાં કરતાં સાચા બોધનો સ્વીકાર કરવો, હેયને હેયરૂપે, અને ઉપાદેયને ઉપાદેયરૂપે સ્વીકારવું. અર્થાત્ આ જ સત્ય છે. શેષ મિથ્યા છે ઈત્યાદિ રૂપે સ્વીકારવું.

(૮) પ્રવૃત્તિ = ઉપાદેય તરીકે જાણેલા માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. ઓતપ્રોત થવું. અનુભવમય બની જવું. વિવક્ષિત કાર્યમાં પ્રવર્તનમય થવું.

ઉપર સમજાવ્યા મુજબ એકેક દૃષ્ટિમાં યોગનાં આઠ અંગોમાંથી એકેક અંગની પ્રાપ્તિ થાય છે. એકેક દોષ દૂર થાય છે અને એકેક ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે. અંતે આત્મા સર્વદોષરહિત અને સર્વ ગુણમય બને છે હવે ટીકાના પદોનો અર્થ સમજાવે-

યમ આદિ યોગના અંગથી યુક્ત એવા મહાત્માઓને ક્રમેણ ણ્ણ સતાં મતા=અનુક્રમે આ સદ્દૃષ્ટિઓ આવે છે એમ સજ્જન પુરુષો માને છે. યમ, નિયમ, આસન, વગેરે આઠ જો કે યોગનાં અંગો છે. તે પોતે યોગરૂપ નથી. તો પણ અવયવમાં અવયવીનો ઉપચાર કરીને યોગનાં અંગો હોવાથી અહીં યમાદિને (પણ) યોગ કહેવાયા છે. જેમ શરીરનો કોઈ એકભાગ બળતે છતે શરીરં દહતિ મારું શરીર બળે છે, એવું બોલાય છે તેમ અહીં સમજવું. પાતંજલિ ઋષિકૃત યોગસૂત્ર ૨-૨૧માં કહ્યું છે કે (૧) યમ, (૨) નિયમ, (૩) આસન, (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬) ધારણા, (૭) ધ્યાન, અને (૮) સમાધિ એમ આઠ યોગનાં અંગો છે. પાતંજલ યોગસૂત્ર ૨-૨૧

તદેવં યદેવં ખેદાદિપરિહારતઃ = યમ-નિયમ વગેરે જે યોગ (યોગાંગ) છે તેના

પ્રત્યનીકભૂત (શત્રુભૂત) એવા જે ખેદાદિ આશયવિશેષો (ચિત્તના દોષો) છે. તેઓનો પરિહાર કરવાથી આ સદ્દૃષ્ટિ આવે છે. તે દોષો પણ આઠ જ છે. કહ્યું છે કે ખેદ-ઉદ્વેગ-ક્ષેપ-ઉત્થાન-ભ્રાન્તિ-અન્યમુદ્ રુગ્ અને આસંગ દોષોથી યુક્ત એવાં ચિત્તોને મતિમાન્ પુરુષે વિશેષે વિશેષે ત્યજી દેવાં જોઈએ. તે આ દોષોના પરિહારથી અનુક્રમે આઠ પ્રકારે આ સદ્દૃષ્ટિ આવે છે.

એમ કરવાથી અદ્વેષ આદિ આઠ પ્રકારના ગુણોનું સ્થાન પ્રગટ થાય છે અર્થાત્ ગુણો આવિર્ભૂત થાય છે. તે ગુણો પણ આઠ જ છે. કહ્યું છે કે (૧) અદ્વેષ, (૨) જિજ્ઞાસા, (૩) શુશ્રૂષા, (૪) શ્રવણ, (૫) બોધ, (૬) મીમાંસા, (૭) પ્રતિપત્તિ અને (૮) પ્રવૃત્તિ. એમ પરમાર્થતત્ત્વમાં આઠ ગુણો પ્રગટ થાય છે. આ પ્રમાણે અદ્વેષી આદિ આ આઠ ગુણમય અંગવાળી આ સદ્દૃષ્ટિઓ છે.

આ પ્રમાણે અનુક્રમે આ સદ્દૃષ્ટિ સતાં-યૌગિકમુનિઓને માન્ય છે. જૈનદર્શનના યોગાચાર્યોને તો માન્ય છે જ, પરંતુ અન્ય દર્શનના પણ જે જે યોગાચાર્યો છે ભગવાન્ પતંજિલ, ભદન્ત (ભગવાન્) ભાસ્કરબંધુ, ભગવાન્ દત્તમુનિ, ઈત્યાદિ. તે તે યોગાચાર્યોને પણ “આ સદ્દૃષ્ટિ કહેવાય” એમ માન્ય છે. આ આઠે દૃષ્ટિઓનું સાકલ્ય=સંપૂર્ણ સ્વરૂપ, અર્થાત્ વિસ્તારથી વર્ણન અમે યથાસ્થાને પ્રત્યેક દૃષ્ટિના વર્ણન પ્રસંગે જણાવીશું. ॥૧૬॥

સામ્પ્રતં દૃષ્ટિશબ્દાર્થાભિધાનાયાહ—

હવે “દૃષ્ટિ” શબ્દનો અર્થ જણાવતાં કહે છે કે

સચ્છ્રદ્ધાસઙ્ગતો બોધો, દૃષ્ટિરિત્યભિધીયતે ।

અસત્પ્રવૃત્તિવ્યાઘાતાત્, સત્પ્રવૃત્તિપદાવહઃ ॥૧૭॥

ગાથાર્થ = સમ્યગ્ શ્રદ્ધાથી યુક્ત એવો જે બોધ તે યોગની “દૃષ્ટિ” કહેવાય છે. આ બોધ અસત્ પ્રવૃત્તિને અટકાવનાર હોવાથી સત્ પ્રવૃત્તિવાળા પદને (સ્થાનને) આપનાર છે. ॥૧૭॥

ટીકા - “સચ્છ્રદ્ધાસઙ્ગતો બોધઃ” ઇત્યનેનાસચ્છ્રદ્ધાવ્યવચ્છેદમાહ, અસચ્છ્રદ્ધા ચેહ શાસ્ત્રબાહ્યા સ્વાભિપ્રાયતસ્તથાવિધાસદૂહાત્મિકા ગૃહ્યતે । તદ્વૈકલ્યાત્ “સચ્છ્રદ્ધાસઙ્ગતઃ” ઇતિ એવમ્ભૂતો બોધોઽવગમઃ । કિમિત્યાહ-દૃષ્ટિરિત્યભિધીયતે । દર્શનં દૃષ્ટિરિતિ કૃત્વા । નિષ્પ્રત્યપાયતયા । ફલત એતામાહ- “અસત્પ્રવૃત્તિ-વ્યાઘાતાત્ ॥” ઇતિ તથા શ્રાદ્ધતયા શાસ્ત્રવિરુદ્ધપ્રવૃત્તિવ્યાઘાતેન કિમિત્યાહ- “સત્પ્રવૃત્તિપદાવહઃ” ઇતિ । શાસ્ત્રાવિરુદ્ધપ્રવૃત્તિપદા-વહોઽવેદ્યસંવેદ્યપરિત્યાગેન

વેદ્યસંવેદ્યપદપ્રાપક इत्यर्थः । वेद्यसंवेद्यपदरूपत्वेऽपि स्थिरादिदृष्टीनां सामान्यलक्षण-
त्वादस्यैवमप्यदोष इति । अथवा सत्प्रवृत्तिपदं परमार्थतः शैलेशीपदमिति तदावहत्वेन
न कश्चिद्दोष इति ॥१७॥

વિવેચન :- સમ્યગ્ એવી શ્રદ્ધાથી યુક્ત જે બોધ તે યોગની દૃષ્ટિ કહેવાય છે. અહીં મૂલગાથામાં જે “સચ્છ્રદ્ધા” શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તેના દ્વારા “અસત્ શ્રદ્ધાનો” વ્યવચ્છેદ જણાવે છે. અસત્ શ્રદ્ધાવાળા બોધને દૃષ્ટિ કહેવાતી નથી. અસત્ શ્રદ્ધા કોને કહેવાય ? તે સ્પષ્ટ કરે છે કે સમ્યગ્ શાસ્ત્રોનો આધાર ત્યજી પોતાના મનઝાવતા અભિપ્રાય પ્રમાણે એટલે કે સ્વચ્છંદપણે=પોતાની મતિ-કલ્પના પ્રમાણે ખોટા તર્ક-વિતર્ક કરવામાં આવે એવી શાસ્ત્રનિરપેક્ષ શ્રદ્ધાને અસત્ શ્રદ્ધા કહેવાય છે. આવા પ્રકારની અસત્ શ્રદ્ધાવાળો બોધ મિત્રાદિ યોગદૃષ્ટિકાળે હોતો નથી, પરંતુ ઓઘદૃષ્ટિ-કાલે હોય છે. માટે આવી તે અસદ્દૃષ્ટિના વિકલપણથી (રહિતતાથી) સમ્યગ્ શાસ્ત્રોના બોધના આધારવાળી આત્મપુરુષોની આજ્ઞાને અનુસરનારી જે સાચી શ્રદ્ધા હોય છે. તેવી સાચી શ્રદ્ધાયુક્ત બોધને જ સદ્દૃષ્ટિ કહેવાય છે. (પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિ પાછળની ચાર દૃષ્ટિનું અવન્યકારણ હોવાથી સદ્દૃષ્ટિ કહેવાય છે.)

दर्शनं दृष्टिः इति= જોવું, દેખવું, જાણવું તે દૃષ્ટિ કહેવાય છે. દેખવાનું કામકાજ કોઈપણ જાતના વિઘ્નોથી - અપાયોથી મુક્ત બને છે તેથી તે દર્શનને દૃષ્ટિ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી આંખ ઉઘડતી નથી, કંઈપણ દેખાતું નથી, ત્યાં સુધી જ અથડાઈ જવાનો, પડી જવાનો, વાગી જવાનો ભય હોય છે, જ્યારે નેત્ર ખૂલે છે અને સ્પષ્ટ દેખાય છે. ત્યારે અથડાઈ જવા આદિના આ સર્વ ભયો (અપાયો) દૂર થઈ જાય છે. આંખ ખૂલ્યા પછી તે થોડી ખૂલી હોય તો થોડું દેખાય, વધારે ખુલી હોય તો વધારે દેખાય, અને અતિશય વધારે ખૂલી હોય તો અતિશય વધારે દેખાય છે. પરંતુ દેખાય છે એટલે બસ દેખાય જ છે એમાં કંઈ ભયો નથી. ફક્ત દેખવાની માત્રાની તરતમતા છે. જ્યારે જન્માંધ પુરુષને કંઈ દેખાતું જ નથી એટલે અથડાઈ જવું આદિ ઘણા અપાયો (ભયો) હોય છે. ન દેખાતું હોવાથી ઉલટ-સુલટ કપોલકલ્પિત કલ્પના કરી લે છે. પરંતુ નેત્રરોગના સુનિપુણ ચિકિત્સક વૈદ્ય જો મળી જાય, અને તેમની આજ્ઞાનુસાર ઉત્તમ ઔષધ લેવામાં આવે તો દૃષ્ટિ ખૂલતાં આનંદ આનંદ થાય છે. અને તે નેત્રરોગ ધીરે ધીરે દૂર થતાં દૃષ્ટિની માત્રા વૃદ્ધિ પામતાં પૂર્ણદૃષ્ટિ ખીલે ત્યારે નેત્રની મર્યાદા પ્રમાણે સમસ્ત દૃશ્ય પદાર્થો દેખાતા થઈ જાય છે. અને તે આત્મા પૂર્ણ આનંદમાં ગરકાવ થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે અનાદિ મિથ્યાત્વી આત્મા દૃષ્ટિથી અંધ છે. તેને સદ્ગુરુરૂપી વૈદ્ય, સત્શાસ્ત્રાભ્યાસ રૂપી તેમની આજ્ઞા, અને તત્કથિતભાવોની યથાર્થ રુચિરૂપી ઔષધ મળતાં

જ દૃષ્ટિ ખૂલી જાય છે. આ દૃષ્ટિ ખૂલી તે ખૂલી, બસ વધુને વધુ દેખવા જ માંડે છે. માત્રા વધતી જ જાય છે. યાવત્ અનંત દર્શન પ્રગટ થાય છે. આ તમામ દૃષ્ટિ ભયમુક્ત હોવાથી (યોગની-આત્મવિકાસની) દૃષ્ટિ કહેવાય છે દૃષ્ટિ-અંધપણાનો દોષ (ઘણા ભયોવાળો હોવાથી) અતિશય આકરો છે. માટે જ અલ્પ યા અધિક પ્રમાણમાં પણ જે દૃષ્ટિ ખૂલે તેને જ દૃષ્ટિ કહેવાય છે.

જો કે “બોધ” ને જ દૃષ્ટિ કહેવાય એમ કહ્યું છે, તો પણ તેની આગળ “સત્શ્રદ્ધા સંગત” એવું વિશેષણ કહ્યું છે. તેથી જેમના હૈયામાં સમ્યગ્ શાસ્ત્રોનો બોધ આવિર્ભૂત થયો છે તેવા સમજાવનારા સદ્ગુરુની વાણીમાં તથા આત્મ પુરુષ પ્રણીત શાસ્ત્રોમાં પરમશ્રદ્ધા પૂર્વકનો જે બોધ થાય તે બોધ જ દૃષ્ટિ કહેવાય છે. સમ્યગ્ શાસ્ત્ર અને સમજાવનાર સદ્ગુરુ વિના સ્વચ્છંદપણે પોતાના માનેલા અભિપ્રાયને મજબૂત કરવાના પ્રયોજનભૂત પાઠોના આધારો લઈને આ જીવ અનંતસંસારમાં બહુ જ રઝળ્યો છે. સ્વચ્છંદ મતિકલ્પનાનો ત્યાગ અને સત્ શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા એ જ યોગદૃષ્ટિનું પ્રવેશ દ્વાર છે. ત્યાંથી જ દૃષ્ટિ અંશતઃ ખૂલે છે.

પ્રશ્ન :- આવા સત્શ્રદ્ધાવાળા બોધનું અર્થાત્ દૃષ્ટિનું ફળ શું ? આવી દૃષ્ટિ (આવો બોધ) આવવાથી જીવને શું ફળ પ્રાપ્ત થાય ?

ઉત્તર :- ફલત એતામાહ-આ દૃષ્ટિને ફળથી સમજાવે છે. આ બોધ અસત્ પ્રવૃત્તિનો વ્યાઘાત કરનાર હોવાથી સત્ પ્રવૃત્તિના પદને આપનારો છે. તથા શ્રદ્ધાતયા-તેવા પ્રકારના સમ્યગ્ શાસ્ત્રોની અતિશય શ્રદ્ધાળુતા હોવાના કારણે જ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિનો વ્યાઘાત થાય છે. દીવા વિના ઘરમાં જ્યારે અંધકાર હોય છે. ત્યારે આ જીવ કોઈપણ વસ્તુને દેખવા કે લેવા-મૂકવાની પ્રવૃત્તિ કરે તો તે પ્રવૃત્તિ ખોટી પણ થઈ જાય છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. એ જ ન્યાયે મોહ અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી ભરપૂર ભરેલા આ સંસારમાં સમ્યગ્ શાસ્ત્ર અને આત્મ પુરુષોની વાણી આ બે વસ્તુ દીપકસમાન છે. તેના વિના સર્વે પણ પ્રવૃત્તિ “અસત્” થઈ જાય છે. તે સમ્યગ્ શાસ્ત્ર અને આત્મપુરુષોની વાણી તથા તેમની શ્રદ્ધા રૂપ દીપક પ્રાપ્ત થયે છતાં “અસત્” પ્રવૃત્તિ અટકી જાય છે. થંભી જાય છે. ચાલી જાય છે. જાણે કે તે અસત્પ્રવૃત્તિને પોતાને આઘાત લાગ્યો હોય શું? તેમ તમ્મર ખાઈને પડી જાય છે. આ પ્રમાણે સમ્યગ્ શાસ્ત્રાદિના શ્રદ્ધાયુક્ત બોધથી અસત્પ્રવૃત્તિ અટકી જવાના કારણે જ તે બોધ સમ્યગ્ પ્રવૃત્તિના પદને (સ્થાનને) આપનાર બને છે. શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ એવી પ્રવૃત્તિ કરાવનારા સ્થાનને આપે છે.

સમ્યગ્ શાસ્ત્રોના શ્રદ્ધાયુક્ત બોધથી આ જીવમાં એકવાર અસત્પ્રવૃત્તિ અટકે તો

સત્પ્રવૃત્તિરૂપ યોગની પ્રાપ્તિ તો આપોઆપ ખેંચાતી જ આવે છે, લોહચુંબક જેમ લોહને ખેંચે છે તેમ આ બોધ સત્પ્રવૃત્તિરૂપ યોગને ખેંચી લાવે છે. **આવહ:**=ખેંચી લાવનાર, દૂર હોય તેને નજીક કરનાર આ બોધ છે. તેને જ શાસ્ત્રોમાં **વેદ્યસંવેદ્યપદ** (સમ્યક્ત્વ) કહ્યું છે. અને અસત્ શાસ્ત્રોની શ્રદ્ધા (અથવા તેના જ કારણે સમ્યક્ શાસ્ત્રોની અશ્રદ્ધા તે) **અવેદ્યસંવેદ્યપદ** કહેવાય છે. આ બોધ જ અવેદ્યસંવેદ્ય પદનો ત્યાગ કરાવવા દ્વારા વેદ્યસંવેદ્યપદને પ્રાપ્ત કરાવનાર બને છે. એમ જાણવું. જેમાં **વેદ્ય** એટલે વેદવા યોગ્ય-જાણવા યોગ્ય સાચી દષ્ટિનું **સંવેદ્ય**=સંવેદન છે= અનુભવ છે જેમાં તેને વેદ્યસંવેદ્યપદ કહેવાય છે. અર્થાત્ **સાચી દષ્ટિનો અનુભવ** તે વેદ્યસંવેદ્યપદ અને તેનાથી જે વિપરીત તે અવેદ્યસંવેદ્યપદ કહેવાય છે. આ વેદ્યસંવેદ્યપદની (સમ્યક્ત્વની) પ્રાપ્તિ જો કે સ્થિરાદિ પાછળની ચાર દષ્ટિઓમાં છે એટલે તે સ્થિરાદિ પાછળની ચારે દષ્ટિઓમાં જ વેદ્યસંવેદ્યપદ પ્રાપ્ત થાય છે છતાં પણ બોધનું આ પ્રમાણે સામાન્યલક્ષણ હોવાથી મિત્રાદિ પ્રથમની ચાર દષ્ટિઓના કાલે થનારો પણ આ બોધ વેદ્યસંવેદ્યપદ રૂપ છે એમ કહેવામાં કંઈ દોષ નથી. સારાંશ કે વેદ્યસંવેદ્યપદ વાસ્તવિકપણે સ્થિરાદિદષ્ટિકાલે છે, અને યોગાત્મક બોધ તો મિત્રાદિ પ્રથમની ચાર દષ્ટિથી પણ શરૂ થાય છે કે જ્યાં હજુ મિથ્યાત્વાવસ્થા છે. તો પણ તે મિથ્યાત્વાવસ્થા દિન-પ્રતિદિન મંદ થતી જતી હોવાથી, મિથ્યાત્વની મંદતાના કારણે વેદ્યસંવેદ્યપદની ભૂમિકા બંધાતી જતી હોવાથી અને સમ્યક્ત્વનું અવન્ધ્યકારણ બનવાની હોવાથી તે કાલે વર્તતા બોધને પણ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને સામાન્યથી એટલે કે મિત્રાદિ દષ્ટિઓના કાલે વર્તતા તથા સ્થિરાદિ દષ્ટિઓના કાલે વર્તતા એમ સામાન્યપણે આઠે પ્રકારની દષ્ટિના કાળે વર્તતા એવા બોધનું આવું લક્ષણ કર્યું છે.

અથવા “સત્પ્રવૃત્તિપદ” એટલે જે શૈલેશીપદવાળું ચૌદમા ગુણસ્થાનકવર્તી સર્વથા અનાશ્રવાવસ્થારૂપ પદ છે. તે અહીં પરમાર્થથી લેવું. કારણ કે પરિપૂર્ણપણે આત્માનુભવદશા ત્યાં છે. કોઈપણ જાતના કર્મનો આશ્રવ ન હોવાથી શુદ્ધાત્મતત્ત્વની પરમાર્થથી રમણતારૂપ તે પદ છે. અને યોગની પ્રથમ દષ્ટિથી આવનારો આ બોધ પરંપરાએ આ પદની પ્રાપ્તિનું અવન્ધ્ય કારણ હોવાથી “**આવહ:**” તે પદ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે આવો અર્થ કરવામાં પણ કંઈ દોષ નથી. ॥૧૭॥

एषा च परिस्थूरभेदादष्टधा, अन्यथा बहुभेदेत्यभिधातुमाह—

આ દષ્ટિ સ્થૂલભેદથી આઠ ભેદવાળી છે. અન્યથા એટલે કે સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મભેદથી બહુ જ ભેદવાળી છે તે સમજાવતાં કહે છે કે-

इयं चावरणापायभेदादष्टविधा स्मृता ।

सामान्येन विशेषास्तु, भूयांसः सूक्ष्मभेदतः ॥१८॥

ચો. ૭

ગાથાર્થ = આ દૃષ્ટિ તેના આવરણીયકર્મના ક્ષયવિશેષથી સામાન્યપણે આઠ પ્રકારની શાસ્ત્રોમાં કહેલ છે. પરંતુ સૂક્ષ્મભેદોની અપેક્ષાએ તો વળી ઘણા ભેદોવાળી છે. ॥૧૮॥

ટીકા-“ઙ્યં ચ”-અનન્તરોદિતલક્ષણા દૃષ્ટિઃ । “આવરણાપાયભેદાદ્” આવરણા-પગમભેદેન પરિસ્થૂરનીત્યા “અષ્ટવિધા સ્મૃતા” પૂર્વાચાર્યૈઃ । “સામાન્યેન” સૂક્ષ્મેક્ષિકામના-દૃત્ય, “વિશેષાસ્તુ”=ભેદાઃ પુનઃ સદ્દષ્ટેઃ ભૂયાંસોઽતિબહવઃ “સૂક્ષ્મભેદતઃ”=અનન્ત-ભેદત્વાદ્ દર્શનાદીનાં મિથઃ ષટ્સ્થાનપતિતત્વાભિધાનાદિતિ ॥૧૮॥

વિવેચન :-આ દૃષ્ટિ (બોધ) સત્તરમી મૂલગાથામાં દૃષ્ટિઃ-એમ એકવચન કહીને જાણે એક હોય એમ કહી છે. તો પણ અનન્તર તે ૧૭મી ગાથામાં એકપણે કહેલી દૃષ્ટિ પણ તેનું આવરણ કરનારાં કર્મોના (મુખ્યત્વે જ્ઞાનાવરણીય અને મોહનીયકર્મોના) ક્ષયોપશમ, અને ક્ષય થવા રૂપ તથા મોહનીયકર્મનો ઉપશમ અપાય (અપગમ-વિનાશ-દૂર કરવા)ના ભેદોના કારણે સ્થૂલનીતિથી તે આઠ પ્રકારની પૂર્વાચાર્ય પુરુષોએ કહી છે. જે આ આઠ ભેદો કહ્યા છે તે સૂક્ષ્મપણે ભેદો કહેવાની અપેક્ષાનો અનાદર (અવિવક્ષા) કરીને કહ્યા છે અર્થાત્ સૂક્ષ્મભેદોની અવિવક્ષા કરીને આ આઠ ભેદો કહ્યા છે.

જેમ આંખની દર્શનશક્તિ એક છે. તેમ આત્માની પણ વસ્તુની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ જોવાની શક્તિ એક છે. ધારો કે નેત્રની આડો આઠ પડવાળો પાટો હોય તેમ આત્માની આડું આડું ગાઢ (આઠ પડવાળા પાટા જેવું મજબૂત) જ્ઞાનાવરણીય અને મોહનીયકર્મ ઉદયમાં છે. જેનાથી આત્માની દર્શનશક્તિ નેત્રની જેમ ઢંકાયેલી છે. પરંતુ ચરમાવર્તમાં આવવા રૂપ કાલપરિપાક થવાથી, અને સમ્યગ્ શાસ્ત્ર, તથા સદ્ગુરુના વચન શ્રવણાદિનાં નિમિત્તો મળવાથી તે કર્મો ગાઢમાંથી મંદ-મંદ થાય છે. એટલે નેત્રની આડા આઠ પડવાળા પડદામાંથી ધીરે ધીરે એકેક પડ દૂર કરતાં યથાર્થ પરિપૂર્ણ નેત્રદૃષ્ટિ ખુલ્લી થાય છે. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીય અને મોહનીયકર્મોનો જે ઉદય છે. તે ક્ષયોપશમાદિ દ્વારા મંદ થતાં, અને અંતે ક્ષય થવા દ્વારા સંપૂર્ણ ઉદય વિરામ પામતાં આત્માની પણ દૃષ્ટિ પરિપૂર્ણપણે ખીલી ઉઠે છે. સંપૂર્ણ વિકસિત બને છે દૃષ્ટિના આ આઠભેદો સૂક્ષ્મભેદોની વિવક્ષા વિના કરેલા છે. જો સૂક્ષ્મભેદોની વિવક્ષા કરીએ તો વિશેષભેદો અનંત છે. અપાર છે. અતિશય બહુ ભેદો છે. કારણ કે પ્રત્યેક જીવને આશ્રયી જ્ઞાનાવરણીયકર્મ અને મોહનીયકર્મનો ક્ષયોપશમ તરતમભાવવાળો અનંત જાતનો હોય છે. તેથી દર્શનોના (દૃષ્ટિના) અનંતભેદો પડે છે. તે અનંતભેદોને પૂર્વાચાર્યોએ પરસ્પર ષટ્સ્થાનપતિત

ચો. ૭

(છઠ્ઠાણવડીયા) રૂપે વર્ણવેલા છે. ઓછામાં ઓછી યોગદષ્ટિથી (મંદ એવી મિત્રાદષ્ટિથી) આરંભીને વધુમાં વધુ યોગદષ્ટિ (પરાદષ્ટિ) સુધીમાં વર્તતા જીવોની દષ્ટિઓ (૧) અનંતભાગ અધિક, (૨) અસંખ્યાતભાગ અધિક, (૩) સંખ્યાતભાગ અધિક, (૪) સંખ્યાતગુણ અધિક, (૫) અસંખ્યાતગુણ અધિક અને (૬) અનંતગુણ અધિક એમ છ સ્થાનોથી યુક્ત છે. અને તે સ્થાનોમાં પણ એકેકના બહુ ભેદ છે. એમ પૂર્વાચાર્યોએ આ દષ્ટિઓના (કર્મના ક્ષયોપશમાદિના) સૂક્ષ્મ રીતે અતિબહુ ભેદો કહ્યા છે. તે સર્વે ભેદોનો પરિસ્થૂલ નીતિથી એટલે કે સામાન્યપણે આઠમાં સમાવેશ કર્યો છે. ॥૧૮॥

इह च दृष्टिसमुच्चये—

અહીં યોગની દષ્ટિઓના સમુચ્ચયના વર્ણનમાં-

प्रतिपातयुताश्चाद्याश्चतस्रो नोत्तरास्तथा ।

सापाया अपि चैतास्ताः प्रतिपातेन नेतराः ॥१९॥

ગાથાર્થ = પ્રથમની ચાર દષ્ટિઓ પ્રતિપાતથી (પડવાના સ્વભાવથી) યુક્ત છે. તેવી પાછળની ચાર દષ્ટિઓ (પ્રતિપાતયુક્ત) નથી. તથા પ્રતિપાતના કારણે જ તે આ પ્રથમની ચાર દષ્ટિઓ અપાયવાળી છે. તેવી ઈતર ચાર દષ્ટિઓ (અપાયવાળી) નથી. ॥૧૯॥

ટીકા - “પ્રતિપાતયુતા” ધ્રંશોપેતા: । “આદ્યાશ્ચતસ્રો” દૃષ્ટયો મિત્રાદિરૂપા:, “एताः अपि च” પ્રતિપાતયુતા અપિ તથાકર્મવૈચિત્ર્યાત્ । ન તુ પ્રતિપાતયુતા એવ । તાભ્યસ્તદુત્તરભાવાદિતિ । “नोत्तरास्तथा” ન સ્થિરાદ્યાસ્તેન પ્રકારેણ પ્રતિ-પાતયુતા: । યત એવં “सापाया अपि” દુર્ગતિહેતુત્વેન । “एतास्ता” एता एव । કથમિત્યાહ-“प्रतिपातेन”= ધ્રંશેન “नेतरा” ન સ્થિરાદ્યા: સાપાયા ઇતિ ।

વિવેચન :- મિત્રા-તારા-બલા અને દીપ્રા આ પ્રથમની ચારદષ્ટિઓ પ્રતિપાતયુક્ત એટલે આવેલી ચાલી પણ જાય એવા પ્રકારના ભ્રંશથી ઉપેત (યુક્ત) હોય છે. આવેલી આ ચારદષ્ટિઓ ચાલી જ જાય એવો નિયમ નથી. પરંતુ ચાલી પણ જાય એવા વિકલ્પવાળી છે. એમ અપિ શબ્દમાંથી અર્થ સમજવો, પૂર્વબદ્ધકર્મોના ઉદયની વિચિત્રતાના કારણે કદાચ પડી પણ જાય, ચાલી પણ જાય, એવું બનવાનો સંભવ છે. મિત્રાદિ દષ્ટિમાં આવેલાં ધર્મબીજ જ્ઞાનાવરણીય અને મોહનીયકર્મના ઉદયની તીવ્રતાના કારણે પડી પણ જાય છે પરંતુ પ્રતિપાત યુક્ત જ હોય એટલે કે પડી જ જાય એવો નિયમ નથી. કારણ કે તે પ્રથમની ચાર દષ્ટિઓ પ્રાપ્ત કર્યા પછી શીઘ્ર જ-(કાલવિલંબ અને પ્રતિપાત કર્યા વિના પણ) તેના પછીની શેષ ચાર દષ્ટિઓને આ આત્મા પામી પણ શકે છે.

સ્થિરા-કાન્તા-પ્રભા-અને પરા એમ પાછળની ચાર દૃષ્ટિઓ તેવી નથી, અર્થાત્ પૂર્વની દૃષ્ટિઓની જેમ પ્રતિપાત યુક્ત નથી, આવેલી જવાવાળી નથી. જો કે સમ્યક્ત્વ દેશવિરતિ આદિ ગુણસ્થાનકથી ઉપશાન્તમોહગુણસ્થાનક સુધી ચડેલા આત્માઓ ‘ત્યાંથી’ પડીને પહેલા ગુણઠાણે પણ આવી જાય છે. એટલે સ્થિરા-કાન્તાદિ દૃષ્ટિઓ પણ પ્રતિપાતવાળી ભાસે છે. પરંતુ પહેલા ગુણઠાણે જવા છતાં તેનો વાસ્તવિક પ્રતિપાત ગણાતો નથી, કારણકે અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમથી અધિક સ્થિતિબંધ તે જીવ કરતો નથી, તથા વધુમાં વધુ દેશોન અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તમાં અવશ્ય પુનઃ ઉપર આવી જ જાય છે. માટે તે પ્રતિપાત પ્રતિપાત કહેવાતો નથી. પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓમાં આવેલો જીવ હજુ મિથ્યાત્વી જ હોવાથી પુનઃ ગાઢ મિથ્યાત્વી પણ એવો થઈ જાય છે કે તે જીવ પુનઃ ક્યારે પાછો મંદમિથ્યાત્વી થાય ? તેનો કંઈ જ નિયમ નથી, અનંતાનંત સંસારમાં રજીળે એવું પણ બને, તેથી સંસારની પરિમિતતાનું કંઈ જ પ્રમાણ નક્કી ન હોવાથી આ દૃષ્ટિઓ પ્રતિપાતવાળી છે. જ્યારે સ્થિરાદિ દૃષ્ટિઓ તેવા પ્રતિપાતવાળી (અપરિમિત સંસારવાળી) નથી.

“ચત એવં”=જે કારણથી મિત્રાદિ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓ ઉપર સમજાવ્યું તે પ્રમાણે પ્રતિપાતવાળી હોવાથી “સાપાયા અપિ”=ભયોથી ભરેલી પણ છે ક્યારે પુનઃ ગાઢ મિથ્યાત્વી થઈ જાય તે કંઈ નક્કી ન કહી શકાય. આ કારણથી “એતાસ્તા”-“એતા એવ” આ તે પ્રથમની ચાર જ દૃષ્ટિઓ એવી છે કે જે આવવા છતાં પણ “પ્રતિપાતેન=ભ્રંશેન” તેનો પ્રતિપાત (ભ્રંશ) થવાથી આ જીવ પુનઃ ગાઢ મિથ્યાત્વી પણ થાય છે. ભારે કર્મો પણ બાંધે છે અને નરક, નિગોદ આદિ દુર્ગતિમાં પણ જાય છે. આ પ્રમાણે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓ આવવા છતાં પણ પ્રતિપાત દ્વારા તીવ્ર મિથ્યાત્વવડે દુર્ગતિની પ્રાપ્તિની હેતુતા જીવમાં હોવાથી આ દૃષ્ટિઓ ભયયુક્ત (સાપાય) પણ છે. નેતરા = ન સ્થિરાદ્યાઃ સાપાયા ઇતિ=તેવા ભયવાળી સ્થિરાદિ ઈતર દૃષ્ટિઓ નથી. કારણ કે તે દૃષ્ટિઓ આવ્યા પછી તેવો (તીવ્ર મિથ્યાત્વ આવે એવો) પ્રતિપાત થતો જ નથી. અને તેથી દુર્ગતિપ્રાપ્તિની હેતુતા પણ જીવમાં નથી. માટે આ દૃષ્ટિઓ આવા ભયોથી મુક્ત છે.

અહીં એક ખુલાસો કરવો આવશ્યક લાગે છે કે ટીકામાં દુર્ગતિહેતુત્વેન એવું જે પદ છે તે દૃષ્ટિઓમાં કારણ તરીકે ન જોડવું. એટલે કે તે મિત્રાદિ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓ દુર્ગતિનો હેતુ હોવાથી તે સાપાય પણ છે. આવો અર્થ ન કરવો. કારણ કે આ મિત્રાદિ ચાર દૃષ્ટિઓ પણ યોગની દૃષ્ટિઓ છે. જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમભાવવાળી અને મોહનીયકર્મની પણ મંદતાવાળી છે. તેવી યોગની દૃષ્ટિઓ દુર્ગતિનો હેતુ કેમ બને? અર્થાત્ ન બને, પરંતુ આ ચારયોગની દૃષ્ટિઓ જીવમાં આવવા છતાં પણ મોહનીયકર્મના વિપાકોદયના સામર્થ્યથી થનારા પ્રતિપાતકાલે જીવમાં આવનારી દુર્ગતિ-હેતુતા હજુ સર્વથા

નષ્ટ થઈ નથી. તેથી આ ચાર જ દષ્ટિઓ આવા ભયવાળી છે. એમ અર્થ કરવો. તેવો પ્રતિપાત થવાનો અને તેથી પ્રતિપાતકાલે દુર્ગતિ-હેતુતા જીવમાં આવે એવો ભય ઈતર=સ્થિરાદિ ચારમાં નથી. કારણ કે તે દષ્ટિઓ આવ્યા પછી તેવો તીવ્ર મોહોદય સંભવતો નથી એમ અર્થ કરવો. વિશેષ સૂક્ષ્મ અર્થ ગીતાર્થમહાત્મા પાસેથી જાણવો.

આહ-કથં શ્રેણિકાદીનામેતદપ્રતિપાતાદપાયઃ ? ઉચ્યતે એતદભાવોપાત્તકર્મ-સામર્થ્યેન । અત એવોક્તં પ્રતિપાતેન નેતરા ઇતિ । અપ્રતિપાતેન તુ સમ્ભવમાત્રમધિકૃત્ય “સાપાયા અપિ” । તથાપિ પ્રાયોવૃત્તિ-વિષયત્વાત્ સૂત્રસ્યૈવમુપન્યાસઃ । અથવા સદ્દૃષ્ટ્યઘાતે સત્યપ્યપાયોઽપ્યનપાય એવ વજ્ર-તન્દુલવત્પાકેન તદાશયસ્ય કાયદુઃસ્વ-ભાવેઽપિ વિક્રિયાનુપપત્તેરિત્યેવમુપન્યાસઃ । યોગાચાર્યા એવાત્ર પ્રમાણમિતિ । અતઃ “પ્રતિપાતેન નેતરાઃ” ઇતિ સ્થિતમ્ ॥૧૧॥

પ્રશ્નઃ = સ્થિરાદિ પાછળની ચાર દષ્ટિઓ અપ્રતિપાતવાળી હોવાથી દુર્ગતિહેતુતા રૂપ અપાયવાળી જો નથી. તો શ્રેણિકમહારાજાદિ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ પામેલા હોવાથી તેઓને આ સ્થિરાદિ ચારમાંની દષ્ટિઓ છે. તેથી આ દષ્ટિનો પ્રતિપાત થતો નથી, છતાં નરકગતિમાં ગમન કરવા રૂપ અપાય કેમ આવ્યો ?

ઉત્તર : = શ્રેણિકમહારાજા જ્યારે (જે કાલે) આ સ્થિરાદિ દષ્ટિ પામ્યા ન હતા, તે કાલે અર્થાત્ સ્થિરાદિદષ્ટિઓના અભાવકાલે બાંધેલા કર્મોના સામર્થ્યથી તેઓનું નરકગતિમાં ગમન થયેલ છે. આ દષ્ટિ વિદ્યમાન હોતે છતે જીવ નરકગતિહેતુક કર્મ બાંધતો નથી. આ કારણથી જ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વવાળા જીવનો સમ્યક્ત્વ ત્યજીને પ્રથમ ગુણઠાણે જવાના કારણે પ્રતિપાત પણ છે. અને ત્યાં ગયા પછી નરકાદિ આયુષ્ય બાંધવાના કારણે સાપાય પણ છે. તેવું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામેલા જીવમાં થતું નથી, એટલે પુનઃ નરકાયુષ્ય વગેરે બાંધતો નથી. પરંતુ પૂર્વબદ્ધકર્મના સામર્થ્યથી તે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વી જીવ નરકમાં પણ જાય છે. તેથી સાપાય પણ છે. પરંતુ આવી સાપાયવસ્થા ક્વચિત્ સંભવમાત્રથી આવે છે. સારાંશ કે ઈતર એવી સ્થિરાદિ ચાર દષ્ટિઓ પ્રતિપાત પામવા વડે સાપાય નથી પરંતુ અપ્રતિપાતવાળી રહી છતી પૂર્વબદ્ધકર્મવાળા જીવોને સંભવ માત્રને આશ્રયી ક્વચિત્ સાપાય પણ હોય છે. એટલે “સાપાય નથી” એવું અમે જે પૂર્વે કહ્યું છે તે પ્રાયોવૃત્તિને આશ્રયી કહ્યું છે. આવી ઉંચી દષ્ટિ આવ્યા પછી ઘણું કરીને આ જીવ પ્રતિપાત પામતો નથી, અને તેથી અપાય આવતો નથી, એમ સૂત્રનો ઉપન્યાસ જાણવો. પૂર્વબદ્ધકર્મના સામર્થ્યથી કોઈ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વી જીવ નરકમાં જાય પણ ખરો. પરંતુ તેનો તે નરકનો ભવ દીર્ઘસંસારહેતુ બનતો નથી. માટે તત્ત્વથી “સાપાય નથી” એમ જ કહેવાય છે.

અથવા બીજો અર્થ એવો પણ છે કે આવા જીવોમાં આવેલી સદ્દૃષ્ટિ નરકમાં જવા છતાં હણાતી નથી, પૂર્વબદ્ધ આયુષ્યકર્મના ઉદયની પરવશતાથી નરકગતિમાં જવું પડે છે, પરંતુ તેનામાં આવેલી સદ્દૃષ્ટિ કદાપિ નાશ પામતી નથી. તે કારણથી આવેલો અપાય પણ અનપાય જ કહેવાય છે. જેમ વજ્રના તંદુલનો ગમે તેટલો પાક કરો તો પણ તે પાકે નહીં, માત્ર તેને આગનો તાપ સહવો પડે, તેવી રીતે સદ્દૃષ્ટિ પામેલા આ મહાત્માઓને કાયિક દુઃખ સહન કરવા છતાં આશય (ચિત્ત)માં અલ્પ પણ વિકાર આવતો નથી, કાયાથી દુઃખનો અનુભવ કરવા છતાં પણ જલમાં રહેલા કમલની જેમ મનથી અત્યન્ત નિર્લેપ, અપ્રતિપાતી અને નિરપાય જ આ મહાત્મા હોય છે. આવા સમતાવંત આત્મા મારાં પોતાનાં જ બાંધેલ કર્મો મારે જ ભોગવવાનાં છે એમ સમજી સદા આત્મભાવમાં મગ્નપણે વર્તે છે તેથી આત્મભાવનું પતન ન હોવાથી અપાયથી પર બની “ઉદાસીન” ભાવમાં વર્તે છે તેથી તેનો અપાય પણ અનપાય જ છે. એ પ્રમાણે સૂત્રનો ઉપન્યાસ (ભાવાર્થ-સાર) છે. આ બાબતમાં યોગાચાર્યો જ પ્રમાણભૂત છે. તેઓ ઉપર મુજબ જે કહે છે તે જ યોગ્ય છે. આ રીતે ઈતર એવી સ્થિરાદિ દૃષ્ટિઓ પ્રતિપાત યુક્ત નથી અને તે કારણથી જ સાપાય પણ નથી એ વાત સ્થિર થઈ. ॥૧૮॥

इहापि=અહીં (બીજું) પણ જાણવા જેવું જે છે તે કહે છે-

प्रयाणभङ्गाभावेन, निशि स्वापसमः पुनः ।

विघातो दिव्यभवतश्चरणस्योपजायते ॥२०॥

ગાથાર્થ = દેવભવની પ્રાપ્તિથી થયેલો ચારિત્રનો વિઘાત એ મુક્તિ-પ્રયાણનો ભંગ ન થવાના કારણે રસ્તો કાપતાં રાત્રિ આવે ત્યાં વિશ્રામ લેવા તુલ્ય (નિદ્રાતુલ્ય) છે. ॥૨૦॥

ટીકા-“પ્રયાણભંગાભાવેન” ઇતિ કાન્યકુબ્જાદિગમનેઽનવરતપ્રયાણકગમનેનાપિ, “નિશિ” રાત્રૌ । “સ્વાપસમઃ પુનઃ”-સ્વાપતુલ્યસ્તુ । કિમિત્યાહ “વિઘાતઃ”-પ્રતિબન્ધઃ । દિવ્યભવતઃ-દેવજન્મનઃ સકાશાત્ “ચરણસ્ય”=ચારિત્રસ્ય । “ઉપજાયતે”= તથાવિધૌ-દયિકભાવયોગેન । તદભાવે તુ પુનસ્તત્રૈવ પ્રવૃત્તિઃ । સ્વાપવિગમેઽનવરતપ્રયાણે ચ પ્રવૃત્ત-કાન્યકુબ્જગન્તૃગમનપ્રવૃત્તિવત્ ॥૨૦॥

પ્રશ્ન:- મિત્રાદિ ચાર દૃષ્ટિ પ્રતિપાતવાળી પણ સંભવી શકે છે. અને તેથી નરકપાતાદિ દુર્ગતિહેતુતા હોવાથી સાપાય પણ છે. તેવી સ્થિરાદિ ચાર દૃષ્ટિઓ નથી. એમ જે કહ્યું, અને શ્રેણિકમહારાજના ઉદાહરણમાં સદ્દૃષ્ટિનો અવિઘાત હોવાથી કાયિકદુઃખ હોવા છતાં

આશયવિશેષમાં વિકાર ન હોવાથી સાપાય નથી, પરંતુ નિરપાય જ છે, એમ સિદ્ધ કર્યું. ત્યાં એક પ્રશ્ન થાય છે કે જે જીવોને મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ હજુ દૂર છે અને સ્થિરાદિ દૃષ્ટિ આવી છે. તે જીવો મુક્તિ પામતાં સુધીમાં દેવના અને મનુષ્યના અનેક ભવો તો કરે જ છે. તે વખતે સંસારસુખની પ્રાપ્તિ પણ થાય જ છે. તો તે કાલે સ્થિરાદિ દૃષ્ટિવાળો મનુષ્યભવનો જીવ દેવલોકમાં જાય ત્યારે ચારિત્રભાવમાંથી અવિરત બને જ છે. તથા દુઃખ ઉપરના દ્વેષને જેમ અપાય કહેવાય, તેમ દેવભવમાં આવેલા સુખનો રાગ એ પણ અપાય જ છે. તો ચારિત્રનો વ્યાઘાત થવાથી તથા સુખના રાગાત્મક અપાય આવવાથી સ્થિરાદિ સદ્દૃષ્ટિઓની પણ પ્રતિપાતિતા અને સાપાયતા સંભવી શકે છે. આમ હોવા છતાં તમે તે દૃષ્ટિઓને અપ્રતિપાત અને નિરપાય જ કેમ સમજાવો છો ?

ઉત્તર = સ્થિરાદિ દૃષ્ટિઓ આવ્યા પછી દિન-પ્રતિદિન મુક્તિ તરફનું પ્રયાણ અભગ્ન અને અખંડિતપણે અવિરત ચાલુ જ રહે છે. માત્ર પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો ઉદય ભોગવવાનો શેષ રહ્યો હોય તો તે ભોગવી સમાપ્ત કરવા માટે જ પ્રાપ્ત થતા આ દેવ અને મનુષ્યના ભવો કેવા છે? ખરેખર તે ભવો અન્ય ગ્રામાન્તરગમનમાં રાત્રિસમયે વિશ્રામરૂપે નિદ્રા લેવા તુલ્ય છે. આ વાત એક દૃષ્ટાન્તથી સમજાવે.

કોઈ એક પુરુષ પોતાના ગામથી કાન્યકુબ્જ નામના દેશ તરફ જવા માટે ઘરથી નીકળ્યો છે. પોતાનું ગામ અને કાન્યકુબ્જ દેશ વચ્ચે ઘણું અંતર હોવાથી વચ્ચે ચાર-પાંચ (અથવા જેવું અંતર હોય તેને અનુસારે હીનાધિક) વિશ્રામ કરે છે રાત્રે સ્થિર વસવાટ પણ કરે છે. શયનક્રિયા પણ કરી, સવારે ઉઠી શારીરિક પરિશ્રમ દૂર થવાથી, અને ચાલવાની પ્રસન્નતા વધવાથી વેગપૂર્વક નવું પ્રયાણ પણ કાન્યકુબ્જ તરફ ચાલુ કરે છે. એમ સમય જતાં તે પુરુષ અવશ્ય કાન્યકુબ્જ નગરે પહોંચે જ છે અહીં વચ્ચે વચ્ચે લીધેલા વિશ્રામો એ પ્રયાણના ભંજક ગણાતા નથી, પ્રયાણમાં પરિશ્રમ દૂર કરનાર અને ગતિના વેગને વધારનાર છે. તેથી વિશ્રામો એ પ્રયાણના ભંગરૂપ કહેવાતા નથી. તેવી રીતે અપ્રતિપાતી અને નિરપાય એવી સ્થિરાદિ દૃષ્ટિઓવાળા આત્માર્થપદ પ્રાપ્ત એવા આ મહાયોગી પુરુષો સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક ચારિત્રગુણ જ્યારથી પામ્યા ત્યારથી જ તેમનું મુક્તિનગર તરફનું પ્રયાણ ચાલુ જ છે. દિન-પ્રતિદિન આ માર્ગ કપાય જ છે. માત્ર પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો ઔદયિકભાવ જે શેષ હોય તેને ભોગવીને સમાપ્ત કરવા પૂરતો જ આ જીવ વચ્ચે વચ્ચે દેવ-મનુષ્યના ભવો કરે છે. તે ભવદ્વારા તેટલો તેટલો ઔદયિકભાવ ભોગવીને ખલાસ થતાં પુનઃ ચારિત્રમાર્ગ તુરત જ સ્વીકારવા દ્વારા મુક્તિનગર તરફનું પ્રયાણ ચાલુ જ રહે છે. એટલે મુક્તિનગર તરફનું પ્રયાણ ભાંગતું નથી.

તથા કાન્યકુબ્જ તરફ ગમન કરતા પુરુષની અવસરે અવસરે વિશ્રામારૂપે લેવાતી નિદ્રા પણ સુખે જાગૃત થવાય તેવી અલ્પ, અને વહેલા ઉઠીને થાક ઉતારવા દ્વારા પ્રયાણમાં હેતુ બને તેવી હોય છે. પરંતુ નિશ્ચિંત અને ગાઢ નિદ્રા હોતી નથી. તેવી રીતે આ મહાયોગીને પણ અવસરે અવસરે મળેલા દેવાદિ ભવો વધુ દૈવિક સુખવાળા હોવા છતાં પણ વધારે વધારે અલિપ્ત રાખે તેવા જ મળે છે અને તેવી રીતે જ તે ઔદયિકભાવ પૂર્ણ કરે છે કે જેથી થાક ઉતારવાની જેમ ભોગકાલ પૂર્ણ થયે મુક્તિ-પ્રયાણ વેગથી વૃદ્ધિ પામે. માટે દેવ-મનુષ્યના ભવોની પ્રાપ્તિ એ મુક્તિ-પ્રયાણની અભંજક છે. આ પ્રમાણે સ્થિરાદિ દૃષ્ટિ અપ્રતિપાતી અને નિરપાય જ છે. એ વાત યથાર્થ જ છે. કહ્યું છે કે-

દૃષ્ટિ ચિરાદિક ચારમાં, મુક્તિપ્રયાણ ન ભાંજે રે ।

રયણીશયન જિમ શ્રમ હરે, સુરનર સુખ તિમ છાજે રે ॥ વીર૦ ॥

(શ્રી યોગદૃષ્ટિ સજ્જાય, ઉપા. યશોવિજયજી)

ટીકાનો અર્થ -કાન્યકુબ્જ તરફ નિરંતર પ્રયાણો દ્વારા ગમન કરવા છતાં પણ જેમ (થાક દૂર કરવા માટે) રાત્રિમાં નિદ્રા લેવાય છે. તેની તુલ્ય દેવજન્મ સંબંધી તેવા પ્રકારના ઔદયિકભાવના વશથી ચારિત્રનો વિઘાત (પ્રતિબંધ) છે. એમ સમજવું. તદભાવે તુ =નિદ્રા ગયે છતે વળી તે ગમનની જ પ્રવૃત્તિ જેમ થાય છે. તેમ તે ઔદયિકભાવનો અભાવ થયે છતે પુનઃ તે ચારિત્રમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. વિસામો લેવા છતાં પણ અંતે કાન્યકુબ્જનગર તરફ પ્રયાણ ચાલુ જ રહે છે અને અંતે તે નગર આવે જ છે તેમ દેવભવો કરવા છતાં પણ પ્રયાણ ચાલુ હોવાથી અંતે પૂર્ણપણે વિકાસ પામેલ આત્માવસ્થાના અનુભવરૂપ મુક્તિનગરની પ્રાપ્તિ થાય જ છે. ॥૨૦॥

